

**FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY V PRAZE
ÚSTAV PRO KLASICKOU ARCHEOLOGII**

**ŘÍMSKÉ KUPOLOVÉ CENTRÁLY
VE VOLNÉ IMPERIÁLNÍ ARCHITEKTUŘE**

**ROMAN IMPERIAL CENTRAL PLAN
BUILDINGS
AS A FREE STANDING ARCHITECTURE**

Diplomová práce

2008

OBOR:

KLASICKÁ ARCHEOLOGIE

Vedoucí práce:

Doc. PhDr. Iva Ondřejová, CSc.

Konzultant:

Prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.

Autor práce:

Bc. Petr Mikulka

**Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně
a že jsem uvedl všechny použité prameny a literaturu.**

V Praze 2008

Petr MIKULKA

OBSAH

I. ÚVOD	1
II. PŘEDMLUVA	5
III. CENTRÁLY	
Pantheon	8
Rotundy Asklepiovy svatyně v Pergamu	38
Pantheon v Ostii	42
Vatikánská rotunda (Sant'Andrea)	45
Portunův chrám v Porto	47
Gallienovo mauzoleum	49
Pavilón v zahradách Liciniánů (tzv. Templum	
Minervae Medicae)	51
Diokletianovo mauzoleum ve Splitu	55
Rotunda v sakrálním okrsku Galeriova	
sídelního komplexu v Soluni	62
Mauzoleum v San Vittore – Miláno	69
Maxentiovo mauzoleum v Římě	70
Tor de'Schiavi	75
Mauzoleum Heleny (Tor pignattara)	79
Mauzoleum Constantiny	83
Mauzoleum při kostelu San Lorenzo v Miláně	
(kaple Sant'Aquilino)	89
Honoriovo mauzoleum (Santa Petronilla)	92
IV. FORMÁLNÍ A IDEOVÝ ROZBOR	95
V. ZÁVĚR	115
Vybraná literatura	120
Summary	127
Obrazová příloha	

I. ÚVOD

Tématika staveb na centrálním půdorysu je v antické architektuře značně rozsáhlá a proto jsem se ve své práci zaměřil výhradně na římskou fázi rozvoje, respektive její vrcholné období zahrnující periodu pozdně-republikánskou až pozdně-císařskou. Má práce je orientována na stavby volné, tedy takové, které stály samostatně, případně byly připojeny k jiným budovám, avšak zachovávaly si vlastní autonomii a účel. Pozornost tedy není věnována rotundám plnícím funkci hal větších stavebních celků. Popisovány jsou výlučně centrály s kupolí z litého zdiva anebo cihel mající monumentální charakter. Výčet monumentů začíná nejranější volně stojící a zároveň největší betonovou kupolovou rotundou - římským Pantheonem z dvacátých let 2. století n.l. a končí poslední z antických císařských hrobových centrál – Honoriovým mauzoleem z přelomu 4. a 5. století.

Obsah diplomové práce je členěn do tří hlavních celků. *Předmluva* nastiňuje v základních rysech vývoj centrální architektury v Itálii se zvláštním zřetelem na neapolskou oblast pozdní římské republiky, kde můžeme hledat kořeny mladších monumentálních staveb z litého zdiva císařského Říma.

Nejobsáhlejší částí je kapitola *Centrály* předkládající údaje o šestnácti popisovaných budovách. Okrajově jsou zde zmíněny i ty, které svou velikostí anebo konstrukcí stojí mimo zaměření této práce, avšak k popisovaným vykazují určité paralely. U staveb, k nimž je v tuzemsku obtížné získat dostatek informací, jsem volil popis detailnější. Ten je obecně zaměřen na rozbor struktury exteriéru a interiéru jednotlivých částí budov a všímá si i jejich složky dekorativní. Práce si zde rovněž klade za cíl podat přehled publikovaných návrhů rekonstrukcí původní podoby monumentů, případně jejich strukturálních komponentů, stejně tak i relevantních argumentů k dataci a atribuci staveb. Deskripce se zaměřuje výlučně na jejich originální antickou formu, pozdějším transformacím a stavebním úpravám je věnována jen menší pozornost.

Kapitola *Formální a ideový rozbor* ve svém prvním oddílu informuje o dostupných filozofických, teologických i mytologických úvahách ve starověku majících vztah k architektuře na kruhovém půdorysu a kupolové klenbě. Druhý předkládá typologickou a strukturální analýzu popisovaných centrál zaměřenou na vývojové tendence, charakteristiku podle hlediska účelu, prostorové dispozice a konstrukce celky a na srovnání strukturálních částí včetně jejich dekorace.

Mnohé z popisovaných monumentů nebyly předmětem systematických výzkumů. Informace o nich často vycházejí jen ze starších pramenů, založených zpravidla výhradně na vizuálním zkoumání, mnohdy příliš poplatných úrovni soudobých znalostí i vlastní invenci autora. Jindy jsou k dispozici pouze výsledky z omezených terénních výzkumů, anebo z průzkumů konaných v rámci rekonstrukcí či stavebních prací v okolí objektů.

Odborné **výzkumy** Pantheonu probíhají s přestávkami od 19. století. Ty rozsáhlejší spadají zejména do 70. let, kdy byla sledována situace na původním nádvoří s kolonádami (Lanciani); v 90. letech pak proběhl systematický výzkum struktury rotundy. V období 90. let se uskutečnil rovněž průzkum základů pronaos a celly (Armanini, Beltrami, Gismondi), další následoval ve 20. letech 20. století. V průběhu 20. a 30. let minulého století pokračoval průzkum struktury pláště a kupole. Výzkumy Pergama vedené zejména německými archeology probíhají od 70. let 19. století (Humann, Conze). Na teritoriu Asklepiovy svatyně se jejich první fáze uskutečnila v rozmezí let 1927 – 38; na ní pak navázaly další kampaně v období 1957 – 1970. Systematické výzkumy v Ostii byly zahájeny poč. 19. století (Guattani); novější poznatky o ostijském Pantheonu přinesly výzkumy ve 20. letech 20. století (Calza). Mauzoleum Diokletiana bylo zkoumáno v rámci kampaně v 80. letech 19. století a 20. letech 20. století. V roce 1957 byly odkryty dvě centrální svatyně v západním sakrálním okrsku. Jugoslávsko-americké výzkumy paláce v 70. letech nepřinesly v souvislosti s mauzoleem zásadní nové poznatky. Znalosti o rotundě v sakrálním okrsku Galeriova sídelního komplexu v Soluni nejvíce rozšířily výsledky francouzských výzkumů publikovaných v 50. letech 20. století (Dyggve). Mauzoleum v San Vittore bylo zkoumáno v rámci výzkumu císařského komplexu v 50. a 60. letech 20. století. Architektonickou formu komplexu baziliky typu coemeterium a Helenina mauzolea ozřejmily výkopy Deichmanna a Tchiry v 50. letech a Guyona v 70. letech minulého století.

Literatura ke zvolenému tématu, z níž jsem čerpal, zahrnuje zejména práce věnované jednotlivým stavbám, jejichž stručnější popisy lze nalézt také v obecně zaměřených publikacích o antické architektuře. Z novějších dostupných knih je to především „*Roman Imperial Architecture*“ od Ward-Perkinse, starší publikace jako Rivoirova „*Architettura romana*“ (ve fondu Archeologického ústavu Akademie věd), v angl. překl. od Rushfortha „*Roman Architecture*“, anebo Durmova „*Die Baukunst der Römer*“ jsou již v mnoha ohledech zastaralé a je nezbytné je srovnat

s novějšími poznatky. Nejucelenější a poměrně novou prací o pozdně-antických centrálách jsou Johnsonova „*Late imperial Mausolea*“ poskytující kromě podrobných popisů jednotlivých monumentů rovněž obecnější informace o císařském funerálním kultu, symbolickém významu a funkci staveb. Ideologií kupolové architektury antické a blízkovýchodní až do raně-křesťanského období se v širších souvislostech zabývá Smithova „*The Dome*“.

Stěžejní prací o Pantheonu je Lichtova rozsáhlá monografie z konce 60. let minulého století „*The Rotunda in Rome*“; obšírnější popis lze nalézt také v o několik let starší knize Mac Donalda „*The Architecture of the Roman Empire*“ (ve fondu Ústavu pro klasická studia Akademie věd). Základní údaje týkající se rotund Asklepiovy svatyně v Pergamu poskytuje Radtova topografická příručka „*Pergamon*“ (v knihovně Ústavu pro klasickou archeologii FFUK). Nejucelenější informaci o Pantheonu v Ostii nabízí Briggsův článek „*The Pantheon of Ostia*“ (MAAR, 8, 1930). Pavilónu v zahradách Liciniánů se vedle již zmiňované publikace Rivoirovy věnuje srovnávací studie Stettlerova „*St. Gereon in Koln*“ (JbZMusMainz, 4, 1957). Z rozsáhlejších pramenů o Diokletianově mauzoleu ve Splitu je u nás dostupné starší, avšak velmi dobře informované dílo německy píšících autorů Buliče a Karamana „*Kaiser Diokletians Palast in Split*“ (ve fondu Národní knihovny); aktuálnější je kniha autorské dvojice J. a T. Marasovič „*Diocletian Palace*“ z roku 1970 a o desetiletí pozdější, spíše laicky zaměřená práce T. Marasoviče „*Diokletians' Palace*“ (v Národní knihovně). Z četných publikací týkajících se rotundy v sakrálním okrsku Galeriova sídelního komplexu v Soluni jsem čerpal zejména z Hébrardovy studie „*Les travaux ...*“ (BCH, 44, 1920) podávající základní popis struktury rotundy, Dyggveho „*La région palatiale ...*“ (Proceedings ..., Copenhagen 1958) předkládající novější poznatky francouzských výzkumů z 50. let, Velenisovy „*Some observations ...*“ (Balkan Studies, 15, 1974) zaměřené na hypotetickou rekonstrukci původní antické budovy a Vickersové „*The Date of the Mosaics ...*“ (Papers of the British School at Rome, 38, 1970) orientované na problematiku datace stavby, resp. její konverze na raně-křesťanský kostel. Populárně naučná publikace T. Pazarase „*The Rotunda of the Saint George in Thessaloniki*“ z 80. let minulého století nabízí jen omezený rozsah informací a její hodnota spočívá především v obrazové dokumentaci (ve fondu Ústavu pro klasická studia Akademie věd). Z novějších studií k Maxentiovu mauzoleu stojí za pozornost Frazerova „*The Iconography of the Emperor Maxentius' Building in Via Appia*“, ArtB, 47, 1966 a Raschova „*Das Maxen-*

tius-Mausoleum an der Via Appia in Rom“ z poloviny 80. let 20. století s recenzí od Tolottiho uveřejněnou v RACr, 60, 1984. Obecné znalosti o Tor de'Schiavi rozšiřuje podnětná Frazerova analýza originální podoby nedochovaného prona z konce 60. let minulého století „*The Porch of the Tor de'Schiavi at Rome*“ (AJA, 73, 1969). Informace o mauzoleu Heleny se opírají zejména o publikované výsledky výzkumů Deichmanna a Tchiry – „*Untersuchungen an Spätromischen Rundbauten in Rom und Latium*“ (AA, 56, 1941) a „*Das Mausoleum der Kaiserin Helena ...*“ (JdI, 72, 1957). Novější studie o mauzoleu při kostelu San Lorenzo (kaple S. Aquilino) v Miláně vyšly koncem 60. a poč. 70. let minulého století – W.E. Kleinbauer, „*Towards a dating of S. Lorenzo in Milan*“ (ArtLomb, 13, No 2, 1968); D. Kinney, „*Capella reginae ...*“ (Marsyas, 15, 1970 – 71), „*The Evidence for the dating of S. Lorenzo in Milan*“ (JSAH, 31, 1972); S. Lewis, „*San Lorenzo Revisited ...*“ (JSAH, 32, 1973).

Závěrem bych rád vyjádřil své poděkování vedoucí práce doc. PhDr. Ivě Onřejové, CSc za podnětné obsahové a formální připomínky, stejně tak i své přítelkyni Ing. Monice Ellisové, M.A. za pomoc při vyhledávání a pořizování fotokopií materiálů v londýnských knihovnách a rovněž svému kolegovi Marku Dráčovi za poskytnutí techniky a know-how při tvorbě obrazové přílohy.

II. PŘEDMLUVA

Tradice staveb na kruhovém půdoryse sahá v západním středomořském regionu hluboko do prehistorické minulosti. Na Apeninském poloostrově je výskyt jednoduchých okrouhlých stavení doložen např. v raně-eneolitické kultuře Serra d'Alto a pozdějších mohylových kulturách střední a pozdní doby bronzové – Castelluccio, Capo Graziano a Milazzese (kruhové a oválné chaty). Tradice okrouhlých či oválných chat přežívá v prostředí villanovském a zvláště latijském rané doby železné.

Značného rozšíření dosáhly stavby centrální dispozice na Sardinii v pozdní době bronzové a především pak v 1. pol. 1. tis. př. n. l. Kamenné, zprvu jednopatrové, později i vícepatrové nuraghi připomínaly kuželovité věže s horním, patrně dřevěným cimbuřím, jak naznačují nalezené hliněné a bronzové modely.

Z okruhu etruského stavitelství jsou doloženy tholosové hrobky budované hlavně v 7. a poč. 6. stol. př. n. l. s nepravou klenbou sklenutou na střední podpůrný pilíř. Přestože kruhový půdorys ve funerální architektuře Etrusků ve 4. stol. př. n. l. mizí, inspirovaly pravděpodobně právě tyto přežívající monumenty mnohem pozdější mausolea pozdní republiky a raného císařství.

Obliba sakrálních staveb na centrálním půdorysu roste zejména za helénismu, kdy na území Itálie vyrostla řada menších kruhových chrámků. Z konce 2. stol. př. n. l. pochází tzv. svatyně B z posvátného okrsku na Largo Argentina s předsíní se 4 sloupy v průčelí, zasvěcená nejspíš bohyni Fortuně. S kultem této bohyně je spojován rozsáhlý architektonický komplex v Praeneste. Monopterální chrámek se zde nachází na nejvyšší z osmi teras a je přístupný po monumentálním schodišti zakončeném půlkruhovým portikem (datován 150 – 80 př. n. l.). Mladší tzv. svatyně Vesty na Foru Boarii pochází z let 40 – 30 př. n. l. Kuželovitou střechu podpírají nezvykle štíhlé sloupy s korintskými hlavicemi, asi 9 m vysoké. Peripteros má průměr 17 m a byl pravděpodobně zasvěcen Herculovi. Bohyni Vestě je připisován také korintský monopteros v Tivoli o průměru 14,25 m, pocházející ze sulovského období. Stanovou střechu podpírá 18 sloupů s hladkým architrávem, reliéfně zdobeným vlysem (girlandy, bukrania) a profilovanou římsou.

Jakkoliv se mohou zdát patrné určité shodné znaky ideové a nebo typologické mezi dříve zmiňovanými stavbami na centrálním půdoryse a rotundami se zděnou kupolí imperiální éry, přímá konstrukční návaznost zde není. Nová technologie litého zdiva tam, kde byla použita, zásadním způsobem změnila jak vnější tak i vnitřní strukturu římských centrál. Její původ je třeba hledat v oblasti střední Itálie,

kde byla u města Puteoli (Pozzuoli) poprvé objevena naleziště vulkanického popela (pozzolany), který dodává betonové směsi pevnost a voduvzdornost.

Není pochyb, že to byly právě okrouhlé a zaklenuté haly lázeňských budov pozdní republiky v neapolské oblasti, které se staly základní architektonickou formou převzatou a dále rozvíjenou v centrální architektuře z litého zdiva císařské epochy. Menší lázeňské tholoi mívaly vnitřní prostor rozšířen o čtyři zaoblené apsidy a asi od 1/3 výšky se zdvihala kónická kupole s kruhovým (Stabijské thermy, lázně na fóru v Pompejích, lázně u basiliky v Herculaneu) a nebo čtvercovým (příměstské lázně v Herculaneu) otvorem. Bazén ve střední části potvrzuje, že místnosti byly frigidáriem. Jejich tvar připomínající hrnčířskou pec nejspíš vypovídá o starším účelu zařízení. Jednalo se o tzv. sudatoria (laconica) – parní lázně vybavené kovovým příklopem zavěšeným na řetězech u stropu, jímž se regulovalo odpouštění páry v lázni (doloženo ve starší fázi tholu Stabijských therm). Laconica jsou doložena už v 5. a 4. stol. př. n. l. v Řecku (Olympie, Peiraieus).

Jeskynní lázně ze 2. stol. př. n. l. zahloubené do útesu, sestávající z klenutých a kupolových prostor, tvořily nejstarší skupinu zařízení tohoto typu v Bajích. Ovlivnily řadu centrálních kruhových hal pozdějších lázeňských komplexů ve městech Neapolského zálivu, z nichž vyniká tzv. Tempio di Mercurio. Kruhová hala s kupolí má průměr 21,55 m. Prostor osvětlují pravoúhlá okna a oculus ve klenbě. Zdi jsou provedeny v opus reticulatum; kolem otvorů a nik je obezdívka z tufových kvádrů. Tloušťka kupole se pohybuje v rozmezí asi 90 cm u paty a 60 cm při vrcholu. Její konstrukce má obdobu u Stabijských therm a lázní na fóru v Pompejích, avšak technikou je naprosto odlišná od pozdější praxe v římské metropoli. Masu kupolové klenby tvoří směrem nahoru se zúžující kvádry tufu paprskovitě uspořádané, s mezerami vyplněnými kamennou drtí, zalité maltovou směsí z pozzolany. Lití se provádělo v koncentrických prstencích na dřevěné bednění. Stavba je datována do raně - augustovského období.

Kupolová klenba z litého zdiva se v metropoli začíná ve větší míře prosazovat za vlády císaře Nera. Zvýšení kvality betonu umožnilo překlenout větší, složitěji disponované interiéry a rozvinulo rozličné tvary kupolí i polokupolí. Za pozornost stojí zajímavě klenutá kupole zastřešující křížící se koridory Domus Transitoia (dnes pod chrámem Venuše a Romy) a především klenba oktagonální haly Domus Aurea o šířce 13,48 m a výšce 10,53 m. Tíhu klenby zde odlehčují vhloubené kazety, známé již ze svatyně Fortuny v Praeneste a obecně rozšířené za Domitiana. Váha je sniž-

na rovněž aplikací lehčích agregátů. Mezi Domitianovými kupolemi je třeba zmínit nymfeum villy v Albano a střechu polygonální haly Dolního peristylu paláce na Palatinu. Za Traiana technika litého zdiva výrazně pokročila ve svém vývoji, o co se jistě nemalou měrou zasloužil dvorní císařův architekt Apollodorus z Damašku. Jeho polokupole velkého hemicyklu Traianova fora dává tušit, že to mohl být právě tento vynikající stavitel, kdo zkonstruoval bezesporu první volně stojící, betonový, centrálně disponovaný chrám – římský Pantheon.

III. CENTRÁLY

Pantheon

Dvůr

U západního rohu dnešní Via dei Pastini a v místech směrem k pronau Pantheonu byly opakovaně objeveny, a to již od renesance, pozůstatky dláždění a části budov, které pravděpodobně patřily k severojižní kolonádě otevřená na západ. Uložení kamenných desek dlažby naznačuje, že se dvůr svažoval směrem k pronau. Výzkumy v 70. letech 19. stol. poskytly kromě dalších dokladů travertinového dláždění také fragmenty mramorových desek, římsy a bubnů granitových sloupů (o průměru 1 m), patřící ke stejné vrstvě jako dlažba. Lancianni, který vedl většinu výzkumu, dospěl k závěru, že nálezy potvrzují existenci východního portiku přístupného po šesti stupních, jehož dřívky sloupů byly ze šedé žuly. Porticus na západní straně potvrdily nálezy drenážního kanálu a fragment žulového sloupu, jenž materiálem a rozměry odpovídal svým protějškům z východní kolonády. Západní portikus neměl pravděpodobně stejnou šířku s východním (5 – 6 m) a zřejmě se přimyká k východní fasádě *Thermae Neronianae*. Šířka náměstí ve východo-západním směru se blížila 60 m.

Situace na severní straně je méně zřetelná. Nálezy dláždění z čedičových desek tvaru pentagonu pod Via delle Copelle vedly některé badatele (Lancianni, Huelsen a Cozzo)¹ ke snaze umístit severní hranici fóra do těchto míst, tedy do vzdálenosti asi 150 m od prona Pantheonu. Naproti tomu Richter s Ashbym navrhli čtvercovou dispozici, jež předpokládala posun směrem k jihu do vzdálenosti 60 m od prona.² Koncepti Richtera a Ashbyho podpořilo odkrytí pozůstatků stavební hmoty v jednom z domů na protější straně Pantheonu, která pravděpodobně pochází z triumfálního oblouku známého jako *Arcus Pietatis* (středověký název), částečně dochovaného do 15. století. Skutečnost, že oblouk leží na průniku os Pantheonu a *Hadrianea*, naznačuje možnost spojit tuto stavbu s architektonickými aktivitami za vlády císaře Hadriana, kdy také probíhala přestavba Pantheonu. Poloha *Arcus Pietatis* v ose rotundy z něj činí hlavní vstupní bránu fóra a oblouk mohl být zabudován do kolonády severní strany, podobně jako Apollodorův *Arco di Traiano* do zdi kolem Traianova fóra.

Linii severní strany dvora Pantheonu, zdá se, potvrzují také zlomky šedé žuly ze sloupů z míst u Via della Rosetta.³ Není však vyloučeno, že oblouk stál volně a náměstí pokračovalo dále na sever, neboť travertinová dlažba z desek o

rozměrech cca 223 x 267 x 28 cm byla odkryta i pod Piazza della Maddalena (obr. 1). Avšak ani prodloužení náměstí na dvojnásobnou délku 120 m nevylučuje jeho přehrazení ve střední části kolonádou s monumentálním vstupem. Z výzdoby fóra se zachovaly jen drobné úlomky římsy s dominujícím motivem lesbického a ionského kymatu.

Pronaos

Pronaos Pantheonu tvoří kladí se střešní konstrukcí, podpírané 16 monolitickými sloupy - 8 v průčelí a 4 dvojicemi za prvním, třetím, šestým a osmým čelním sloupem. Sloupy jsou usazeny na stupni z kamenných desek (o výšce 14 – 15 cm), jehož současná podoba není originální. Původní úroveň podlahy pronaos ležela ve výšce 132 cm nad dlažbou fóra. Šířka pronaos měřená na úrovni podlahy je u čelních sloupů 34,07 m a u středního bloku 34,20 m. Hloubka pronaos od okraje pódia, na němž celá stavba spočívá, ke zdi středního bloku činí 15,62 m, naměřených mezi vnitřními řadami sloupů. Šířka interkolumnií přední řady a řad souběžných s hlavní osou budovy kolísá mezi 443 – 459 cm. Kratší vzdálenosti mezi sloupy jsou patrné v západní části pronaos. Interpretace existujících rozdílů nejčastěji zdůrazňují statické posuny v důsledku zemětřesení spolu s tlakovými účinky stavební masy uložené v průběhu středověku.

Antické pódiium bylo porušeno demolicemi a následnou výstavbou okolních budov. Po pozdějších rekonstrukcích již není rozpoznatelné původní zakřivení povrchu. Výška současného pódia nad úrovní antického fóra je na východní straně pronaos 115 cm v přední části a 134 cm u středního bloku. Odpovídající míry pro západní stranu jsou 111 cm a 134 cm. Části původního zdiva se dochovaly až do výšky 60 cm spolu s otvory pro fixační čepy obkladových bloků vytvářejících u vrcholu pódia profilovanou římsu, z nichž se našly fragmenty – jmenovitě ve východní části pódia. Profilace římsy byla variantou obdobných dekorativních prvků exteriéru stavby (obr. 2). Blok s římsou silný 10 – 12 cm byl vyroben z mramoru stejně jako obkladové panely pódia, ze kterých se nedochovaly žádné identifikovatelné zlomky. Pódiium sahalo 446 cm za čelní sloupy a pět schodů se na severní straně svažovalo na fórum. Předpoklad jeho ohrazení kovovým zábradlím vyslovili

již Canina a Baracconi.⁴ Schodnice byly mramorové, stupně travertinové a jejich výška činila 26 cm. Šířka schodiště korespondovala s šířkou sloupového ochozu prona a v prostoru mezi okraji schodiště a pódia byly pravděpodobně rozmístěny báze pro sochy. Pódium bylo přístupné také z obou bočních stran čtyřstupňovými, částečně zapuštěnými, mramorovými schodišti na úrovni prvních interkolumnií. Jejich současná rekonstrukce je provedena v travertinu, avšak nejnižší schod na západní straně zůstal původní - mramorový.

Podlahu prona pokrývá kamenná dlažba dekorovaná jednoduchými kruhovými a pravoúhlými motivy harmonizovanými s výzdobou podlahy rotundy. Písemné prameny ze 17. stol., o něž se opírá A. Desgodetz, uvádí, že pruhy před vstupem do rotundy a po stranách nízkého středního bloku tvořily desky z bílého mramoru, kruhové panely byly žulové a zbývající povrch cihlový.⁵ Petrologické analýzy potvrdily, že materiál některých žulových desek pochází z Mons Claudianus.⁶ Cihlové části dlažby nebyly jistě původní a představovaly pozdější opravy. V současné rekonstrukci vytváří část podlahy z mramoru a travertinu světlé pozadí pro kvadrilineární a okrouhlé panely z modrošedého granitu.

Konstrukci základu prona částečně ozřejmily především výzkumy v 90. letech 19. a 20. letech 20. stol. (Armanini, Beltrami a Gismondi), které odhalily, že přední řada sloupů se nachází nad částí starší travertinové zdi o tloušťce přibližně 3 m, zatímco východní vnitřní řada sloupů a pravděpodobně i řady zbývajících spočívají na travertinových blocích ležících na betonových, 293 cm širokých kesonech, nazývaných Beltramim „fondazione a cassoni“, nesoucích po stranách stopy po dřevěném bednění.⁷ Kesony sahají pod úroveň podlahy do hloubky 70 – 80 cm u vnitřních řad a 115 cm na západní straně prona.

Sloupy oktastylového prona mají báze a hlavice z bílého řeckého mramoru (snad pentelského), dříky z egyptské žuly - čelní a okrajové barvy šedé, čtyři vnitřní barvy červené. Červená žula pochází patrně z asuánské oblasti, zatímco šedá byla získána z lomů v Mons Claudianus, které na počátku 2. stol. hojně zásobovaly římskou metropoli. Báze sloupů spočívají na čtvercových plintách o rozměrech 206 x 206 cm a jsou, jak je u korintského typu běžné, členěny na tři konvexní články, z nichž střední je drážkou rozdělen na dva menší a dva články konkávní odsazené od konvexních úzkou vertikální ploškou. Celková výška báze vč. plinthu (18 cm) je 73 – 74 cm a rovná se polovině spodního průměru dříku, jak doporučuje Vitruvius.⁸ Nekanelované monolitické dříky mají spodní průměr 148 cm (Desgode-

tz) či 148,4 cm (Stevens) a výšku odpovídající zhruba osminásobku spodního průměru, která se pohybuje v rozmezí 11,79 – 11,80 m. Průměr horní konvexní části ukončující dřík - astragalu se blíží spodnímu průměru sloupu. Stevens poukazuje na enthasi, jejíž hyperbolická křivka dosahuje vrcholu ve středu mezi svrchní částí plinthu a vrcholem dříku.⁹ V souladu s Vitruviem jsou rohové sloupy mohutnější a jejich průměr je roven 153 cm.¹⁰ Hlavice korintského typu jsou 160 cm vysoké (9/8 spodního průměru, obr.3,4,5) a výtvarně korespondují se svými protějšky uvnitř rotundy. Celková výška sloupů vč. plinthů asi 9,5 x převyšuje spodní průměr; vzdálenost mezi osami sloupů odpovídá zhruba třem průměrům a blíží se délce 452 cm. Průčelí se tedy přibližně shoduje s Vitruviovými požadavky na fasádu systylu.

Mramorové kladí pronaa je vysoké 334 cm. Třístupňový architráv je z vnější strany členěn kymaty a jeho výška odpovídá hornímu průměru sloupu (131 cm). Na přední straně architrávu je umístěn nápis týkající se rekonstrukce budovy za Septimia Severa. Vnitřní strana architrávu je dekorována odlišným způsobem vycházejícím z návaznosti na výzdobu středního bloku. Plocha je zde členěna astragaly do pásů, horní část ukončuje vysoké kyma (cyma reversa). Hladký vlys je oddělen páskem; pouze střední část nese dedikační nápis. Nad vlysem vybíhá římsa složená z (odspoda) astragalu, kymatu, pásku, ionského kymatu, pásku s volutovými konzolami, lesbického kymatu a korony zdobené ve spodní části rozetami v kazetách. (Ve východní části pronaa rekonstruované v 17. stol. se v kazetách objevují místo rozet i dobové motivy).

Štít má výšku rovnající se asi pětině délky základny štítového trojúhelníku. Odvěšny svírají se základnou úhel asi 23° a jsou tvořeny římsami s dekorací obdobnou kladí. Malá hloubka štítu naznačuje, že případná dekorace mohla být provedena jen v reliéfu. Fragmenty bronzových soch, které byly nalezeny podle kusých zpráv z 15. stol. při výkopech před schodištěm pronaa a brzy nato zmizely, pravděpodobně nebyly součástí výzdoby tympanonu, ale patřily ke štítovým akroteriím. Při restauračních pracích v 50. letech 20. stol. L. Cozza potvrdil, že horizontální římsa nenese stopy po upevnění dekorace a vyloučil tak tradiční představu výzdoby štítu skupinovými plastikami.¹¹ Podle rozmístění otvorů po upevňovacích čepech v tympanonu navrhnul rekonstrukci jeho výzdoby, kterou měl tvořit jeden z nejvýznamnějších římských symbolů – corona civica kombinovaný s atributem vládce bohů Jupitera – orlem (obr. 6). Za vzor mu posloužil reliéf pocházející pravděpodobně z Traianova fora, který je nyní součástí zdi pronaa chrámu Svatých

apoštolů v Římě. Horní plochy šikmých říms nesou rovněž stopy po fixaci dekorativních prvků. Na základě srovnání chrámových průčelí císařské epochy, známých především z reliéfů, se předpokládá řada palmet ze zlaceného bronzu nebo mramoru nad simou. Štíty nesly akroteria, z nichž se zachovaly pouze zbytky báze jednoho z nich.

Antická bronzová střešní krytina pronaa (obr. 11) byla za přestavby ve 20. letech 17. stol. nahrazena taškovou; původní bronzový krov novým dřevěným trámovým. Nosným prvkem opěrného systému krovu byly pilíře z hrubě opracovaných kamenných kvádrů spočívající na architrávech vnitřních řad sloupů. Při konstrukci pilířů byl použit travertin, ale v některých místech je vidět i starší materiál (obr. 7-a, část architrávu pilíře u středního bloku). Pilíře vzájemně propojovaly arkády z litého zdiva lícovaného cihlou. Moderní systém krovu má pravidelnou trojúhelníkovou konstrukci se třemi krokviemi na každé straně. Krokve, vazné trámy a šikmé vzpěry jsou opřeny o arkádové zdi (obr. 7-b).

R. Lanciani, vycházející ze starších pramenů, se zmiňuje o tom, že trámová střecha původně nebylo ze dřeva.¹² Písemné zprávy, zdá se, potvrzují dochované náčrtky původní antické střešní konstrukce odstraněné v 17. stol., jejíž stopy v podobě zaslepených jamek mezi 3. a 4. vrstvou kvádrů pilířů východní arkádové zdi jsou dodnes patrné (obr. 7-a). Mezi zmiňovanými náčrtky vyhotovenými v době, kdy bronzová střech ještě nebyla odstraněna, stojí za pozornost práce Dosiova a Palladiova (obr. 8, 9), jež se zdají být originální, zatímco jiné náčrtky působí spíše jako jejich kopie (obr. 10). Materiály ukazují, že existující uložení střešních trámů střední chodby je velmi blízké dřívějšímu se sloupkem mezi krokviemi a horizontálním nosníkem. Ten byl asi podpírán strmou vzpěrou zapuštěnou do pilíře arkádové zdi (mezi 3. a 4. vrstvou). Rekonstrukce uložení trámů v postranních chodbách je problematičtější a na rozdíl od současného stavu (obr. 7 – b) je zřejmá existence vertikálního spoje mezi šikmou vzpěrou a horizontálním nosníkem; stejně tak je možné uvažovat i o obdobách strmých vzpěr hlavní chodby, jejichž dokladem mohou být pravoúhlé dutiny v blocích římsy na západní straně pronaa (na východní rekonstruované straně tyto doklady samozřejmě chybí). Tento předpoklad však vzbuzuje jisté pochybnosti, neboť v dobových nákresech jejich aplikace není potvrzena. To lze vysvětlit pouze domněnkou, že v době, kdy nákresy byly pořizovány, tyto konstrukční prvky z chátrající stavby dávno zmizely. Pokud takovýchto bočních vzpěr

nebylo použito, mohou být otvory v římse pozůstatkem upevnění hypotetického zastropení.

Podobně jako současné dřevěné trámy nesoucí krytinu střechy byly původní antické zasazeny do otvorů ve štítu, avšak materiálem originálních profilů byl bronz, jak je patrné z nákresu A. Ledera z roku 1813 (obr. 11). Střešní krytinu nejspíš tvořily zlacené bronzové desky podobné těm, jež pokrývaly kupoli. Kovový systém krovu patrně vyžadoval izolaci před žářem z rozpálené střechy a za tímto účelem mohla být pod bronzové desky položena ochranná vrstva. Pokud architekt zvolil kamennou krytinu střechy, jednalo se s největší pravděpodobností o mramor; terakotové tašky můžeme u tak významné stavby vyloučit.

Podrobnější popis zastřešení se v písemných pramenech nedochoval, avšak z naskicovaných kreseb vyplývá, že větší články krovu pravděpodobně tvořily dvojice paralelních kovových desek, anebo trojdílné hranoly tvaru U. Menší se zdají být jednodílné. Jednotlivé součásti byly spojeny pomocí nýtů. Celková váha odstraněné bronzové hmoty ze střechy ve 20. letech 17. stol. činila asi 200 t. Příkrý sklon diagonálních podpěr, skupiny zakřivených drážek na vnitřní straně tympanonu vytvářející půlkružnici a jí odpovídající cihlový oblouk ve zdi středního bloku naznačují zastropení střední chodby pronaa valenou klenbou.

V prostoru západní postranní chodby nejsou na stěně tympanonu viditelné stopy po zaklenutí stropu do půlkruhu, který by navazoval na oblouk vyčnívající ze zdi středního bloku nad římsu architrávu. Avšak řada jamek ve zdivu středního bloku a dvě paralelní řady na vnitřní straně štítu vypovídají o uchycení obkladových desek pod předpokládaným klenutým stropem. Pro plnou valenou klenbu v bočních chodbách nebylo pod střešními trámy dostatek prostoru a proto pokud zde existovala, blížil se její tvar na průřezu čtvrtkružnici. Klenbu tvořily patrně pláty bronzového plechu zformované do kazetových bloků. Bronzový strop střední chodby byl výtvárně nepochybně spjat s valenou kazetovou klenbou nad vstupními dveřmi chrámu (obr. 12).

Střední blok

Tvoří přechodový článek mezi pravoúhlou předsíní a okrouhlou cellou. Je stejně široký jako pronaos (32,8m) a má shodnou výšku s pláštěm rotundy (30,5 m).

Výzkumy pod západním schodištěm středního bloku odkryly, že na betonových základech západní stěny, na její severní straně, jsou patrné stopy po dřevěném bednění mající obdoby u „fondazione a cassoni“ prona, zatímco jižní strana západní stěny spočívá na výběžku základů rotundy. Podobné vztahy k betonovým základům prona vykazaly také zkoumané části pod východní stěnou a západní sekci středního bloku. Beltrami nazývá základy středního bloku a rotundy „fondazione in pietrisco“¹³, avšak rozdílná terminologie Beltramiho vychází z vizuální charakteristiky betonové masy, která je v případě prona daná použitím dřevěného bednění, zatímco u středního bloku a rotundy jde o kombinaci lití betonu do základového žlábků (rotunda) a bednění (místa středního bloku s vyšším plošným zatížením). Je zřejmé, že i v základech středního bloku našly své uplatnění části starších stavebních konstrukcí, jak pravděpodobně naznačuje podloží z litého zdiva pod zmiňovanou západní stěnou zvýšené o vrstvu z travertinových bloků spojených s podloží maltou, která typem i barvou odpovídala základové směsi z období výstavby Pantheonu za císaře Hadriana.

Nad úrovní základů je korpus středního bloku vybudován z betonové směsi lícované cihlami. V jádru zdi se střídají vrstvy cihel a bělavého tufu. Chemický rozbor malty provedený v 60. letech 20. stol. ve Státním analytickém ústavu v Kodani vykazuje následující hodnoty procentuálního zastoupení jednotlivých složek: Oxid křemíku – 7,4%, oxid vápníku ve formě uhličitě – 12,3% a v ostatních formách 3,2%, substance odstraněné tepelným působením (voda, uhličitě kyseliny, organické substance) – 16,5%, složky nerozpustné v kyselinách (písek zbavený vápenatých příměsí, hlíny apod.) – 60,3%.

Anonymní náčrt ze sbírky SOPRINTENDENTE AL MONUMENTI DEL LATIO popisuje strukturu horní části zdiva (pod střechou) následovně: (obr. 13)

1. horní partie v blízkosti střechy – drobné kameny (pietra), fragmenty tufu, kousky mramoru a cihel v maltě
2. vrstva v opus signinum 27 cm silná (až ke spodní straně konzol korony)
3. skupina tenčích vrstev ze zlomků cihel, vápence a pozzolany
4. mozaikový povrch
5. druhá vrstva v opus signinum tloušťky 46 cm
6. beton s agregáty tufu a zlomků cihel

Konstrukce horních pater budovy v její antické podobě je málo známa (starší paralely pro opus signinum a mozaikové vrstvy mohou být nalezeny v Castra Praetoria).

Spodní partie středního bloku odpovídající výškou pronau je rozdělena dveřním prostorem na dva pylony vystupující směrem od rotundy. Uvnitř pilířů mezi severní stěnou a rotundou se po celé výšce budovy rozkládají šachty se schodišti umožňujícími přístup do horních pater komplexu, na střechu i kupoli. Východní schodiště se až na malé výjimky (okolí východu na střechu) dochovalo v původní podobě. Horní polovina západního schodiště nad druhým patrem je pozdější rekonstrukcí v důsledku jeho zřícení či demolice. Jednotlivé schody podírají klenební oblouky z cihel, zapuštěné 10 cm do zdi. Krátké oblouky, které vznikly nejdříve, nesou oblouky dlouhé, umístěné mezi nimi. Z dlouhých jsou ukotveny ve zdi pouze ty na severní straně; na jižní bylo zapuštění podpůrných oblouků pro zakřivení zdi rotundy obtížné. Šířka severní části schodiště je 100 cm. U jižní v důsledku zaoblení zdi rotundy kolísá od 100 do 105 cm. Na stěnách schodiště jsou stále viditelné zbytky 3 cm silného štku, jehož přilnavost byla zvýšena zdrsněním cihlového povrchu zářezů sekanými ostrým kladivem. Původně byly šachty schodiště přístupné zvenjšku pouze z bočních stran středního bloku, později vzniklo propojení východní šachty s pronaem a boční vchod byl zablokován. Prostor šachet osvětlovaly postranní průzory na každém schodišti o velikosti asi 7 x 60 cm, které se dobře dochovaly na západní straně středního bloku. Horní část šachet osvětlovaly dveřní otvory umístěné po obou stranách budovy těsně nad horním okrajem střední římsy přibližně ve středu fasády. Původní lokaci dveřních otvorů potvrzují ploché oblouky vyzděné nad nimi (obr. 15).

Střední římsa široká přibližně 1 m musela sloužit řemeslníkům provádějícím údržbu objektu jako spojnice mezi horními částmi fasády a komorami v horní zóně rotundy.

V přední části středního bloku západního i východního křídla se na úrovni střední zóny rotundy nacházejí dvě komory přístupné z obou schodišť chodbou 73 cm širokou. Velikost komor je asi 230 x 580 cm (měřeno ve východní komoře). Každá z nich je přehrazena 150 cm silnou příčkou, v níž je proražena spojovací chodbička. Strop obou komor tvoří valené klenby ležící ve směru hlavní osy budovy s pravoúhlými ventilačními světlíky ve vrcholech, vyústujícími do komor horního (posledního) patra. V západní sekci východní komory se nachází okno otevírající se

na střechu pronaa, které je na čelní fasádě viditelné nad jeho architrávem. Paralelní okno západní komory je nyní zazděné. Komory pravděpodobně hrály úlohu při opravách stropu a střechy pronaa (obr. 14).

Zmiňované místnosti nejvyššího patra se rozprostíraly po celé jeho délce a vznikly rozdělením prostoru 5 příčkami (ve směru hlavní osy rotundy) na 6 vzájemně propojených komor. Dvě prostřední mají kombinovanou valenou a křížovou klenbu; ostatní místnosti jsou zastropeny klenbou valenou, orientovanou severojižně. Prostor obou centrálních komor je rozšířen o apsidu s konchou, zapuštěnou do zdi rotundy. Ve vrcholech kleneb byly větrací šachty, podobně jako v místnostech spodního patra, původně vyústující na střechu budovy.

V čelní fasádě středního bloku, tvořící zadní část pronaa, se v jejím středu nachází monumentální vchod do rotundy s valenou klenbou, která vychází z úrovně vnitřní římsy a je plasticky členěna zahlbubenými čtyřstupňovými kazetami. Obě strany vchodu lemují dvě půlkruhové niky zaklenuté konchou. Na základě líčení Dia Cassia se vyvozuje, že sochy umístěné v nikách představovaly Augusta a Agrippu.¹⁴ Majestátnost vstupu do rotundy umocňovaly po obou stranách nik 4 čtvercové pilastry s kanelovanými dříky a korintskými hlavicemi, odpovídající svou výškou, proporcemi, výtvarným pojetím hlavic i bází a také svou polohou sloupům pronaa. Byly vytesány z bílého mramoru a nemají entiasi.¹⁵ Jejich dříky jsou složeny ze 4 – 5 bloků. Každá strana má 7 polokruhových kanelur; rohy dekorují astragaly ukončené ve spodní a horní části listky tvaru kopí lnoucími k apofýze. Obdobné pilastry, avšak mnohem plošší, se přimykají po dvou na každé straně ke stěnám vstupní niky a bočním zdem středního bloku. Jejich hlavice zde nejsou částečně zapuštěny do cihlových zdí jako v případě polosloupů po stranách nik hlavního vchodu, ale podpírají je travertinové bloky. Tím je jejich stabilita menší, jak potvrzuje současný stav jednoho z pilastrů východní fasády (obr. 15). Tloušťka polosloupů bočních zdí středního bloku je volena tak, aby lícovaly s pilastry a sloupy předsíně.

Kladí pronaa pokračuje i na vnějších bočních stěnách středního bloku až k rotundě, kde náhle končí. Otevřená předsíň s přechodovým článkem mezi ní a cellou se tak vzájemně opticky propojují a vytvářejí monumentální propylon Pantheonu (obr. 17).

Vnitřní trojstupňový architráv pronaa s římsou přechází na čelní zeď středního bloku, prochází nad půlkruhovými nikami a jako dvoustupňový končí na postranní zdi niky se vstupními dveřmi (obr. 18). Horní okraj římsy architrávu je 15,17 m nad

úrovni podlahy (měřeno nad východní nikou). K fixaci architrávu se předpokládá podpurná funkce travertinových obkladových kvádrů.

Nad úrovní římsy leží paty odlehčovacích oblouků nad nikami, jejichž poloměr je o něco menší než šířka nik. Ve vnitřním prostoru vymezeném oblouky vyčnívá 8 – 10 cm nad povrch zdi několik travertinových bloků o výšce 45 – 55 cm. Původně se asi táhly po celé šířce zdi, jak naznačují paralelní kvádry vnější zdi komory uvnitř středního bloku. Jejich účel je obtížně vysvětlitelný; patrně měly spojitost s odlehčením fasády pod klenutým stropem pronaa.

Na frontální fasádě středního bloku blízko nad střechou pronaa je dobře viditelný pás z bipedales, který má téměř shodný sklon jako současná střecha a koherence s okolní cihlovou masou potvrzuje jeho antickou dataci. Existuje tak odůvodněný předpoklad k domněnce, že linie vyzdění pásu přesahujícího zeď určuje polohu originální bronzové střešní konstrukce, která se musela přimykát k čelní zdi těsně pod tímto pásem cihel chránícím střechu před zatékáním dešťové vody. V horní části střechy, v místech, kde by zasahoval do odlehčovacího oblouku, tento pás chybí.

Ve výšce 22,2 m nad pódiem pronaa leží masivní římsa podpíraná konzolami, která je pokračováním střední římsy rotundy. Na čelní fasádě středního bloku sahá až ke zmíněnému pásu z bipedales. Zde, tato ve střední části přerušená římsa, tvoří základnu trojúhelníkového štítu, jehož kosé hrany jsou svým plastickým ztvárněním obdobou horizontální základové římsy (obr. 19). Nejlépe zachovaný úsek je část východní šikmé římsy, zbylé části jsou opravované nebo nahrazené replikami. Fasáda horních pater středního bloku byla ve střední části v důsledku chátrání, částečně také výstavby a pozdější demolice Berniniho kampanil (obr. 20) silně poškozená a vyžadovala důkladnou opravu. Na základě výzkumu Coliniho i obecného mínění opírajícího se o ranější skici budovy byla před 2. světovou válkou střední část horního patra s výklenkem přerušujícím šikmé římsy zrestaurována do předpokládané jednoplánové podoby frontonu s trojúhelníkovým štítem. Z tympanonu vystupuje několik nestejně vysokých bloků, jejichž spodní hrany však leží v jedné linii. Podle stavu zdiva v jejich okolí je zřejmé, že nejsou pozdějším doplňkem. Každý z dochovaných je vybaven otvorem.

Na čelní fasádě lícované cihlami upoutají pozornost dva vyzdění polokruhové oblouky situované nad odlehčovací oblouky nik po stranách vchodu. Jejich paty leží v linii spodních hran zmiňovaných bloků tympanonu a povrch v rovině čelní zdi.

Oba menší oblouky nad nikami stejně jako větší střední nad vchodem procházejí stěnou a jsou viditelné i v komorách horního patra budovy.

Korunní římsa středního bloku zrestaurovaná v peperinu místo travertinu je pokračováním horní římsy rotundy a uspořádání jejích článků ladí s rytmem sloupů, pilastrů a kladí v pronau a na přízemí středního bloku.

Pod architrávem se v prostoru pronau a na bočních fasádách zdí středního bloku dochovala mramorová inkrustace, jejíž vysoké panely jsou členěny plastickými pásy (horní navazuje na astragal dřívku pilastru) a obkladové desky u podlahy imitují tvarování bází pilastrů. Ze stop na sloupech a spodní straně architrávu s římsou lze soudit, že tloušťka panelů byla asi 10 cm. Licht pokládá obkladový materiál postranních nik a výklenku vstupních dveří za odlišný od mramorového obložení stěn.¹⁶ Skica připisovaná A. Conerovi ze Svane Museum (č. 62) zachycuje porfýrový a granitový obklad východní strany vchodové niky. Způsob uchycení panelů v nikách dokládají otvory o velikosti 5 x 5 cm, jejichž koncentrace ve čtvrtině výšky niky ukazuje na předěl v dekoraci. K většímu rozestupu mezi řadami dochází také u paty klenby v místě předpokládané římsy. Pozdější změny a doplňky však znemožňují spolehlivě určit původní podobu obložení.

Nejvýraznějším dekorativním prvkem v místech vchodové niky a na bočních fasádách středního bloku byly reliéfní panely z řeckého mramoru asi 91,5 cm vysoké, zasazené mezi pilastry do dvou pásů, z nichž první byl umístěn ve výšce 579,5 cm a druhý 976 cm nad pódiem (měřeno na západní fasády, obr. 21). Girlandy z vinných listů, ovoce a květů, bohatě ozdobené stuhami, zavěšené mezi kandelábry, vytvářejí jednotnou, monotónní výzdobu reliéfních panelů. Styl ornamentu a ztvárnění kandelábrů umožňuje spolehlivé datování do hadrianského období.¹⁷ Jednotlivé úseky vlysu se navzájem liší pouze kultovními předměty vyobrazenými nad girlandami.¹⁸ Z osmi motivů ve výklenku vstupních dveří a deseti na každé z bočních stran středního bloku (celkem 28) je dnes rozpoznatelných jen třináct. Jejich distribuci na reliéfních obkladových deskách ukazuje schéma na obr. 22.

Je nezbytné upozornit, že dvě desky z prostoru vchodové niky byly patrně v počátcích středověku odstraněny a po znovunalezení při výzkumech v r. 1874 umístěny na opěrnou zeď podél Via della Rotonda. Díky dlouhodobému ukrytí pod zemí je reliéfní dekorace ve velmi dobrém stavu (obr. 23).

Po obou vnějších stranách středního bloku se ve fasádě mezi pilastry nacházejí vchody ke schodištím posunuté od středu směrem k rotundě, opatřené jednoduchým

mramorovým rámem (asi 30 cm širokým) se dvěma lehce zkosenými pásky a astragalem mezi nimi. Vnější okraje rámu přecházejí v plochá kymata. Severní vchod byl za papeže Urbana VIII. (1623 –1644) zvýrazněn portálem, v současnosti odstraněným. Původní dveře obou vchodů se nedochovaly.

Spojení mezi středním blokem a rotundou

Na spojích mezi středním blokem a rotundou je na první pohled patrné, že oba stavební celky nejsou vzájemně konstrukčně propojeny. Na některých místech dokonce prochází v linii spojů do prostoru šachet schodišť denní světlo mezerami mezi zdmi, které se směrem nahoru rozšiřují. Diskontinuita mezi oběma články vzbuzovala vážné pochybnosti, zda jsou součástí stejného projektu realizovaného ve stejném období.

Pečlivý archeologicko-architektonický průzkum však prokázal takové úvahy za neodůvodněné. Prozkoumání styčných hran obou částí komplexu v místech mezi římsou prona a střední římsou rotundy v prostoru východního schodiště odhalilo, že zeď středního bloku se zde zasouvá jakoby velkým čepem do deprese stěny rotundy, jež byla k tomuto účelu předem připravena.

Na západním schodišti je vidět, jak odlehčovací oblouk spodní komory ze střídavě odsazených cihel (každá druhá vyčnívá o 6 cm) vytváří v místě, kde se překrývají zdi rotundy a středního bloku vrubový umožňující vzájemné propojení stavebních hmot.

Koncepční provázanost obou celků dokládá existence dvou apsid v prostřední ze skupiny komor horního patra středního bloku, pronikajících do zdiva rotundy. S nimi také souvisí vyzdění dvou malých odlehčovacích oblouků na vnitřní straně paty kupole (pod apsidami komory horního patra).

Jiným příkladem může být propojení technického zázemí dvěma postranními schodišti s chodbami vedoucími k nejvyšším patrům komplexu a ke kupoli.

Předpoklad současného vzniku obou částí komplexu potvrzuje i stav základů, které nevykazují žádné rysy indikující dvě různé fáze výstavby.¹⁹

Pozornost poutají dvě vertikální drážky v horní partii východní i západní strany středního bloku, které však jen ztěží měly něco společného se vzájemnou vazbou

mezi rotundou a středním blokem a jsou nejspíš pozůstatkem drenáže vedoucí z kupole ke střední římse, za níž drážky již nepokračují, odkud byla dešťová voda odváděna chrličí anebo svedena do zazděné okapové roury (menší pravděpodobnost).

Architektonický průzkum obou zmiňovaných částí Pantheonu prokázal, že každá tvoří samostatný konstrukční celek a jádro zdiva v zóně vzájemného styku stěn proto není kompaktní, i když byla podniknuta řada kroků k jejich vzájemnému propojení. Porovnáním okolního zdiva ve spodní zóně styčných ploch, kde lze pozorovat shodu v barvě i konzistenci pojiva, stejně jako pravidelnost uložení vrstev, podporuje předpoklad souběžné betonáže jádra zdi obou částí komplexu. Stěny na styčných plochách přiléhaly těsně k sobě, jak je ještě dnes dobře vidět v jejich spodních částech; rozestupy v horních partiích pravděpodobně vznikly pod vlivem tlakových účinků a oťresů při stavební činnosti v okolí Pantheonu a při jeho přestavbách.

Rotunda

Základy

Výzkumy základů v blízkosti středního bloku a jihovýchodního výběžku pláště rotundy potvrdily existenci masivního prstence z betonu tvořeného vrstvami travertinových úlomků uložených v maltě z vápna a pozzolany, na němž zeď rotundy spočívá. Šířka základů při vrcholu činí 640 cm, z toho asi 110 cm je nad úrovní fóra. Vnější strana základů je lícována cihlou (semilateres) do hloubky asi 2 m pod odsazenou partií – „la prima risega“ (výška cca 6,5 cm; složená ze dvou řad cihel, z nichž horní je zkosená), kde se nachází další odsazení. Beltrami uvádí stejnou velikost jako u „la prima risega“ a dále se zmiňuje o zdi na základech pod druhým odsazením široké 60 cm, lícované v opus reticulatum, jdoucí koncentricky s rotundou.²⁰ Licht se domnívá, že se patrně jedná o podpůrné zdivo, z neznámého důvodu v odlišné formě. Lichtovu myšlenku opěrné zdi podporuje Cozzo, který zdůrazňuje předpokládané vysoké tlakové zatížení budovy.²¹

Na vnitřní straně základového prstence asi 65 cm pod úrovní podlahy je jeho tloušťka zvětšena o cca 70 cm a celková šířka základů (bez zdi zmiňované výše) tak činí asi 730 cm.

Během výzkumu v 90. letech 19. stol. byly přibližně 370 cm pod povrchem podlahy (měřeno zvnějšku) odkryty vrstvy tufu.²² Celková výška základů se blíží hodnotě 4,5 m. Tlak budovy rotundy na plochu základového prstence byl výpočtem stanoven na 4,55 kg/m².

Na vnější západní straně základů se nacházejí zbytky přístavby obíhající koncentricky rotundu od podia pronaa, odhalené při výzkumech ve 30. letech 20. stol. a poté zrestaurované (obr. 24). Je konstruována s vnější cihlovou fasádou a vnitřními komorami (tvořenými rozdělením vnitřního prostoru příčnými zdmi) zaklenutými valenou klenbou. Její výška nad úrovní okolní dlažby činí 135 cm. Mezi zdmi rotundy a přístavby neexistuje vnitřní strukturální vazba a tak není vyloučeno, že představují odlišné sekvence výstavby, avšak patrně bez většího časového odstupu.

Konstrukce pláště

Dolní prstenec (lower zone)

Sahá od zmiňované „la prima risega“ na povrchu základů k depresi nad první vnější římsou, jejíž úroveň odpovídá vrcholu kladí v interiéru rotundy, tj. vzdálenosti 13,1 m od podlahy. Zeď je z litého zdiva se střídajícími se vrstvami úlomků travertinu a tufu užitých jako caementae v maltě z vápna a pozzolany. Jádru je líčováno 60 cm silnou vrstvou z tmavě červených cihel, pečlivě formovaných, často také hlazených (polished semilateres), vypálených z homogenní hlíny (obr. 25). Cihly jsou uloženy v bílé maltě z prosévaného páleného mramoru a pozzolany, která v průběhu času získala vysokou tvrdost. Uložení horizontálních vrstev je velmi pravidelné s průměrným rozestupem 1,3 cm a kontrolní stílkou. Vertikální rozestupy mezi hranami jsou užší, přibližně od 0,5 do 1 cm. Horizontální dělicí řady plochých bipedales mají výškový interval 1,5 m, který se pravděpodobně stal výchozím bodem dalšího vyměřování v průběhu výstavby. Cihly hraničních řad se odlišují větší tloušťkou a světlejší barvou. Měření na východní fasádě v blízkosti středního bloku poskytla následující parametry:

semilateres - délka 23 – 34 cm, výška 3,2 – 4 cm

bipedales - délka 58 – 60 cm, výška 4 – 5 cm.

Plášť dolního prstence o tloušťce asi 6 m není jednolitý, ale obsahuje dutiny a komory. Do vnitřního prostoru se otevírá velkými exedrami, kterých je celkem 8 (obr. 26) – 2 na hlavní ose (IV, VIII), 2 na příčné ose (II, VI), zbylé 4 na diagonálních osách (I, III, V, VII). První 4 zmiňované mají apsidální tvar s výjimkou jediné pravoúhlé (VIII), jež tvoří vstupní prostor do rotundy. Čtyři exedry na osách diagonálních se blíží rovněž pravoúhlému půdorysu, avšak zadní stěnou odpovídají zakřivené linii kruhového půdorysu cely. Kromě exeder na hlavní ose je u všech zbývajících prostor zadních stěn rozšířen o další 3 niky s oblouky z bipedales o hloubce dvou cihel. Nad exedrami diagonálních os se nacházejí 3 odlehčovací oblouky, z nichž střední převyšuje krajní dva. Na zadních zdech (o síle 220 cm) těchto výklenků se po celé šíři rozpínají velké odlehčovací oblouky vyzděné řadou bipedales (obr. 27).

Exedry člení hmotu pláště do 8 masivních pilířů a cylindrická stěna rotundy je tak rozdělena na 16 zdánlivě stejně širokých sekcí – 8 otevřených a 8 uzavřených.

V každém pilíři je komora polokruhového půdorysu o průměru 231 cm, zaklenutá půlkupolí s patou, vyznačenou jednoduchou římsou z pěti řad cihel, z nichž druhá a čtvrtá řada je zkosená. Komory jsou přístupné vnější, 103 cm širokou chodbou se zaklenutým vstupním otvorem s odlehčovacím obloukem nad klenbou a dalším větším s patou, spočívající na zmiňovaných pěti řadách bipedales (oba vyzděny na 1 cihlu). Komory po stranách hlavního vchodu jsou propojeny s šachtami schodišť středního bloku. Ve středu pilířů se nacházejí niky, které velikostí i ukončením plochými zaklenutými oblouky odpovídají nikám velkých exeder.

Stěna rotundy bývá obecně charakterizována jako série pilířů spojených přepážkami mezi nimi.²³ Někdy se uvádí, že je tvořena dvěma koncentrickými prstenci zdiva s otvory a příčnými stěnami.²⁴ H. Gluck a G. Rodenwaldt předpokládají, že cylindrická stěna rotundy je celistvou hmotou; nové prostory v ní samotné utvářejí niky a exedry.²⁵

Horní prstenec (upper zone)

Je vysoký 890 cm a má pevnou strukturální návaznost na prstenec dolní. Rozhraní mezi prstenci tvoří na vnější fasádě budovy lišta nad římsou u 10. řady bipedales. V interiéru cely je vymezen nižší vnitřní římsou a patou kupole.

Betonové jádro je zde odlehčeno střídajícími se vrstvami příměsí (caementae) z tufu a zlomků cihel (místo travertinu) anebo tufu samotného. Jádro lícuje obklad

z úhledně řezaných semilateres (i leštěných), podobně jako ve spodní části zdiva rotundy. Horizontální vrstvy bipedales jsou zde o něco více semknuty a jejich vzdálenost činí asi 150 cm. Celková tloušťka obvodové zdi se blíží 6 metrům.

Velké odlehčovací oblouky viditelné na vnější fasádě leží na hlavních a diagonálních osách rotundy, menší jsou rozmístěny mezi nimi (obr. 11, 28). Velké oblouky s vnitřním rozpětím asi 11,8 m a zešíkmenou patou začínají ve výšce 124 cm nad lištou (na vnější fasádě). Menší oblouky s vnitřním rozpětím 5,35 m mají své paty přibližně o 185 cm výše.

Již při systematických výzkumech struktury rotundy v 90. letech 19. stol. byl učiněn závěr, podle něhož odlehčující oblouky, na jejichž spodní straně se nachází vrstva z bipedales, tvoří strop angulárních exeder (I, III, V, VII), neboť jejich paty i vrcholy na obou koncích leží v jedné horizontální linii (obr. 27, 28). V důsledku trapezoidálního půdorysu exeder se tato stropní valená klenba zužuje směrem ke středu cely. Zaklenutí exeder patří k největším ze skupiny kleneb a oblouků celého komplexu a jejich tloušťka ve fasádě odpovídá 160 cm. Střední úseky vytvářejí 3 koncentrické segmenty paprsků hran cihel bez vazby a toto uskupení spolu s klenbou probíhá napříč stěnou. Na fasádě se všechny oblouky jeví jako oddělené; na vnitřní straně obvodové zdi se předpokládá, že menší oblouky jsou podpírány velkými.

Můžeme usuzovat, že odlehčující oblouky jsou obdobným způsobem tvarovány i u apsidálních exeder. Ještě však není zcela jasné, jak vypadá struktura nad hlavní apsidou (IV). Vnitřek exedry ohraničuje oblouk, který se neobjevuje na vnější straně pláště, neboť byl vyhotoven pro spojovací můstek s jižními budovami.

Nad každou diagonální exedrou jsou na kladí nad jednotlivými sloupy umístěny 4 mramorové bloky (obr. 27). Prostor mezi nimi překlenují 3 téměř ploché cihlové oblouky, které mají nad sebou další, vyklenutější odlehčovací oblouky. Tato struktura je spojena s přibližně 90 cm silnou zdí, jež zaslepuje okenní výklenek mezi římsou a klenbou velkého oblouku, do níž se z poloviny zaklíňuje zaoblený cihlový překlad tvořící horní část okenního výklenku (výška 310, šířka 230 cm). Odlehčovací oblouk nad každou exedrou shora uzavírá vzniklou komoru, vymezenou dvěma bočními přepážkami (šířka asi 90 cm) lícujícími s vnitřními sloupy exedry (na přízemí). Obě přepážky jsou odlehčeny 2 koncentrickými překlady z bipedales (vnitřní rozpětí 110 cm), jejichž paty spočívají na blocích vyčnívajících z bočních stěn. Horní hrany bloků leží v úrovni spodního okraje okenních výklenků. Na zadní

zdi pod komorou (v exedře) v linii vlysu kladí vyčnívá 5 mramorových bloků (výška 40 – 60 cm, šířka 60 cm) vzdálených od sebe asi 1,7 m, které mají své protějšky na zadní straně kladí. Otvory ve zdi o něco výše nad nimi naznačují, že se jedná patrně o pozůstatky zastropení. Beltrami navrhuje bronzový strop exedry s otvory pro přístup světla přes okno horní komory, aby tak byl zvýrazněn prostorový účinek a kontury sloupoví.²⁶

Podoba struktur nad výklenky transversálními (apsidálními) není zcela objasněna, ale uvažuje se o podobném řešení jako u výše popisovaných nik diagonálních, i když stopy po strukturách nejsou na fasádě rozpoznatelné.

Rozbor stavební kompozice horních částí diagonálních exeder vyloučil starší představy o otevřených prostorech nad římsou s pilastry - karyatidami nad vnitřními sloupy přízemí.²⁷

V každém z velkých pilířů mezi exedrami se nachází komora obdobná protějškům ve spodním prstenci. Podlahy komor leží v úrovni vnější římsy. Podoba komor je známa pouze na základě prozkoumání dvou z nich, přístupných ze šachet schodišť středního bloku chodbou širokou 90 cm a dlouhou 160 cm. Komory polokruhového tvaru o průměru 213 cm jsou zaklenuty konchou. Z komor vedou koridory na nižší vnitřní římsu rotundy. Propojení polokruhových komor s prostory nad sousedními velkými exedrami není původní.

Ve středu pilířů v interiéru budovy se nacházejí niky odpovídající horním komorám exeder. Strukturu nik zpevňují čelní kamenné rámy a stejnému účelu původně sloužilo i nosné mřížoví. Niky jsou překlenuty cihlovým oblouk z poloviny zasazeným do většího oblouku nad ním podobně jako u oken exeder.

Podlaha

Je dlážděna kamennými deskami o tloušťce 12 – 15 mm spočívajícími na vrstvě betonu více než 60 cm silné, tvořené směsí z valounů tufu a malty z vápna a pozzolany. Dláždění rotundy má přímou návaznost na podlahu pronaa. Menší rozdíly v úrovni dlažby jsou patrné v místech prahu a vstupní niky. Podlaha rotundy vykazuje lehké vyklenutí s výjimkou centrální části pod oculem, která je konkávní a v jejím středu se nachází otvor drenážního kanálu s bronzovou objímkou (současná podoba).

Dlážděná podlaha je dekorována jednoduchým vzorem z kruhových a čtvercových motivů zasazených do čtvercových panelů soustředěných v řady, paralelní s hlavními osami (obr. 26-b). Panely jsou odděleny pásy z pavonazzeta. Na čtvercové panely bylo střídavě použito porfyru a gialla antica. Dekorativní kruhy jsou z porfyru střídaného šedou žulou a čtverce z pavonazzeta. 155 cm široký žulový pás, sledující zakřivení obvodové zdi cely, spojuje plinthy sloupů a pilastrů exeder. Původní vzor podlahy jejich vnitřního prostoru za tímto pásem není znám (současná dlažba zde tedy není původní).

Parafrází motivu dekorace cely je výzdoba podlahy vstupní niky, kde se mezi dvěma žulovými pásy střídají dva krajní kruhové motivy z šedého granitu s centrálním z červeného porfyru.

Rozdíly v rozměrech i použitém materiálu dekorace svědčí o mnoha restaurátorských zásazích (kompletní restaurace proběhla za Pia XI. V r. 1873), přesto se však zdá, že na některých místech je dlažba dochována ve své původní podobě, která vychází z tradic geometrické dekorace monumentální architektury císařského období a jejíž obdoby můžeme nalézt např. ve výzdobě podlahy v Basilica Ulpia nebo hemicyklu Traianova fora.

Dekorace pláště

Dekorace exteriéru dolního prstence

Na západní straně rotundy v blízkosti středního bloku se in situ dochovala část asi 56 cm vysokého mramorového soklu s plasticky zdobenou horní partií (obr. 29) spočívajícího na koncentrickém podiu (tzv. přístavba s komorami). Stopy na dlažbě podél západní fasády přístavby s komorami v místech mezi Pantheonem a komplexem jižních budov naznačují, že podobný sokl mohl existovat i zde. Na západní straně se sokl rotundy napojuje na bázi jižního pilastru středního bloku, zatímco na východní je báze paralelního pilastru ukončena způsobem, který nepotvrzuje obložení soklem v této části budovy.

Na vrcholu 11 cm širokého soklu spočívaly obkladové panely pokrývající cihlovou zeď budovy. Série otvorů rovnoměrně rozmístěných do dvou horizontálních řad (2. řada zdvojená) v severní části západní fasády, z nichž první řada se nachází těsně nad soklem a druhá v úrovni druhé řady bipedales, je bezpochyby pozůstatkem po

fixaci obkladových panelů kovovými kramlemi. Horní řada vyznačuje výšku panelů, jejichž tloušťka odpovídá šířce horní vodorovné hrany soklu.

Práh v přístupové chodbě do komory pilíře jižně od severní osy a série dlabů kolem vstupních otvorů dalších komor vypovídají o tom, že otvory byly orámovány mramorovou lištou pravděpodobně ze stejného materiálu jako sokl.

V ostatních částech fasády žádné stopy po upevnění mramorového obložení nebyly nalezeny a nejsou k dispozici ani zmínky o jejich existenci v písemných prameňech. Obkladové desky překrývající cihlové zdivo bývaly fixovány bronzovými kramlemi zasazenými do otvorů, zpevněnými nejčastěji kamennými odštěpkami a také vrstvou malty. Architektonický průzkum potvrdil, že fasáda Pantheonu vč. horní části středního bloku byla potažena vrstvou omítky a štuky. Na mnoha místech spodních stran a v rozích říms a lišt jsou ještě dnes zachovány malé plochy omítky a ornamentu (srov. obr. 30). Lanciani informuje o zprávách ze 16. stol., které předpokládaly štukovaný povrch vnějších říms.²⁹ Zmínky o nálezech hřebíků (hřebíky zde nejsou pokládány za fixační prostředek obkladových desek) a ploch štuky na zdech a římsách i štítu středního bloku uvádí rovněž Desgodetz, Colini a Gismondi nebo C. Fea, který stanovuje tloušťku vrstvy omítky asi na 5 cm.³⁰

Rekonstrukce fasády bývá nejčastěji pojmána jako imitace kvádrů v nízkém reliéfu. A. Leclerc (obr. 31) ji opírá o výzkum omítky nad střední římsou.³¹ Naproti tomu G. Lugli s poukazem na vynikající technické kvality cihlového zdiva připouští, že fasáda mohla být neomítnuta.³²

Téměř všechny reprodukce Pantheonu až do 16. stol. vč. kreseb Palladiových zobrazují budovu dekorovanou na všech vnějších prstencích pilastry. (Stejně tak model Pantheonu v Metropolitním museu v New Yorku, kde jsou však pilastry rekonstruovány jen v horním prstenci). Je ovšem velmi sporné, zda by vysoké pilastry mohly získat odpovídající plastičnost modelací v poměrně tenké vrstvě omítky. Pokud existoval záměr členit fasádu budovy polosloupky, býval zohledněn již v průběhu zdění vymodelováním jádra budoucích pilastrů v samotném zdivu, jak např. dokládá západní fasáda tzv. Praetoria v Hadrianově vile v Tivoli, anebo plastické ztvárnění horního patra Colossea. Není vyloučeno, že staré kresby mohly být inspirovány nějakým architektonickým doplňkem, jehož zbytky se staly základem dobových vyobrazení exteriérů rotundy.

Římsa dolního prstence (11,7 m nad úroveň podlahy cely) je tvarována z bipedales a začíná nad jejich osmou řadou ve zdivu pláště a pokračuje pravidel-

nými stupni přesahujících cihel v 10 řadách nad sebou (v každé druhé řadě jsou hrany lišt zkoseny) a dále 5 řadami ustupujícími, vytvářejícími zešikmenou plochu pokrytou taškami, z nichž krajní ukončovaly antefixy. Římsa obíhá celou rotundu, kromě míst překrytých středním blokem. V zadní části původně pokračovala na třech stranách komplexu jižních budov.

Dekorace interiéru dolního prstence

Ve vnitřním prostoru cely je dolní prstenec prolamovaný exedrami bohatě dekorován. Významnou dominantou jsou zde mohutné sloupy diagonálních výklenků, jejichž funkce pravděpodobně nebyla jen dekorativní (obr. 27). Zatímco Cozzo popírá jejich nosnou funkci s odkazem na absenci podobných sloupů v exedrách na hlavní ose, Beltrami upozorňuje na tlakové působení radiálních stěn komor v horním prstenci a jejich umístění nad sloupy diagonálních nik.³³ Vzdálenost mezi sloupy je asi 350 cm (měřeno od středu), jejich báze jsou 41 cm vysoké a plinthy relativně nízké. Desgodetz vyslovil názor, že bloky plinthů pokračují pod dlažbou podlahy.³⁴ Monolitické dříky sloupů o spodním průměru 107 cm a výšce 886 cm jsou kanelovány polokruhovými drážkami, jež jsou do výšky 2,75 násobku spodního průměru orámovány (obr. 32). Rámování je z vnějšku šikmo seříznuto. Kontury sloupů zvýrazňuje enthase, kterou Stevens určil jako konchoidální s maximální tloušťkou ve vzdálenosti 5/13 výšky sloupu od plinthu. Uplatnění konchoidální enthase na rozdíl od hyperbolické, jakou mají sloupy v pronau, nejspíš souvisí s jejich odlišnou výtvarnou funkcí.³⁵ Ztvárnění bází a hlavic je obdobné jako v pronau a k jejich výrobě byl použit bílý mramor, snad pentelský. Dříky sloupů diagonálních exeder jsou z giallo antico; sloupy nik transversálních mají dříky z pavonazzeta.

Exedry po stranách lemují boční dvoustranné pilastry, jejichž báze, dříky s kanelurami i hlavice korespondují s dekorativním pojetím sloupů. Pilastry vstupní niky a exeder II a VI mají dříky z pavonazzeta, výklenků angulárních, v nichž se pilastry nacházejí i ve vnitřních rozích, z gialla antica.

V každém z vnitřních rohů vstupní niky se nachází 12 – 13 cm nad povrchem vyčnívající kamenný blok o šířce 42,5 a délce 69 cm, ukrytý pod obkladem. Účel obou bloků není jasný a nejspíš souvisel se stavebními úpravami v prostoru portálu. Žulový dekorativní pás v podlaze mezi bloky naznačuje, že zde původně mohly rovněž být pilastry.

Hlavní apsida, kde je dnes umístěn oltář, má dva sloupy shodné výšky a tvaru jako ostatní exedry, avšak oba stojí před bočními pilastry. Ty jsou stejné jako sloupy z pavonazzeta, avšak bohatěji dekorovány než ostatní; proužky mezi kanelurami jsou zvýrazněny astragaly. Nižší římsa rotundy tvoří kladí nad sloupy a pilastry exeder, je vysoká 255 cm a 85 cm přesahuje do prostoru cely. Kladí se skládá z trojdílného architrávu, plochého vlysu pokrytého červeným porfyrem a římsou z mramoru (kararského nebo z lokality Luna) nesenou konzolami s akanty. Kazety mezi konzolami jsou zdobeny rozetou (obr. 32).

V prostoru nad exedrami se na spodní straně architrávu v interkolumniích nacházejí kazety tvořené modelovaným rámečkem, jehož delší stěny kopírují zaoblení architrávu a kratší leží na ose procházející středem rotundy (obr. 33). Architráv pokračuje uvnitř výklenků jako korunní římsa.

Výtvarná koncepce kladí odpovídá dekoraci pronaa, ale je rafinovanější a vykazuje drobné optické korekce jednotlivých článků (např. čela konzol vystupují směrem dopředu a do stran; proužky jsou oblé). A. Desgodetz předpokládá, že měly zvýšit účinnost světelného odrazu.³⁷

Dvacet centimetrů od horního okraje římsy kladí se nachází řada otvorů (5 x 7 cm); vzdálenost mezi nimi se pohybuje od 40 do 90 cm. Jejich účelem pravděpodobně bylo fixovat kovovou dekoraci – možná zábradlí.³⁸

Kladí obíhá celý interiér rotundy a v hlavní apsidě vystupuje v pravém úhlu nad postranní sloupy, poté sleduje zakřivenou linii zdi. Odsazení kladí na zdi apsidy činí jen několik centimetrů a tak podpůrné konzolky římsy jsou zde vynechány. Ve vstupní nise nepokračuje nad portálem, který je shora ohraničen samostatným kladím s dvoustrupňovým architrávem (v Pantheonu neobvyklým), jehož pásy jsou odděleny lesbickým kymatem. Horní část architrávu ukončuje astragal a vejcevec. Nad hlavní římsou je vstupní nika zastropena valenou klenbou, která je dnes zdobena malovanými kazetami a pásy. Na rohové pilastry navazuje v klenbě pás z pavonazzeta. Vnitřní čelo klenby lemuje 67,5 cm široký rám v nižším reliéfu se třemi pásy seříznutými dovnitř.

Hlavní apsida je zaklenutá půlkupolí, jejíž současná dekorace není původní.³⁹

Niky pilířů jsou rámovány prostylovým chrámovým průčelím na vysokém pódiu (obr. 34); korintské sloupy jsou zde předsunuty před pilastry. Kanelované dříky jsou z gialla antica, žuly nebo červeného porfyru. Spodní strany architrávů zdobí kazetky, jejichž kratší strany bývají někdy rovné, jindy zaoblené. Architráv

s vlysem nese štít, který je u edikul čísla 1, 4, 5, 8 trojúhelníkový a u zbývajících zaoblený. Na jejich vrcholech jsou viditelné otvory po čepech akroterií. J. Dell předpokládá akroteria bronzová.⁴⁰

Edikuly v průběhu času podléhaly mnoha adaptacím a tak antická podoba i materiál je dochován jen částečně. Některé zprávy uvádějí, že sloupy edikul, bronzový dekor i obkladový mramor byly kanovníky pečujícími o Pantheon často kradeny a prodávány.⁴¹ To potvrzují i mnohé architektonické články např. báze u edikul č. 2 a 7, které mají jen dva tory místo třech.

Zdi dolního prstence mají mezi exedrami a pilíři s edikulami obklady uspořádané do výtvarných motivů harmonizovaných s celkovým dekorativním pojetím interiéru rotundy (obr. 34, 35, 38). Horní část na úrovni hlavic sloupů a pilastrů je oddělena lištou napojenou na astragaly dřívů. Takto vzniklý pás člení střídající se obdélníky světlého a tmavého odstínu hnědé barvy. Pod ním se nachází trojdílný panel, do nějž proniká štít edikuly. Jeho krajní části jsou čtvercové a je do nich zasazen kruhový panel nahnědlé barvy. Vnitřní čtverce jsou rámovány proužkem zelenavého odstínu. Trojdílné členění se opakuje i v obložení po stranách edikul.

Modelovaný sokl vykazuje ve výšce a proporcích určité variace; dominantní tvarování má návaznost na vnější sokl rotundy (uchovaný in situ u zdi Saepta Iulia) a je proto pokládáno za původní.

V pozdějších dobách, kdy edikuly a exedry sloužily jako prostory pro oltáře, kaple i místa k ukládání královských pohřbů, docházelo k mnoha účelovým přestavbám a proto je značně problematické určit původní distribuci dekorativního materiálu (srov. obr. 35).

Dekorace exteriéru horního prstence

Fasáda horního prstence se jeví jako nepřerušovaný cylindrický povrch, jehož uniformita je narušena jen rytmickým střídáním oblých pásů odlehčovacích oblouků. (Otvory čtvercového tvaru rozmístěné v pravidelných intervalech na západní fasádě do dvou horizontálních řad – jedné nad nižší římsou a druhé uprostřed horního prstence jsou pozůstatkem pozdějších stavebních zásahů). Horní prstenec ukončuje římsa vzdálená 22,2 m od úrovně podlahy cely, táhnoucí se po celém obvodu rotundy a pokračující dále na fasádě středního bloku i komplexu jižních budov. Je

tvorena řadami bipedales a podpírána travertinovými konzolami pronikajícími hluboko do zdiva (obr. 29).

Původní tvarování římsy omítkou a štukem zjemňujícím kontury je nejisté, neboť se nikde větší masa omítky nedochovala. Na některých místech však můžeme vidět zbytky kazet s rozetami mezi konzolami, které jsou ztvárněny obdobným způsobem jako již zmiňované kazety mramorové římsy prona. Horní plocha římsy je široká 110 cm, pokrytá mramorovými deskami, z nichž se některé dochovaly in situ (obr. 25). Římsa byla přístupná schodišti středního bloku a opatřena zábradlím.

Dekorace interiéru horního prstence

V interiéru je horní prstenec ukončen 190 cm vysokou korunní římsou obíhající celý cylindr v úrovni báze kupole. Její horní povrch (šířka 90 cm) lícuje s povrchem venkovní římsy. Římsu tvoří kladí se třístupňovým architrávem, jehož stupně, nacházející se na stejném plánu, jsou odlišeny jen barvou materiálu (obr. 34, 35). Ukončovací kyma architrávu je nezdobené. Nad vlysem se nachází mramorová římsa složená z perlovce, lesbického kymatu a silného pásku nad ním; astragal a vejcovec splývají s korunou římsy, kde na silnější desce z její spodní strany, částečně vybrané, spočívá kyma lesbické a reversní s páskem. Římsa nemá konzoly, ale je stylově harmonizována s římsou dolní.

Antický obklad zdi horního prstence nechal papež Benedikt XIV. v r. 1740 pod vlivem architekta Paola Posiho odstranit a nahradit štukem (současný stav), neboť původní inkrustace s pilastry z různobarevných materiálů, jako poněkud výstřední, nevyhovovala tehdejší předstávě o klasickém umění. Tato násilná přestavba vedla ke zvětšení výšky okenních otvorů, rozmístění mohutných orámovaných panelů mezi nimi a osazení oken štíty (obr. 36). V jejím průběhu tak díky neuváženým zásahům došlo k narušení zdiva odlehčovacích oblouků a následnému ohrožení statiky zdi.

Nejvýznamnějšími prameny pro antickou architektonickou koncepci této části interiéru rotundy zůstávají náčrtky reflektující stav před datem přestavby. K nim patří zejména práce Desgodetze a Piranesiho, na jejichž základě si můžeme učinit představu jak o konstrukci, tak použitém materiálu (obr. 37, 38). Jejich kresby vykazují významné shody a lze je proto i v detailech pokládat za věrohodné, avšak existují zde rozdíly v distribuci materiálu. Z dalších zachovaných stojí za zmínku kresby

Palladiovy (obr. 39) anebo malba v kodexu Malíře Chigi VII 9. (obr. 34). O rekonstrukci antické podoby obkladu zdiva nad exedrou V a pylonem 6 se pokusil A. Terenzio (obr. 40).

Většina popisů obložení horního pásu interiéru celly vychází z informací Piranesiho. Spodní část tvoří sokl o výšce odpovídající dolnímu průměru sloupu pronaa. Na soklu spočívaly spodní okraje oken, mezi kterými vystupovaly pilastry zdánlivě podpírající mohutnou kupoli. Báze pilastrů byly posazeny na samostatné plinthy. Polosloupy v počtu 64 měly dříky z červeného porfyru a korintské hlavice z bílého mramoru s volutami tvaru S. Osm z těchto hlavic stylisticky kladených do Hadriany éry je uloženo v Britském muzeu.⁴² V každém panelu mezi okny a nikami byly 4 pilastry o šířce 36 cm, jejichž dříky nevyčnívaly nad povrch zdi a jejich kontury z okolního obkladu vystupovaly jen díky odlišné barvě. Variace motivů a rozmístění materiálu naznačují obrázky 34 a 35, z nichž je zřejmé, že vzory harmonizují s výzdobou dolního patra i podlahy celly. Stejně tak modelace okenních ráků se stylisticky neodlišovala od podobných architektonických článků budovy. Prostor okenních otvorů byl pravděpodobně zakryt mříží upevněnou k výše zmiňovaným blokům, dodnes dochovaným in situ (obr. 27). Terenziova rekonstrukce mřížoví má své analogie v dobových oknech.⁴³

Dekorace 2. patra interiéru bývá někdy nazývána attickou, avšak pro malou návaznost pilastrů na sloupy 1. patra není taková charakteristika opodstatněná.⁴⁴ Spojit výtvarnou podobu fasády 2. prstence s tradicemi místní architektury se snažil Lundberg na základě srovnání s pompejskými malbami, kde se objevují portiky s vysoko posazenými okny.⁴⁵ Licht se domníval, že předlohy je třeba hledat v architektuře republikánských for lemovaných domy s balkony (tzv. maeniana), z nichž obyvatelé sledovali procesí a hry. Ty obvykle bývaly jen hrázděnou nástavbou.⁴⁶ Z Říma vymizely kolem přelomu letopočtu, ale nepochybně se zachovaly v provinčních městech i v pozdější císařské době. Srovnání zde autor uvádí v souvislosti s pojetím celly Pantheonu jako velkého otevřeného prostoru připomínajícího náměstí.

Práh dveří tvoří blok z kamene typu marmo africano a pravděpodobně je původní. (Lom, z něhož byl materiál získán, není znám a tento typ kamene je v římské architektuře ojedinělý). Rám portálu z bílého mramoru je zdoben jako ionský architráv třemi pásky dělenými astragalem, na vnějším okraji ukončen lesbickým kymatem a tenkým proužkem bez dekoru (obr. 41). Šířka rámu je o něco větší než osmina otvoru dveří, tj. 70 cm. Horní část rámu pokračuje hladkým vlysem z lnského mramoru, jehož šířka je rovná šířce dveřního rámu. Desgodetz uvádí, že vlys je lehce konvexní.⁴⁷ (Na Hadrianeu postaveném o pár let později je uplatněna stejná technika vyklenutí vlysu jak u vnějšího tak vnitřního kladí).⁴⁸ Vlys korunuje římsa bez konzol odpovídající svým výtvarným provedením římsy pronaa. Šířka dveří vč. rámu činí 753 cm. Kontrakce vertikálních článků směrem nahoru, kterou požaduje Vitruvius, zde není doložena.⁴⁹ Výška dveří odpovídá výšce sloupů pronaa a korunní římsa portálu leží v úrovni hlavic sloupů. Šířka dveřního otvoru odpovídá 3/7 výšky a to je vztah blízký kánonu Vitruvia.

Kupole a vnější kupolový prstenec pláště

Kupole klenoucí se nad cylindrickou cellou má v interiéru hemisférický tvar a její pata leží v úrovni horní římsy (obr. 36), která z vnější strany odpovídá římsy střední.

V exteriéru vytváří jakousi hráz proti bočnímu tlakovému účinku kupolové klenby třetí horizontální zóna - prstenec vysoký 8,4 m (měřeno ke spodnímu okraji vnější korunní římsy). Celková výše tamburu tak činí 30,5 m. Z vnějšku se zdá, že kupole začíná nad korunní římsou a o něco ustupuje za obvodové zdivo válce. Toto odsazení dosahuje hloubky asi 3 m. Spodní část kupole je členěna do 7 stupňů, nad nimiž nabývá zakřivení shodného s interiérem. Vrchol kupole se otevírá do prostoru kruhovým otvorem – oculum. G. de Angelis D' Ossat obecně stanovil poměr mezi průměrem rotundy a oculu (vnitřní) na 1:5 až 1:6.⁵⁰ U Pantheonu odpovídá tento poměr vztahu 1:5.

Do vzdálenosti 11,75 m od paty je klenba tvořena vrstvou ze směsi malty a fragmentů cihel proloženou 6 řadami bipedales v nepravidelných intervalech (hmotnost této masy je stanovena na 1600 kg/m³). Pokračuje pás vysoký 2,25 m

vymezený z obou stran řadou bipedales. V tomto pásu se vrstvy cihel střídají s vrstvami tufu. Závěrečný úsek, asi 9 m vysoký, je vyzděn lehkým tufem a lávovým kamenem v blocích o stranách přibližně 20 cm. Oba materiály jsou zde uloženy ve střídajících se vrstvách. Váha zdiva je zde o něco nižší, asi 1350 kg/m^3 . Tloušťka kupole se pozvolna snižuje z 5,9 m u paty až na necelých 1,5 m u vrcholu. Otvor o průměru 9,15 m ve vrchlíku je zpevněn prstencem o síle dvou cihel, vysokým asi 1,6 m, tvořeným na výšku posazenými bipedales ve třech řadách nad sebou. Volná vnější plocha prstence se na průřezu jeví jako mírně vyklenutá a zároveň lehce ustupující směrem nahoru. Touto modelací mělo být zřejmě dosaženo optického účinku shodného s enthasí dřívků sloupů. (G. De Angelis D'Ossat si všimnul obdobného tvarování u dalších oculů kupolí z 1. a 2. stol. n.l. ; jev dává do souvislostí s korekcemi na dekorativních architektonických člancích).

Povrch třetího prstence tamburu rotundy ustupuje oproti druhému asi o 15 cm a na 3. řadě cihel směrem nahoru od střední římsy se nachází lišta široká přibližně 5 cm. Lícování betonu je cihlové stejně jako u tři metry odsazeného vertikálního pásu mezi korunní římsou a 7 stupni kupole (obr. 42). Betonové jádro stupňů a vrchlíku překrývá obezdívka ze semilateres. Na ní je položena 12 - 15 cm silná vrstva z opus signinum plnící funkci podloží střešní krytiny. Jak stupně tak vrchlík kupole původně překrývaly snýtované pláty bronzu, možná i zlaceného (krytinu nechal odstranit r. 663 n. l. Constans II. a přetransportovat do Syrakus; odtud byla později zcizena do Alexandrie). Pouze několik původních plátů kolem oculu se zachovalo in situ. Jejich tloušťka se pohybuje od 8 – 10 mm. Od středověku má střecha pokrývku z olověných plechů, na níž jsou kolky vyznačena památná data údržby a rekonstrukcí (obr. 43).

Povrch třímetrového odsazení (ochozu) nad korunní římsou a prvního ze sedmi stupňů je překryt mramorovými deskami. Na diagonálních osách rotundy vedou z ochozu zdvojená betonová schodiště ke stupňům kupole, odkud pokračují až k oculu (zachovalo se pouze zdvojené jihozápadní schodiště a dvoje jižní schody k vrcholu kupole, obr.42).

Ve hmotě horního prstence jsou z vnějšku patrné hrany střídajících se velkých a malých oblouků. Velké se nacházejí nad exedrami hlavních i diagonálních os. Jsou vyzděny ze dvou koncentrických pásů bipedales pronikajících asi 1,9 m do zdiva. V této vzdálenosti je klenba přenesena vzhůru a pokračuje hmotou pláště až na vnitřní stranu kupole. Malé oblouky ze dvou řad cihel se rozpínají mezi bočními

plochami oblouků velkých. Z vnitřní strany kupole je u paty klenby viditelná trojice čtvrtoblouků (obr. 44) strukturálně koherentních s tripartitním členěním komor radiálními zdi. Tloušťka čtvrtoblouků odpovídá výšce 1 cihly a jejich vrcholy jsou od paty kupole vzdáleny asi 3,4 m. Výzkumy v letech 1929 – 1934 odhalily, že pouze velké odlehčovací oblouky procházejí napříč stěnou a jsou viditelné i v interiéru. Komory o délce 9,2 m a šířce 2 m pod velkými oblouky se nacházejí nad exedrami I. – VII. Každou z nich dělí na 3 menší sekce radiální zdi o tloušťce 1,22 m. Komory přístupné ze středního bloku mají délku 5,26 m a šířku 2,44 m (obr. 27). Nebylo potvrzeno, zda i prostor nad vstupní nikou má obdobné členění radiálními příčkami, jako je tomu u komor zbývajících. Jednotlivé sekce i komory jsou propojeny chodbou o šířce 77 cm, výšce 203 cm (obr. 27) a jediný vchod do nich vedl zvenčí dveřmi na úrovni střední římsy (netýká se komor přístupných ze středního bloku). Na korunní římsu interiéru cely vedou koridory (široké asi 60 cm, vysoké 153 cm) ze dvou semicirkulárních komor na severní straně rotundy. Oblouky nad vstupy na římsu jsou na úrovni malých odlehčovacích oblouků kupole. Na horním patře středního bloku v návaznosti na prostory 1. podlaží je v úseku zdi mezi odlehčovacími oblouky pilířů po stranách vchodu do cely situována 72 cm hluboká nika a za ní leží dvě polokruhovitě apsidy (š. 3,31 m) zaklenuté konchou a oddělené asi 1,5 m širokou přepážkou.

Malou odlišnost můžeme zaznamenat také u sekcí komory nad hlavní apsidou, které byly přístupné vlastními chodbami. Toto řešení má spojitost s klenebními výstupky na zadní vnější straně pláště rotundy.

Vnitřní betonová plocha kupole je vytvarována do kazet soustředěných ve 28 vertikálních pásech (obr. 36). Každý pás jich obsahuje 5; jejich základny se směrem vzhůru zkracují (390, 387, 350, 308 a 250 cm) a boční strany postupně sbíhají. Horizontální pásy mezi nimi mají tloušťku 83 – 88 cm, první nad korunní římsou je široký 118 cm). Každá kazeta je tvořena čtyřmi do hloubky ustupujícími stupni, jejichž vertikální strany jsou pro umocnění účinku perspektivy zešíkmeny.

Vrchlík kupole v okolí oculu zůstává bez plastického tvarování. Jeho průměr činí asi 25,3 m. Přejod od kazetového k hladkému povrchu nemá návaznost na strukturu klenby. Josef Dell vyslovil domněnku, že původní plán budovy měl obsahovat záměr členit kupoli do 32 vertikálních řad kazet místo 28, jak by odpovídalo architektonické struktuře haly.⁵¹ Na základě výzkumu z 30. let 20. stol. však nelze o původnosti současné podoby pochybovat. Neobvyklý počet řad se snažil objasnit

Kristian Jeppesen, když poukázal na vztah mezi šířkou kazet a rozestupy sloupů prona. ⁵² Wanscher naproti tomu hovoří o vlastním rytmickém členění kupole, nezávislém na nižších vertikálních člancích. ⁵³

Velmi zajímavým problémem je také vlastní způsob konstrukce klenby. Panuje obecná představa o tom, že kupole vznikala litím betonové směsi na hemisférické dřevěné bednění obsahující formy budoucích kazet. A. D'Ossat předpokládá menší nároky na bednění i lešení, protože stavbaři podle něj měli betonovat postupně a novou vrstvu pak nezačínali zdít dříve, než předchozí neztuhla. ⁵⁴ Poté co betonování skončilo, bylo nezbytné opravit povrchové vady a precizovat tvar kazet. Následní štukatéři a dekoratéři si vystačili jen s úzkým lešením.

Vnější korunní římsa rotundy a středního bloku je vysoká asi 130 cm a její maximální šířka se blíží 110 cm (obr. 15, 25). Cihlové jádro z bipedales bylo překryto štukem, po němž zůstaly jen ojedinělé stopy. Římsa spočívala na esovitě tvarovaných travertinových konzolách zapuštěných hluboko do zdiva. Mezi konzolami zdobily spodní stranu korony panely s rozetami rámované listovým kymatem. Konzoly i panely byly rovněž potaženy štukem.

Dochovala se i část původní dekorace oculu v podobě silné bronzové římsy pod cihlovým prstencem, kterou fixovaly kovové pásky přinýtované do zdi (obr. 45).

V průběhu restauračních prací se našly přibližně čtvercové sloty pod každou kazetou klenby a podobné menší otvory byly objeveny na dělicích vertikálních pásech (obr. 44). Proto je pravděpodobné, že strop pokrývaly tvarované bronzové pláty. Byl by tak vyvrácen starší Lancianiho názor, že kupole je příliš slabá, aby unesla bronzový ornament. Předpokládal proto pouze štukovou dekoraci a malované detaily. ⁵⁵ Přirovnání klenby Pantheonu k nebesům Diem Cassiem vytvořilo nadlouho zakořeněnou představu kazetového stropu vyzdobeného zlacenými hvězdami na nebesky modrém pozadí. ⁵⁶

Datace stavby

Z Pliniových zpráv se dovídáme, že již v 1. stol. n. l. existovala v Římě svatyně nesoucí oficiální název Pantheon. ⁵⁷ Nepochybně se však jednalo o předchůdce pozdější rotundy, tedy chrám, který měl být podle Dia Cassia dokončen za M. V. Agrippy a původně pojmenován Augusteum. ⁵⁸ Cassiův popis kupole ovšem odpo-

vídá již stavu po přestavbě, v němž se chrám nacházel v době, kdy se o něm autor, patrně na základě autentického dojmu, zmiňuje (2. stol. n. l.). Je známo, že Agrip-pův Pantheon vyhořel po zásahu bleskem za Traianovy vlády⁵⁹ a o jeho rekonstrukci císařem Hadrianem informuje Cassius a Spartianus.⁶⁰ Hadrianova přestavba má pro konečnou a tedy i současnou podobu stavby rozhodující význam, protože v následných obdobích jsou zmiňovány již jen její opravy.

Dataci Pantheonu podle stavebního materiálu lze učinit poměrně spolehlivě rozborem kolků na cihlách. Materiál získaný v průběhu výzkumu zejména v 90. letech 19. stol. a restauračních prací ve 30. letech 20. stol. patřil ze strukturálního hlediska k primárním částem budovy. Ukázal na homogenní charakter hmoty zdiva a v případě rotundy i středního bloku také na současný vznik obou celků. Architektonická provázanost s pronaem dává vysokou pravděpodobnost, že i doba jeho vzniku je shodná. Ze všech více než 180 zkoumaných kolků je 120 známého původu, zatímco ostatní lze připsat stavbě jen hypoteticky. Většina patří do Hadrianovy éry, málo je starších a jen několik mladších – některé z poloviny 2. stol., jiné z počátku 3. stol. n. l. (z celkového počtu jen 16 není z Hadrianovy epochy).⁶¹ Chronologie mladších kolků se nepochybně shoduje s dobou následných oprav, jak dokládá nápis na architrávu prona z období vlády Septimia Severa.⁶²

Výzkumy rovněž odhalily trhliny ve hmotě zdiva táhnoucí se někdy od kupole až k základům, které vznikly patrně krátce po dokončení, kdy se celá budova usazovala v podloží. Tehdy patrně bylo rozhodnuto o zpevnění základů na západní straně rotundy.

Z chronologické distribuce kolků na cihlách jednoznačně vyplývá atribuce Pantheonu v jeho dodnes přežívající podobě císaři Hadrianovi. Zahájení stavby se klade do r. 118/119, kdy se císař vrátil do Říma. Pro její dokončení a zasvěcení je obecně přijímáno rozmezí let 125 – 128, které odpovídá době panovníkova pobytu v metropoli mezi dvěma z jeho cest po říši.⁶³

1. R. Lanciani, NdS (1881), XII; NdS (1883), 81; NdS (1885), 251; H.Jordan, C.Huelsen, Topographie der Stadt Rom im Alterum I 3 (1907), 589; G. Cozzo, Ingegneria Romana (1928), 283.
2. Richter, Top (1901), 239; Platner-Ashby, TopDict (1929), 42.
3. R. Lanciani, NdS (1882), 347; NdS (1883), 15.
4. Canina, „Edifici“ I (1948), 129; Baracconi in: G.M. Erolí, Racolta (1895), 99.
5. Desgodetz, „Edifices“, 2.
6. A.Desgodetz, AA (1962), 743.

7. Beltrami, „Pantheon“, 41, fig. 11.
8. Vitruvius, III 5, I.
9. G.P. Stevens, MAAR IV (1924), 142, fig. 17, pl. LVII, I.
10. Vitruvius, III 3.11.
11. Jedná se o ústní informaci, kterou získal K. Licht při osobním jednání s L. Cozzou; srov. Licht, „Rotunda“, 255, not. 36.
12. R. Lanciani, NdS (1881), 263.
13. Beltrami, „Pantheon“, 41 – 42.
14. Dio Cassius, LIII 27.
15. Desgodetz, „Edifices“, 5.
16. Licht, „Rotunda“, 83 – 4.
17. J.M.C. Toyenbee, The Hadrianic School (1934), 257.
18. Tato tzv. instrumenta sacra byla oblíbeným motivem známým z reliéfní výzdoby chrámů, oltářů, hrobek, veřejných budov i mincí. Ornamentální spojení kultovních předmětů s festony se objevuje od Augustovy éry (Ara Pacis, oltář z Vicus Sandaliarius); z pozdějších příkladů lze zmínit Tiberiův oblouk v Orange, Vespasianův oltář v Pompejích, kladí Vespasianova chrámu na Foru Romanu, hrobku Carinie ve Faleriích z flaviovského období (podobnost se zde spatřuje v dekoraci balustrády, kde jsou posvátné předměty umístěny nad girlandy zavěšené mezi kadidelnice) a nebo chrám Vesty na Foru Boarii.
19. Licht, „Rotunda“, 87.
20. Beltrami, „Pantheon“, k šířce druhého odsazení srov. fig. XXV, XXXIV; opus reticulatum viz. fig. XXIX, XXX.
21. Licht, „Rotunda“, 260, not. 2.
22. Beltrami, „Pantheon“, fig. XXXIV, 172 – 3.
23. J. Dell, G. Cozzo, D.S. Robertson, A Handbook of Greek and Roman Architecture (1954), 249.
24. F. Noack, Die Baukunst des Altertums (1912), 126.
25. H. Gluck, G. Rodenwaldt, Der Ursprung des römischen und abendlandischen Wohnungsbau (1933), 72; Rodenwaldt, Cambridge Anc. Hist. XI (1936), 797.
26. Beltrami, „Pantheon“, 31.
27. Plinius, Nat. Hist., XXXIV, 13.
28. Rozměry geometrických tvarů podlahového dekoru jsou následující: *dělicí pásy* – 88,89cm; *čtvercové panely* – strana o velikosti oscilující kolem 3 m; *čtvercový dekor* – strana o velikosti cca 210 cm (vzdálenost okraje dekorativního čtverce od hrany čtvercového panelu odpovídá šířce dělicího pásu); *kruhový dekor* – průměr se pohybuje od 195 do 244 cm (rozdíly vyplývají z četných oprav, kruhy původně měly stejnou velikost). Můžeme rovněž předpokládat, že průměr kruhu vykazoval vztah k délkám hran dekorativních čtverců a z optických důvodů mohly být kruhy o něco větší. Vzájemný poměr mezi průměrem kruhu a stranou čtvercového panelu je druhá odmocnina ze dvou.
29. Lanciani, „Storia“ II (1903), 237.
30. Desgodetz, „Edifices“, 4; A.M. Colini, I. Gismondi, BC LIV (1927), 79; C. Fea, L'Integrità del Pantheon rivendicata a Marco agrippa (1820), 13.
31. A. Leclerc, Mon. Ant. II (1910), pl. 138.
32. Lugli, „Tecnica“, 605.
33. G. Cozzo, Ingegneria Romana (1928), 255; Beltrami in: T. Ashby, JRIBA XXXVII (1929/30), 122 – 3.
34. Desgodetz, „Edifices“, 17.
35. G.P. Stevens uvádí srovnání se sloupy Baziliky Ulpia, kde bylo rovněž potvrzeno jejich umístění v interiéru; MAAR IV (1924), 142, fig. 18.
36. S obdobně zdobenými dřívky se můžeme setkat i v peristylu Domus Augustiana na Palatinu nebo na Piazza d' Oro v Hadrianově vile v Tivoli. Motiv hlavní apsidy s postranními sloupy má své dobové paralely v hemicyklu Traianova fóra a dalších místech komplexu – např. v knihovnách, nikách apsid Baziliky Ulpia, dále v Traianových lázních, stejně jako v dekoraci Vestibulu zmiňované Piazza d'Oro. Později se stává běžným i opakování tohoto motivu u jedné stavby (Tempio di Siete, Diokletianovo mauzoleum, St. Constanza v Římě).
37. Desgodetz, „Edifices“, 17.
38. J. Dell, Zeitschrift für bild. Kunst, NF IV (1893), 277.

39. Při restauraci k. 18. století bylo na mramorových deskách stěny hl. niky objeveno jméno SABINA; 1. zmínka v RM 1888, 95.
40. J. Dell, o.c., 277.
41. Lanciani, „Storia“ IV, 190.
42. D.E. Strong, PBSR XXI (1953), 119.
43. E. Borrmann, AA XXXVI (1929), 255.
44. Licht, „Rotunda“, 122.
45. E. Lundberg, Arkitekturens Formsprak II (1951), 494.
46. Licht, „Rotunda“, 123.
47. Desgodetz, „Edifices“, 15.
48. D.E. Strong, o.c., 126.
49. Vitruvius, VI,6.
50. G. de Angelis D'Ossat, La Forma e la costruzione delle cupole nell'architettura romana, Atti III conv. naz. Storia dell'architettura, Rom 1938 (1940), 243.
51. J. Dell, o. c., 277.
52. K. Jeppesen, Acta Arch XXXII (1961), 299, fig. 4.
53. V. Wanscher, Danmarks Architektur, 1943, 127.
54. D'Ossat, o. c., 239.
55. R. Lanciani, NdS (1881), 264.
56. Dio Cassius, LIII 27.
57. Plinius, Nat.Hist., XXXIV 13, IX 58 (121).
58. srov. pozn. 56.
59. P. Orosius, Historiae adversum paganos, VII 12,5.
60. Script.Hist.Aug., Hadrianus XIX (Aelius Spartianus); Dio Cassius, LXIX 7.
61. C.I.L. XV I, 992, 1000; H. Bloch, BC LXV (1937), no. 147 a 148, pag. 112.
62. C.I.L. VI 896.
63. W. D. Heilmeyer navrhnul oproti většinově přijímanému názoru posunout zahájení stavby Pantheonu do doby před nástupem Hadriana k moci a stanovit tak za iniciátora projektu císaře Traiana a za jeho autora Traianova dvorního architekta Apollodora (W. D. Heilmeyer, JDAI, 1975, 316-347; P. Mikulka, Římský Pantheon – chrámová centrála na Martově poli, bakalářská práce, ÚKAR FF UK 2004).

Rotundy Asklepiovy svatyně v Pergamu

Podle tradice sahají počátky Asklepiovy svatyně do 4. stol. př. n. l., kdy podle legendy položil její základy obyvatel Pergama Archias z vděčnosti za své uzdravení v Epidauru. Kolem posvátného pramene na temenu vyrostly kultovní objekty, z nichž ústředním byl chrám Asklepia – ionský tetrastylos, postavený asi již za Filetaira (po zničení Filipem V. znovu obnovený ve stejném slohu na půdoryse 8 x 12 m). V roce 155 př. n. l. zpustošil svatyni bithýnský král Prusias, avšak již za Eumena III. byl komplex opětovně přebudován. Asi 200 let od raně-římské epochy až do 1. pol. 2. stol. n. l. bylo pro svatyni obdobím úpadku. Teprve stavební aktivity za císaře Hadriana znamenaly počátek opětovného rozkvětu.

Císařský komplex (obr. 46) sestává z pravoúhlého dvora 120 x 90 m obklopeného portiky s výjimkou východní strany, kam se soustředila pozornost architektů v době hadriánské přestavby a kde vznikly nejreprezentativnější budovy celého posvátného okrsku – nový Propylon s portikovým dvorem do nějž ústila 1 km dlouhá kolonáda vedoucí z města Pergama, bibliothéka a dvě stavby centrální dispozice, z nichž první byla chrámem Dia Asklepia Sotera (tzv. *Horní rotunda*), druhá pak novou lázeňskou budovou (tzv. *Dolní rotunda*). K severní sloupové hale se na západě přimyká divadlo pro asi 3500 návštěvníků.

Chrám Dia Asklepia (tzv. Horní rotunda)

Při přestavbě Asklepiovy svatyně sehrály jistě důležitou úlohu osobní vztahy mezi císařem Hadrianem, nepochybně duchovním otcem projektu a vlivnými bohatými příslušníky pergamské vyšší společnosti, jak naznačuje i jmenování Lucia Rufina, zakladatele nového chrámu Dia Asklepia Sotera, do senátu.

Předlohou stavby byl zcela jednoznačně římský Pantheon a to jak z hlediska architektonické koncepce tak i v univerzalisticko-synkretickém pojetí náboženského kultu. Pergamský chrám byl zasvěcen mezi léty 125 – 128 n. l. a jeho výstavba tedy musela probíhat za návštěvy Hadriana v r. 123. Stavba se dochovala jen v základech a její rekonstrukce je proto z větší míry pouze hypotetická (obr.48).

Kruhová cella měla vnitřní průměr 24 m. Její prostor byl členěn čtyřmi zaoblenými apsidami na hlavních osách a shodným počtem širších, avšak stejně hlubokých pravoúhlých nik na osách příčných. Apsida naproti vchodu měla šířku i hloubku větší než zbývající a zdobila ji kultovní socha, po níž se našly zbytky báze. V ostatních apsidách i nikách pozůstatky bází odkryty nebyly. V centrálním prostoru rotundy archeologické výzkumy odkryly potrubí odvádějící dešťovou vodu, stékající přes široký oculus kupole.

Z nalezených drobných fragmentů vnitřní výzdoby lze odvodit obložení podlahy i stěn celly pestrobarevnými mramory. Za kultovní apsidou se k vnější obvodové zdi přimykala věžovitá přístavba ukrývající technické schodiště pro přístup na střeš. Jejím účelem bylo rovněž statické zajištění ztenčené zadní zdi – účel však byl rovněž statický, neboť měla zpevňovat zeď za hlubokou apsidou.

Dvoustupňové průčelí budovy tvořila otevřená předsíň a vlastní uzavřená vstupní hala na místě středního spojovacího článku římského Pantheonu. Chrám byl pří-

stupný po širokém mramorovém schodišti, pod jehož základy se nacházel příčný tunel sloužící jako průchod pro služební účely nebo jako skladovací prostor. Na horním terasovitém stupni schodiště se zvedalo nejprve kladí předsíně, pravděpodobně s trojúhelníkovým štítem a tympanonem, spočívající na korintských sloupech. Teprve nad ním se divákovi na dvoře svatyně odkrývalo podobně ztvárněné štítové průčelí vstupní haly otevřené do předsíně dvěma sloupy, která svou výškou i šířkou předsíní převyšovala. Halou se vstupovalo do cely vchodem v podobě pravoúhlé niky.¹

Dvě hlavy v patetickém stylu patřící patrně Athéně a jednomu z gigantů, nalezené na zbytecích schodiště, mohly náležet ke štítové výzdobě předsíně anebo interiéru rotundy.

Nový lázeňský pavilón (tzv. Dolní rotunda)

Rotunda v severovýchodním rohu komplexu s bočními apsidálními přístavbami nepochybně sloužila jako lázeňský pavilón, jehož vznik si pravděpodobně vynutil vzrůstající nápor poutníků a hostů se zdravotními potížemi v 2. pol. 2. stol. n. l., kdy původní lázeňské budovy v okolí starého Asklepiova chrámu přestaly svou kapacitou i vybaveností stačit. Architekt ani zakladatel stavby není znám; její datace je stanovena přibližně k roku 200 n. l.²

Stavitel zakomponoval budovu do svažujícího se terénu a hlavní osou, procházející předním a zadním vchodem, ji orientoval příčně k ose nádvoří. Rotunda spočívá na klenuté cihlové substruktuře, jejímž úkolem bylo srovnat úroveň podlahy budovy a dvora svatyně (obr. 47). Výška prstence substrukтуры odpovídá asi pětině výšky centrály. Ta byla zaklenuta kupolí jen těsně nepřesahující sousední chrám Dia Asklepiea.

I přes špatnou zchovalost budovy lze poměrně spolehlivě provést její rekonstrukci (obr. 48). Ústřední hala měla vnitřní průměr 27 m a podél hlavní osy ji z každé strany obklopovaly 3 apsidy s obvodem odpovídajícím $\frac{3}{4}$ kružnice o průměru 11 m. Podle Ziegenausovy rekonstrukce se měla předpokládaná vnitřní výška střední haly s kupolí shodovat s vnitřním průměrem cely (27 m).³

Z nádvoří je rotunda na patře, patrně pro nedostatek místa, uzavřena pouze dveřmi bez architektonicky ztvárněného průčelí. Za hlavní vstupní prostor sloužila pro-

tilehlá nika přibližně lichoběžníkového půdorysu, z vnějšku přístupná otevřeným schodištěm a ze suterénu dvěma schodišti vnitřními.

Postranní apsidy i vstupní hala mají zaklenuté stropy, cihlovou obezdívku a původně dosahovaly přibližně dvou třetin výšky tamburu střední kruhové haly. Z vnitřních prostor na patře budovy se nezachovalo téměř nic. Otisky na podlaze apsid i celly ukazují na dlažbu z kamenných desek. Pro výzdobu vnitřních stěn se předpokládá mramorová inkrustace. Stropní klenby byly překryty mozaikou s rostlinným dekorem, z níž se našly jen drobné fragmenty. Uprostřed haly pod oculum se, jak se zdá, nacházela vodní nádrž, která byla podobně jako vodní zařízení v suterénu napájena z cisterny mezi Horní a Dolní rotundou.

Suterén stavby je na severovýchodní straně zapuštěn do stoupajícího terénu tak, že tato jeho polovina zůstává pod zemí a je pouze spoře osvětlena stropními průzory. Jihozápadní část je naopak vybavena značným počtem oken. Kolem zděného jádra kruhového půdorysu o průměru 18 m obíhá dvojloďná hala s valenou klenbou.

Od jihozápadu se k budově přimykala koncentrická sluneční terasa s nízkou zíd-
kou.

Z nádvoří do suterénu lázeňské budovy mohli návštěvníci vstoupit přes tzv. kryptoportikus – asi 70 m dlouhý spojovací podzemní koridor začínající v blízkosti vodních rezervoárů starých lázní a končící u východního konce jižní sloupové haly. Prostor zbavovaly tmy stropní světlíky ústící na nádvoří. Průchod z kryptoportiku k lázeňské budově byl úzký, zahnutý, nepříliš reprezentativní a sloužil jak pro vstup do suterénu tak na patro, kam pokračovala rampa ústící před severní vchod.

Valené klenby suterénu zformované do prstence spočívaly v severovýchodní části na střídajících se velkých čtvercových pylonech a užších pilířích. Velké pylony pokračovaly až na patro, kde tvořily nosné vertikální články pláště budovy. Stejně tomu bylo i u pylonů jihozápadní části suterénu, které však měly větší rozestupy vyplněné dvojicemi pilířů. Ty byly směrem od středu více přisazeny k bokům krajních pylonů s ohledem na trojici dveří ve vnější zdi. Jižním sklepním prostorům poskytoval dostatek světla velký počet oken rozmístěných mezi dveřními otvory. Mezi oběma pylony u schodiště se nacházely dvě vodní nádrže patřící již dřívější zástavbě, stejně jako studna ležící na jihozápad od pylonů při severozápadním vstupu. Další studny byly rozmístěny mezi většinu zbývajících pylonů.

Pozdější přístavbou je zaklenutý, jednořadý sloupový ochoz (tzv. Einsaulenraum) zastřešující severozápadní část sluneční terasy, v němž pokračovala její dlažba.

Ze skromných nálezů jak v prostorách suterénu, tak přístupové rampy ke kryptoportiku lze soudit, že přinejmenším jejich část měla mramorovou inkrustaci; podlahy byly dlážděny jen částečně.

Sběrné nádrže ve sklepení zásobovala cisterna mezi Horní a Dolní rotundou.

Pod silicím vlivem křesťanství kultovní význam Asklepiovy svatyně postupně slábnul a její osud zpečetilo zemětřesení ve 2. pol. 3. stol. (asi r. 262). V místech dřívějšího chrámu Dia Asklepia Sotera a Propylonu byl v 6. stol. vystavěn křesťanský kostel.

1. Ziegenausova rekonstrukce, AvP XI 3, taf. 58.
2. Radt, „Pergamon“, 267.
3. srov. pozn. 1.

Pantheon v Ostii

Budova tzv. Pantheonu se vstupním portikem a obezděným dvorem leží západně od fora. Východní boční stranou komplex přiléhal k bazilice; ze zbylých tří stran jej obklopovaly městské silnice (obr. 49).

Systematické *výzkumy* v Ostii byly zahájeny poč. 19. stol. V r. 1805 je poprvé popsána stavba, později nazývaná Pantheon, kterou autor G. Guattani interpretuje jako „Fabbrica Ostiense“ nebo „Ostiense Pallazzo dei Cesari“ (obr. 50).¹ V r. 1829 se o Pantheonu zmiňuje A. Nibby, který jej pokládá za lázně.² Guattani bez nových dodatků zopakoval svůj popis r. 1912, avšak nyní stavbu charakterizuje pouze obecně jako budovu veřejnou.³ Nové poznatky přinesly teprve výzkumy probíhající ve 20. letech min. stol. vedené architektem Calzou. Po znovuodkrytí terénu byly zjištěny v prostoru dvora nejméně 3 stavební fáze. První nejspodnější vrstva zahrnuje dlažbu tvořenou malými barevnými teserami o velikosti asi 1,3 cm². Druhá představuje plochu pokrytou velkými deskami z bílého mramoru, jejichž rozměry jsou přibližně 1,37 x 0,69 m. Třetí vrstvou je hrubá dlažba z vějířovitě pokládaných nepravidelných tesar nepřekračujících velikost 6,5 cm.

Postranní zdi *dvora* se zachovaly do výšky 1 – 2 m spolu s bázemi pro pilastry edikulárních nik. Tloušťka cihlové zdi vč. obkladů činí 4,88 m. Ze všech stran dvora vedou směrem dolů dva schody, přesto se nenašly žádné doklady o tom, že by vyvýšený pás po obvodu zdi zastřešoval sloupový ochoz.⁴ V důsledku kompletní destrukce fasády průčelí podél decumanu zůstává podoba vstupního prostoru na nádvoří nejasná. Víme však, že ulice ležela o něco níž než dvůr a tak k překonání rozdílu výšky připadá v úvahu nižší schodiště.

Po stranách dvora jsou do dláždění symetricky zahloubeny otvory pro drenáž – tři po každé straně. Nálezy vík ukazují, jak byla pro opětovné použití zvýšena vždy, když došlo k novému vydláždění nádvoří.

Ve středu východní zdi se nacházel vchod do objektu přilehlé basiliky. Na protilehlé zdi západní mu odpovídala exedra, do níž mohla být umístěna fontána jako protiklad nikám s plastikami rozmístěným po celé délce obou bočních zdí. V prostoru nádvoří bylo nalezeno mnoho zlomků svědčících o trojúhelníkových a zaoblených štítech nad těmito nikami (obr. 51).

V jižní části dvora se v blocích mramorových desek dlažby vyskytují stopy po umístění nějakého monumentálního objektu, patrně oltáře (obr. 52).

Před vstupem do rotundy se rozprostíral *porticus*, otevřený severní stranou do dvora a ze zbývajících tří stran uzavřený, s výjimkou vchodu do celly Pantheonu. Po původně mramorovém schodišti vedoucím do portiku zůstal otisk v betonových základech. Schody měly běžnou výšku 23 cm. (Dvě cihlové podkovovité niky po stranách schodiště jsou mnohem pozdějšího data než Pantheon). Původně bylo schodiště lemováno dvěma pódii, nesoucími pravděpodobně skupinovou plastiku. V průčelí portiku stálo 10 sloupů z cipollina, jejichž báze stejně jako části hlavic dosud existují. Patrně se dochoval i jeden originální dřík odpovídající svou výškou pilastrům zadní zdi zformovaným z cihel. Nalezla se také mramorová báze, která svými rozměry koresponduje s šířkou pilastrů a to by mohlo znamenat, že polosloupky (možná i partie zdí mezi nimi) měly mramorový obklad. Byly odkryty rovněž zbytky mramorové podlahy s geometrickým dekorem (obr. 52).

Kruhová cella se napojuje na portikus *přechodovým článkem* tvořeným z větší části vlastní masou obvodového zdiva a částečně i zadní zdí portiku. Ostrý přechod mezi zakřivením tamburu a vnější stranou zadní zdi vyrovnává krátký spoj, souběžný s hlavní osou rotundy. Po stranách vchodu se ve hmotě přechodového článku nacházejí dvě komory kruhového půdorysu přibližně stejné velikosti (o průměru 1,53

m), avšak rozdílné funkce. V západní komoře střední, druhotně použitý travertinový dřík jednoznačně vypovídá o jejím účelu. Sloup zde nesl točité schodiště umožňující přístup na střechu budovy. Ve druhé komoře se ovšem nenašly stopy po podobné konstrukci a zdá se tedy, že byla prázdná. Briggs se zabývá úvahou o existenci mechanické zdviže, pro niž by v šachtě bylo dost místa.⁵ Žádné doklady instalace takového zařízení se však ani v budově, ani kolem ní nepodařilo nalézt. Funkce druhé z komor tedy není spolehlivě objasněna.

Rotunda má vnitřní průměr 18,3 m, čtyři větší pravoúhlé exedry na hlavních osách a čtyři menší okrouhlé na osách diagonálních. Vchod je zasazen do severní exedry. Před stěnami mezi nikami se nacházejí rozměrné travertinové báze v počtu 8, nesoucí původně sloupy pod kladím, obíhajícím po obvodu tamburu nad exedrami. V prostoru komplexu se měly v průběhu výzkumu nalézt fragmenty dříků, které by se tloušťkou hodily k odkrytým bázím. Takový způsob rozmístění vnitřních sloupů cely by odpovídal koncepci interiéru Diokletianova mausolea, ovšem s tím rozdílem, že u ostijského Pantheonu by netvořily vertikálně zdvojenou, nýbrž jednoduchou columnární řadu (obr. 51). Pod jižní exedrou se nachází malá podzemní komora přístupná po schodišti. Nálezy celé řady bází soch umožňují hypoteticky rekonstruovat interiér rotundy s plastikami v nikách (s výjimkou severní s vchodem); do pravoúhlých by bylo možné umístit až 3 sochy.

Podoba kupole zůstává prozatím nejasná. Není k dispozici informace, zda se ve středu podlahy nacházelo drenážní potrubí, aby se tak mohla potvrdit existence oculu. Po vnitřní výzdobě kupole se rovněž nenašly žádné pozůstatky.

Rotunda spočívá na starších tufových základech potvrzujících existenci dřívější stavby. Základové zdivo je nepravidelné, tvořené směsí betonu a částmi travertinových dříků podobných pilířů v šachtě technického schodiště. Hojné využití starších sloupů dává předpoklad, že v původní budově byl tento architektonický článek bohatě využit. O jejím charakteru anebo podobě však nelze nic určitého říci.

Funkce ostijského Pantheonu není jednoznačně vymezena. Nejčastěji se badatelé přiklánějí k sakrálnímu účelu stavby, kterou považují za chrám lokálních či říšských božstev, anebo síň pro veřejné obřady – např. pohřby významných osobností. Briggs zvažuje možnost využití podzemní komory pod jižní exedrou jako místa, odkud mohla pověřená osoba šířit zvuky navozující pocit tajemna.⁶

Značně problematickou se zdá být *datace* rotundy původně vycházející výhradně z použité technologie a stavebního materiálu. Briggs vzhledem k hrubému provede-

ní zdiva vylučuje ztotožnění budovy s Pallazzo dei Cesari, který měl nechat postavit Antoninus Pius (138 – 161).⁷ Pro paralelu s Diokletianovým mausoleem pokládá za možné datovat ostijský Pantheon na počátek tetrarchie, avšak nízká kvalita stavební hmoty posouvá podle něj vznik stavby spíše až do doby po smrti Constantina I. Přesto si uvědomuje rozpornost této pozdní datace, neboť připomíná, že administrativní reformy císaře Constantina ukončily prosperitu Ostie a uskutečnění tak nákladného projektu by proto jen ztěžilo přicházelo v úvahu.

Nález báze sochy manželky Gordiana III. vyžaduje podle Meiggse bez ohledu na kvalitu zdiva dataci před rok 244.⁸ Zakladatelem Pantheonu v Ostii mohl být samotný Gordian, jehož otec zde pravděpodobně žil. Bandinelli připisuje nález sarkofágu z pol. 20. stol. v Acilii (území Ostie) otcí císaře Gordiana III., jehož syn zde má být zobrazen při inauguraci na caesara nebo augusta.⁹

1. G.A. Guattani, *Monumenti Antichi Inediti*, 1805, I-liv, pls. I, x.
2. A. Nibby, *Diss. dell'Accademia Romana d'Archeologia*, 1829, ser. I, t. iii, 337.
3. L. Paschetto, *Diss. della Pontif. Acad. Rom. Di archeologia*, ser. II, t. x, 1912, 300–302.
4. V plánu A. Holla reflektujícím stav po výzkumech probíhajících v letech 1802 – 1805 je v těchto místech chybně rekonstruován peristyl.
5. Briggs, *The Pantheon of Ostia*, 165.
6. Briggs, o.c., 166.
7. Briggs, o.c., 168.
8. R. Meigs, *Roman ostia*, 81.
9. R.B. Bandinelli, *Boll. d'Arte*, 39 (1954), 200.

Vatikánská rotunda (Sant' Andrea)

Budova stojí na ploše bývalého cirkusu Caliguly a Nera, který však již v době jejího vzniku nebyl užíván a na jeho terén se postupně rozšířila blízká nekropole. Její osa je totožná se spinou, v jejíž blízkosti se východním směrem nachází obelisk. Umístění rotundy na území náležející císařskému fisku, blízkost nekropole i mýtická symbolika cirkusu a obelisku dává důvod k tomu, aby mohla být považována za císařské mauzoleum.

Rekonstrukce destruované stavby je možná pouze na základě omezeného terénního průzkumu, zvláště pak popisů a kreseb vyhotovených před jejím stržením. Z anonymního náčrtu florentského umělce z raného 16. století (obr.54) je zřejmé,

že se do budovy vstupovalo *vestibulem* pravoúhlého tvaru se dvěma postranními apsidami, jehož rozměry zde uváděné jsou 15,2 x 7,6 m.¹ Pozdější plány Alphrana (asi 1596) a Cancellieriho (asi 1776) ukazují méně pravděpodobný originální půdorys bez apsid (obr. 55, 56). Vestibul měl jen nízkou střechu, která nepřekrývala okno celly (obr. 57). Zeď mezi vestibulem a cellou vytváří redukovaný *střední přechodový článek* umožňující napojení na zaoblený plášť tamburu. Měření provedená před destrukcí poskytla údaje o vnějším a vnitřním průměru *kruhové celly*, které se pohybují v rozmezí 26,36 – 27,72 m a 14,52 – 18,675 m.² Vzhled *fasády* od východu, jihu a západu zachycují kresby Heemskercka³ (obr. 58, asi 1532), Cancellieriho⁴ (obr. 59) a Piranesiho⁵ (obr. 60, 1748-78). Část zdi odkryté Castagnolim, dochované do výšky asi 5 m nad původními základy, vykazuje konstrukci z pravidelného cihlového zdiva o průměrné velikosti cihly 22 cm.⁶ Spodní partie prstence rotundy má na vyobrazeních malá okna, která však budou spíše pozdějším doplňkem. Zeď tamburu o něco ustupuje na úrovni odpovídající vrcholům vnitřních nik a vytváří tak ochoz sloužící nejspíš k technické údržbě budovy. V této horní části pláště jsou v osách interiérových nik proražena velká, nahoře zaoblená okna, rámovaná zdvojenými cihlovými oblouky. Kaskádovitě tvarovanou střechu s kuželovým vrchlíkem pokrývají tašky. Stupňovité uspořádání je signálem, že původně mohla být kupole odhalena a překryta nýtovanými kovovými pláty. O *interiéru* celly si můžeme učinit přibližnou představu podle malby uložené ve Vatikánské knihovně z let 1585-86 (obr. 61) a zvláště pak z průřezové kresby Cancellieriho (obr. 57). Vnitřní prostor, jehož výška je stanovena na 20,11 – 22,88 m,⁷ byl strukturován osmi masivními pilíři po obvodu, mezi nimiž se ve spodní části rozprostíraly pravoúhlé, klenuté niky. Pilíře jako opěrný článek konstrukce nesoucí hlavní tíhu kupole plasticky vystupují na vnější straně budovy a končí, jak se zdá, u paty kupole. Klenbu kupole vyztužují zevnitř žebra spočívající na konzolách zapuštěných ve zdi. Rivoira předpokládá, že konzoly byly podpírány sloupy.⁸ Silné zploštění vrchlíku na Cancellieriho řezu může, podle mého názoru, znamenat existenci oculu, který byl při rekonstrukci původní kaloty na kuželovou střechu zazděn. Řez rovněž potvrzuje, že rotunda měla kryptu.

Datování stavby vychází z analýzy stavební hmoty odkazující k 1. pol. 3. stol. a také kolků na cihlách určujících přibližné datum vzniku kolem roku 217.

Vzhledem k blízkému obelisku se solární symbolikou by zadavatelem pro stanovené období připadal v úvahu Elagabalus; nelze vyloučit ani Alexandra Severa, kte-

rý mohl rotundu plánovat jako rodinnou hrobku, anebo je stavba o něco pozdější a v důsledku krize cihláren ve 3.stol. byl použit starší materiál. Pak by mohli nechat mauzoleum vybudovat imperátoři Filip Arab či Claudius II.⁹

Mezi léty 498 – 514 nechal papež Symmachus změnit rotundu na kostel zasvěcený sv. Ondřejovi.¹⁰ V 15. století kostel převzal jméno podle zde vystaveného obrazu Santa Maria delle Febbre. Ve století následujícím se stal sakristií kostela sv. Petra a tuto funkci plnil až do roku 1777, kdy uvolnil místo sakristii současné.

1. Uffizi Arch. 4336, A. Bartoli, IV, tav. 357, fig. 626.
2. První údaj vychází z nákresu Cancellieriho, druhý z plánu anonymního florentského mistra. Apollonij Ghetti (*Esplorazioni*, 26) na základě části odkryté zdi stanovil její obvod na 110 m a vnější průměr na přibližně 35 m.
3. Egger, *Römische Veduten*, I, taf. 31.
4. F.G. Cancellieri, „De secretariis“, II, tav. 3.
5. J. Piranesi, *Vedute di Roma*, Roma, 1748-78, II, 72. Viz. H. Focillon, *Giovanni Battista Piranesi*, Paris, 1961, no. 789.
6. Castagnoli, „Circo di Nerone“, fig. 6, 8-9.
7. Údaj 20,11 m uvádí Cancellieri a 22,88 anonymní florentský umělec.
8. Rivoira, „*Lombardic Architecture*“, 90.
9. Atribuce rotundy viz. Johnson, „*Mausolea*“, 42, dále Appendix A.
10. *Liber Pont.*, ed. Duchesne, I, 261.

Portunův chrám v Porto

Ruiny sepulkrálního monumentu se nacházejí poblíž přístavu vybudovaného Traianem v letech 100 až 106. Hypotetickou rekonstrukci nabízí kresba Giuliana da Sangallo (obr. 63) uložená ve Vatikánské knihovně.¹ Ze zřícené stavby se zachovala jen část obvodové zdi o tloušťce 2,2 m se třemi meziobloukovými pilíři, dvěma interiérovými výklenky a horní partií tamburu s bází kupolové klenby nad nimi (obr. 64).

Základní konstrukční technikou je opus caementicium s tufovými agregáty a příměsí mramorových odštěpků. Cihlové lícování s charakteristickými silnými vrstvami maltového pojiva naznačuje přibližnou dataci stavby, jejíž vznik tak může být kladen nejdříve do doby kolem poloviny 3. století.

Rotunda spočívá na pódiu s *kryptou* (obr.65), kterou po obvodu interiéru obíhá úzký koridor, protnutý dvěma na sebe kolmými chodbami shodné šířky. Ze všech tří chodeb je do zdiva jimi vymezených pilířů zapuštěno dvanáct pravidelně uspořádaných výklenků. Krypta je přístupná dvěma protilehlými vchody.

V *exteriéru* je v Sangallově rekonstrukci tambur rotundy ukončen linií velkých obloukových podpěr nesoucích galerii anebo balkón. Podle současných dostupných poznatků je ovšem zřejmé, že stavba měla vnější *okružní porticus* nesený šestnácti sloupy. Strop byl tvořen klášterními klenbami z litého zdiva, jejichž zbytky Sangallo mylně pokládal za konzoly balkónu. Nelze prokázat, zda budova měla také *pro-naos*.

Kruhový půdorys *celly* o vnitřním průměru 14,5 m vykazuje obvyklé schéma osmi střídajících se rektangulárních (se sešikmenými bočními stěnami) a kurvolineárních nik (obr.66) s oblouky tvořenými vyzdívkou ze dvou řad cihel. Meziobloukové pilíře jsou 2 m a výklenky 3,7 m široké. Pilíře na Sangallově kresbě mají podobu soklů ukončených u pat oblouků profilovanou římsou. Ta má uvnitř apsid, na rozdíl od hlavní niky, kontinuitu. Je zřejmé, že sokly, oblouky i zbylé části obvodové zdi měly kamenný, pravděpodobně mramorový obklad.

Nad každým z pilířů vystupovalo masivní cihlové žebro betonové kupole o rozměrech 0,7 x 0,8 m (měřeno u báze kupole). Směrem k vrcholu (na Sangallově vyobrazení tvoří vrchol centrální oculus) se sbíhající žebra postupně zužují. Jejich paty spočívaly na konzolách podpíraných vysokými sloupy, situovanými v osách pilířů před sokly. Konzoly měly podobu ryzalitů lemovaných ve spodní i horní části římsami, které pokračovaly i na zdi a vytvářely tak nad hlavicemi sloupů souvislý vlys.

1. Cod. Vat. Barb. Lat. , 4424 ; publ. v Il libro di Giuliano Sangallo , Ch. Huelsen , fogl. 37 , pag. 54 .

Gallienovo mauzoleum

Budova mauzolea se nachází před devátým milníkem na západní straně Via Appia jižně od Říma. Je zřejmé, že byla součástí komplexu villy, jejíž ruiny lze nalézt

asi 100 m směrem na západ a jih. Dosud nebyla systematicky zkoumána a proto její rekonstrukci je třeba chápat pouze jako hypotetickou.

Konstrukční technikou použitou při stavbě bylo opus caementicium lícované cihlou. Cement obsahuje příměs kamenných valounů. Cihly mají žlutou, oranžovou, nejčastěji však červenou barvu s částmi jdoucími k tmavě červenému odstínu. Jejich délka činí 25 – 30 cm a tloušťka 2,5 cm. Vrstvy malty o síle 1,5 – 2 cm mají naředlou barvu. Ve spodní části budovy jsou rozpoznatelné vyrovnávací řady 36 cm dlouhých sesquipedales. Na vnější fasádě jsou vidět fixační sloty pro lešení a v místech interiérových nik odlehčovací oblouky vyzděné ze dvou řad cihel.

Půdorys mauzolea byl kruhový o vnějším průměru 14,5 m. Cella spočívala na pódiu s *kryptou* neobvyklého tvaru (obr. 67, dole). Po obvodu krypty jsou rozmístěny čtyři pravoúhlé, 3,9 m široké výklenky. Vzhledem k okolní úrovni terénu je zřejmé, že alespoň část krypty musela být zapuštěna do země. Kolmo na Via Appia procházel napříč interiérem 2,3 m široký koridor ukončený po obou stranách dvěma otvory zaklenutými do oblouku. Vnitřní prostor krypty rozšiřovaly dvě postranní chodby protínající koridor v pravém úhlu, které byly 2,9 m široké a uzavřené zaoblenou zdí. Dvě krátké přepážky mezi nimi, viditelné na plánu, jsou pravděpodobně pouze části příčného klenebního oblouku podepírajícího strop. Každé z ramen postranních chodeb překrývá valená klenba ze směsi cementu a kamene, rozdělená třemi cihlovými oblouky v intervalu okolo 1 metru. Ramena byla na svých koncích propojena úzkými větracími otvory se čtyřmi výklenky ve vnějším obvodovém zdivu. Jihovýchodní se dochoval in situ a dva na západní straně v kresbě Sallustia Peruzziho (obr. 68). Zbytky cihlového obkladu betonového jádra se zachovaly na koncích postranních chodeb a rovněž na jedné straně jihovýchodního větracího otvoru. Zbytky vystupujícího cihlového oblouku na západním okraji budovy, vypadající jako pozůstatek klenby, dávají podnět k hypotéze o existenci ochozu krypty, který by měl mít šířku 3-4 metry. Čtyři pravoúhlé výklenky po jejím obvodu by pak ve skutečnosti byla arcosolia.

Je velmi pravděpodobné, že platforma vytvořená stropem ochozu krypty podpírala *kruhový prístyl celly*. Canina zmiňuje nález fragmentů velkých mramorových sloupů s bázemi včetně korintských hlavic¹ a De Rossi informuje, že viděl úlomek římsy poblíž budovy.² To ovšem nemusí znamenat, že artefakty nutně pocházely z exteriéru rotundy.

Do *vnějšího zdiva celly* je v pravidelných intervalech zahlobeno šest 1,75 m širokých a 2,5 m vysokých nik, ukrytých původně v portiku. Obvodová zeď budovy je zachována do úrovně vzdálené 11 m od země, která v interiéru celly přibližně koreluje s výškou interiérových nik. Lugli navrhuje osvětlení vnitřního prostoru velkými okny jako u Mauzolea Heleny, ale stav zdiva neumožňuje takovou hypotézu potvrdit.³

Johnson předpokládá *zastřešení* stavby *kupolí* i přesto, že zdi měly tloušťku jen 1,75 m, avšak její rozpětí by vzhledem k průměru rotundy nebylo velké a vnější sloupový ochoz byl schopen dostatečně odolávat bočnímu tlaku kupolové klenby.⁴ Přibližnou představu o vnějším vzhledu mauzolea si můžeme učinit na základě nárysu vyhotoveného v renesančním duchu Pierem Bartolím v 17. století (obr. 69), zde ovšem chybně identifikovaném jako chrám Domitiana.

Interiér celly na kruhovém půdoryse, přístupný patrně od jihozápadu, měl průměr asi 11,25 m. Je netradičně strukturován, protože obvyklé schéma osmi nik na čtyřech osách zde nahrazuje rozmístění vnitřních výklenků na jedné – hlavní ose, na níž leží i nika vchodová a dvou diagonálních (obr. 67, nahoře). Interiérových nik je tedy celkem šest a to střídavě po dvou (pravoúhlá a zaoblená) na každé z os. Jejich šířka je 3,8 m a hloubka vzhledem k malé tloušťce zdi jen 1,2 m. Zaoblené tak dosahují místo obvyklé půlkružnice jen čtvrtinové délky. Dochované niky jsou zaklenuté a jejich výška činí 5,5 m. Cihlové lícování betonového jádra uvnitř celly téměř zmizelo a s ním jakékoliv stopy po interiérové dekoraci.

Datace budovy podle kolků na cihlách udává dobu Septimia Severa,⁵ avšak skutečnost, že velké množství cihel jsou spolia, toto časové zařazení zpochybňuje. Analýza stavební hmoty posouvá vznik monumentu do doby krátce po polovině 3. století⁶. Tomu odpovídá i atribuce stavby Gallienovi, vycházející ze dvou písemných pramenů.⁷

1. Canina, Via Appia, 185 – 6.

2. De Rossi, Bovillae, Forma Italiae, Regio I, vol. 15 (Florence, 1979), 249.

3. Lugli, Technica, 674, 692.

4. Johnson, „Mausolea“, 47.

5.CIL , XV , l63 , no. 18 (rytina od Bartoliho) .

6. Lugli , Technica , 616 ; Windfeld-Hansen , „Coulours“ , 48 ; Crema, Architettura romana , 563 ; Castagnoli , Via Appia , 158 ; De Rossi , o. c. , 249-50 .

7.Oba zdroje zmiňují mauzoleum Galliena v souvislosti s pohřbem tetrarchy Severa II . Valesianus (Anonym. Vales. ,) umísťuje hrobku do vzdálenosti 8 mil od města / Říma / , zatímco Epitome de caesaribus (40. 3) uvádí jasnější lokaci na Via Appia , 9 mil od města.

Pavilón v zahradách Liciniánů (tzv. Templum Minervae Medicae)

Rotunda se nachází na teritoriu bývalých zahrad spojovaných s rodinou Liciniánů a zbytky po rozlehlých strukturách ze 2. pol. 3. století v jejím okolí proto naznačovaly, že mohla být součástí jejich císařské villy.¹ Kolky na cihlách však posunují dataci až do raného 4. století.²

Dekagonální hala s věncem devíti apsid po obvodu na úrovni spodní zóny byla původně koncipována jako samostatná stavba, teprve později (z důvodů statických, ale možná i za účelem rozšíření užité plochy) byl připojen čelní, biapsidální vestibul a dvě postranní exedry (obr. 70, 71). V prostoru předsíně i v zadní části rotundy byly odkryty pozůstatky hypocausta, které spolu s nálezy vodního zařízení v exedrách i centrální hale ukázaly, že se muselo nepochybně jednat o budovu lázeňského typu či nymfeum.³

Zdi rotundy mají jádro z opus caementicium s obezdívkou z cihel diagonálně půlených a diagonální stranou směrem ven ukládaných do vrstev, provázaných pásy z bipedales. Ty tvoří rovněž zdivo oblouků. Vestibul a boční exedry jsou lícovány řadami cihel alternovanými pásy z hrubých čtvercových bloků tufu. Struktura hmoty je velmi blízká technice použité při stavbě Maxentiova cirkusu při Via Appia.⁴

Spodní zóna tamburu je v *exteriéru* z převažující části utvářena různými devíti apsid plnicích funkci opěrných článků horního polygonálního tamburu o tloušťce zdi pouhých 1,7 m a kupole. V zadní části byl obvodový plášť rotundy zpevněn dvěma radiálními suporty (obr.70, 71), z nichž jeden stále stojí a druhý zanechal stopy pod zemí (rovněž zachycen na Sangallově kresbě)⁵. Patrně byly instalovány v době,

kdy se v průběhu sesedání objevily desintegrační tendence. Lícování tenkými cihlami s tlustými vrstvami malty potvrzuje, že jsou současné s hlavní budovou. Tambur na vnější straně fixují v rozích masivní opěrné pilíře (2,9 x 1,3 m), které v dolní zóně splývají s hmotou věnce apsid a v horní končí na linii vnějších okrajů cihlových oblouků. Průčelí budovy je zesíleno pylonem s vchodem do rotundy, který má s pilíři shodnou výšku a tloušťku (obr. 72). Devět oken je rozmístěno v osách stran dekagonu těsně nad apsidami, desáté prochází zdí pylonu nad vchodem. Polygonální zeď horního prstence plynule přechází ve schodovité stupně kupole, za nimiž následuje uzavřená kalota bez oculu (obr. 73).

Interiér o délce hl. osy desetiúhelníku 24,5 m (měřeno mezi stranami) a délce příčné osy 25 m (měřeno mezi vrcholy) je na úrovni podlahy rozšířen na devíti stranách o apsidy zaklenuté konchou, desátou zaujímá vchod do rotundy. Řetězec apsid zde v maximální míře odhmotňuje dolní prstenec pláště až na jednotlivé rohové pilíře. Apsidy mají shodnou velikost s výjimkou hlavní niky, která je tradičně rozměrnější. Dvojice u vchodu byla opatřena malými výklenky na zadních stěnách;⁶ v hlavní nise a obou postranních se nacházely odtokové žlaby vodních zařízení (obr. 70,71). Dva páry bočních apsid na příčné ose se otevíraly do exteriéru tříobloukovou arkádou nesenou sloupy. Na Perkinsově rekonstrukci (obr. 70) je podobně řešen i dvěma sloupy vertikálně členěný vchod, které měly zřejmě rovněž podpírat trojitou arkádu, spočívající vnějšími oblouky na bočních úsecích zdi.

Horní zóna je rovněž tvaru desetibokého hranolu se zdmi perforovanými velkými zaoblenými okny (obr. 74). Jejich otvory jsou vyzděny na dvě řady cihel a odolnost proti tlakovému působení kupole zesiluje v pravidelných intervalech vložená dlaždice větších rozměrů.

Polygonální plášť je na úrovni okenních oblouků postupně transformován ve sférickou, i když poněkud zvlněnou kupoli.⁶ Kostrou kupolové klenby jsou paprskovitě uspořádaná žebra sledující její prostorové zakřivení, usazená na kompaktních úsecích zdi mezi okny (obr. 74, 75). Byla zkonstruována z malých kusů cihel poskládaných do vertikálních svazků, horizontálně fixovaných do kříže posazenými většími kusy cihel. Tuto základní síť doplňují sekundární žebra nepravidelných forem. Žebroví vznikalo zároveň se skořepinou z litého zdiva (s tufovými agregáty), již bylo v pravidelných intervalech provázáno sérií koncentrických prstenců. Vrchlík tvořila kontinuální řada velkých dlaždic.

Nákladnou výzdobu interiéru dokládají in situ zbytky po mramorové inkrustaci pilířů a zdí, stejně jako prokazatelné stopy po mozaikách na konchách nik a kupoli (obr. 74).

Konstrukčně patří budova nymfea k technicky nejpokročilejším stavbám pozdní antiky. Skeletovým systémem tvořeným pilířovou konstrukcí se vyznačuje celá vertikální dimenze budovy, dokonce i kupole s kostrou z nosných cihlových žeber, přesto však vazebné prvky skeletu (zdi, klenba kupole) zde ještě nejsou zcela prostradatelné, jak tomu bývá u čistých skeletových staveb.

Stavba je známa rovněž pod chybným názvem ze 17. století *Templum Minervae Medicae*. Ještě v 18. století přežívala v poměrně zachovalém stavu, jak dokazuje kresba Franze Innocenze Kobella datovaná kolem roku 1780 (obr. 75).⁸ V roce 1828 se zřítila část kupole a další vážné škody budova utrpěla v následujících letech po zásahu blesku.

Prokazatelnou příbuznost s tzv. chrámem Minervy Medicy v půdoryse a přízemní partii vykazuje raná fáze budovy *kos t el a s v. Gereona* v Kolíně n. Rýnem. Její horní prstenec a zastřešení je však rozdílné (obr. 76, 77).

Centrála sv. Gereona vychází z obdobné koncepce jako rotunda v Římě, avšak linie zdi, opět redukované na úrovni přízemí věncem apsid na jednotlivé pilíře, nevytváří pomyslný kruhový nýbrž u tohoto typu staveb vzácný eliptický půdorys, který představuje ústup od středové dispozice k větší sevřenosti prostoru, možná také v souvislosti s odlišným sakrálním účelem stavby. Ta zřejmě již od počátku byla křesťanským chrámem.

Vnitřní prostor je rovněž rozšířen o 9 okrouhlých nik sklenutých do kupolí, z nichž střední apside na hlavní ose má větší průměr (obr. 76). Vstupní hala je opět biapsidální; zde se čtyřmi sloupy a dvěma polosloupy v průčelí. Na pravé straně haly se nacházel vchod ke schodišti skrytému ve zdivu pilíře a ústícímu do vížky, z níž byl možný přístup na střechu budovy (obr. 77). Statika budovy je posílena ve směru hl. osy a to se v zadní části projevuje zesílením tloušťky zdi a vyvýšením střední apsidy.

Obě stavby jsou si blízké také rozměry – délka hlavní osy elipsy je 23,5 m; příčná osa elipsy měří 19,7 m.

V dalších charakteristikách jsou však obě stavby značně rozdílné. Stavba v Kolíně má jádro z lomového kamene a maltý překryté plochou vrstvou tufu přerušenou v poněkud nerovnoměrných rozestupech zdvojenými pásy cihel. V kolínské rotundě byly podstatně nižší apsidy osvětleny okenními otvory v počtu jednoho u nik přiléhajících ke střední zvětšené apsidě s pěti okny; ve zbývajících se nacházela tři okna.

Za dominantní dekorativní prvek interiéru lze pokládat bezpochyb rekonstruovatelné dvojice sloupů představených pilířům oválné obvodové zdi, které spočívaly na širokých pískovcových plinthech a jejichž hlavice nesly architráv s profilovanou římsou obepínající pilíře u paty oblouku.

Naprosto odlišné je u obou staveb pojetí horní zóny, jak je patrné z Gerkanova vertikálního řezu (obr. 77). Kolínská rotunda má úroveň horního prstence (až na okenní perforace) kompaktní obvodovou zeď tloušťky 1,2 m bez vnějších opěrných pilířů, zesílenou jen v místě napojení předsíně, kde vytváří přechodový článek mezi oběma stavebními komponenty. Výrazným vertikálním prvkem v horním prstenci jsou čtvertlouková okna, posazená těsně nad klenbu konch a to bez axiální vazby na architektonické články dolního podlaží. Malá tloušťka zdí tamburu nedovoluje rekonstruovat zaklenutí vnitřního prostoru kupolí. Gerkan proto předpokládá plochou kuželovou střešu s nezakrytými krovky.

Průzkum rané fáze stavby kostela sv. Gereona v Kolíně n. Rýnem probíhající v rámci rekonstrukce budovy zničené bombardováním za 2. světové války potvrdil její již dříve zvažovaný římský původ. Stavba měla podle Gerkana vzniknout v průběhu poslední třetiny 4. stol. a on sám k tomu řekl: „... es ist gewiss nicht ausgeschlossen, dass es sich hier immer noch um das Bauprogramm der Kaiserin Helena handelte, und dass die Legende recht hat“ (pozn. 9).

Strukturální i dispoziční příbuznost s oběma stavbami vykazuje i menší **hrobový monument u Via Appia Pignatelli** (tzv. **hrobka Calventie**).

Ve Vatikánské knihovně se dochovala Ligoriova kresba (obr. 78) znázorňující půdorys a nárys budovy při Via Appia (pozn. 10). Stavba je identifikována s hrobkou Calventie, stavěnou za konzulátu Statilia Taura (44 A..D.). Zobrazená konstrukce s pokročilou statikou však naznačuje mnohem pozdější dataci. Rivoira ji proto spojuje s pozůstatky jiné hrobky, nacházející se v úhlu mezi Via Appia Antica a Via Appia Pignatelli (pozn. 11). Komora má kruhový půdorys o vnitřním průměru 9,47 m. Interiér je rozšířen o šest půlkruhových nik, jejichž zeď je 0,9 m silná. Hlavní nika (naproti vchodu) je o něco větší než zbývající. V exteriéru je prostor mezi věncem apsid vyplněn pilastry, které jsou v horní zóně tamburu výrazně zúženy. Částečně zachovanou kupoli vyztuží žebra ze tří pásů cihel členěných v pravidelných intervalech velkými dlaždicemi až do vzdálenosti přibližně 1,5 m od paty kupole, tedy do míst, kde v exteriéru končí vnější plášť tamburu s podpůrnými pilastry. Žebra procházející klenbou kupole vystupují na vnější straně nad povrch, jak ukazuje i kresba. Cihlovou obezdívku stavby Rivoira datuje do doby vzniku rotundy v zahradách Liciniánů. Ligoriovův náčrt ukazuje vnější štukované krytí pláště imitující kvádrové zdivo.

1. Srov. G. Giovannoni, Annali della Societa degli Ingegneri e degli Architetti Italiani, La Sala termale della villa Liciniana e le cupole romane, 1904, 165 – 201; R. Lanciani, „Ruins and Excavations“, 401 – 403.
2. Ward – Perkins, R. I. Arch., 433; Stettler, „St. Gereon“, 123, no. 2.
3. srov. Stettler, „St. Gereon“, 124.
4. Rivoira, Arch. rom., 184;
5. Ch. Huelsen, Il libro di Giuliano da Sangallo, fogl. 5, pag. 12.
6. Perkins rekonstruuje malé výklenky i v postranních nikách (R.I.Arch., fig. 296); Rivoira navíc i v hlavní nise

(Arch.rom., p.185).

7. Rivoira , Arch. rom., 184 ; přechod polygonálního pláště rotundy v kupoli připomíná podle Rivoiry metodu užitou pro konstrukci kleneb nad oktagonálními halami v Domus Augustana.

8. Kresba je uložena v Graphische Sammlung - Munchen .

9. Stettler , „St. Gereon, 123 .

10.Cod. Vat. Lat ., 3439 , fohl. 47 .

11. Rivoira , Arch. rom., 189.

Diokletianovo mauzoleum ve Splitu

Císař Diokletianus si nechal budovat poblíž hlavního města Dalmácie Salony rozsáhlý opevněný palác, připomínající svou dispozicí vojenský tábor, do nějž hodlal přesídlit po své abdikaci v roce 305. F. Bulíč zmiňuje zprávu Proculiana ze 16. století, vycházející nejspíš z ústní tradice, podle níž byly v palácovém komplexu vystavěny čtyři svatyně – kruhový chrám Kybélé, šestiboký Venušin, osmiboký Jupiterův a čtyřboký Janův (obr. 79). Tradice nám tak v poněkud jednostranném výkladu odkázala správné pojmenování osmiboké centrály – Templum Jovis, neboť Jovius bylo predikátem císaře.¹ Dnes je však za Jupiterovu svatyni pokládán tetrastýlos sakrálního okrsku západně od Peristylu a oktagon východního sakrálního okrsku se ztotožňuje s císařským mauzoleem.

V západním okrsku byly podle Proculianova popisu odkryty v roce 1957 pozůstatky dvou chrámků kruhového půdorysu. Z jižněji situovaného se našla část zaoblené zdi, spočívající na bázi s profilovaným soklem, dále pak fragmenty dekorativního vlysu a kazetového stropu ochozu. Původně peripterální centrála o průměru 9,5 m byla identifikována jako Kybélina svatyně. Krátce nato byly objeveny i zbytky chrámu shodného průměru zasvěceného Venuši. Půdorys šestiúhelníku však nebyl potvrzen. Není ovšem vyloučeno, že na okrouhlém pódiu stála polygonální cella s vnějším sloupovým ochozem. Obě svatyně byly zastřešeny patrně kuželovou střechou spočívající na dřevěných krovech. Zděná kupole u tohoto typu staveb není pravděpodobná.

Mausoleum je svým průčelím orientováno k východu. Leží uvnitř ohrazeného *pravoúhlého dvora* o délce 39 m a šířce 35 m, jehož zdi vzhledem k tloušťce 1,45 m musely sahát do výše kladí Peristylu. Ze tří stran byly do zdi dvora zahlobeny střídavě pravoúhlé a semicirkulární niky ve vzdálenosti 4,27 m od sebe, v nichž pravděpodobně stály plastiky.² (Dvě jižní odhalil výzkum v 80. letech 19. století, další na straně severní byla objevena ve 20. letech 20. století). Niky byly vysoké

2,62 m a jejich dna ležela v úrovni 2 m nad dlážděním dvora. Temenos se otevíral pouze k severu západní stranou Peristylu, jímž se portálem procházelo ke schodišti rotundy (obr. 80).

Zdi mauzolea jsou postaveny v opus quadratum a jejich síla je 2,75 m. Z vnější strany dávají budově podobu oktagonu o délce strany 7,6 m (průměr činí 20,3 m, měřeno mezi vrcholy); v interiéru tvoří cellu kruhového půdorysu (obr. 81, 82).

Oktagonální tvar zachovává i 3,7 m vysoká *krepidoma* stojící na základech z hrubě opracovaného kamene, členěná odsazeným spodním soklem a horním ky-matem ze světlého mramoru, mezi nimiž překrývá zdivo obklad ze stejného mate-riálu (obr. 83). Uvnitř krepidomy se nachází *krypta* kruhového půdorysu o průměru 8,66 m zkonstruovaná z hrubě opracovaného kamene. Je zaklenuta kupolí vyzděnou z cihel o maximální výšce 3,5 m. Povrch stěn nenese žádné stopy po de-koraci. Vchod do krypty (šířoký 1,5 m, vysoký 1,82 m) se nacházel ve zdi krep-i-domy a v půli cesty byl zalomen do tvaru číslice sedm.³ K ventilaci sloužily tři otvory rozmístěné na severu, východě a jihu (obr. 84). Její účel byl patrně přede-vším tektonický, neboť 8 výklenků ve zdi (hl. 2 m) rozmístěním přesně odpovídá svým protějškům v celle. Někteří badatelé vyslovili myšlenku, že do krypty byl umístěn Diokletianův porfyrový sarkofág, zatímco jiní ji striktně odmítli. Argumen-tovali především jejím strohým interiérem a úzkým zalomeným vchodem, jímž ne-bylo možné se sarkofágem projít.⁴

Do budovy se vstupovalo 2,8 m širokým *schodištěm*, jehož stopy jsou dnes pat-rné na strukturách podpírajících kampanilu ze 13. století. Po obou stranách přístupo-vého schodiště byly umístěny sochy sfing (v počtu dvou až čtyř) střežících vchod do mausolea. Umístění těchto apotropaických bájných zvířat před vstup do rotundy nepřímou potvrzuje, že šlo skutečně o hrobku a nikoliv chrámovou stavbu.

V úplnosti se dochovala sfinga vytesaná z černého amfibolského granitu 2,46 m dlouhá, 0,65 m široká (měřeno přes prsa), svírající předníma lidskýma rukama obětní nádobu, původně mylně pokládanou za fragment sloupu. Plinthos zdobí reliéfní vlys s vyobrazením zajatců a jmény palestinských měst dobytých pravděpodobně Ramsesem II. (XVIII. dyn., 13. stol. př. n. l.). Jedná se však o přepracování starší plastiky patřící do období Thutmose III. (15. stol. př. n. l.) umístěné dnes do Peristy-lu (obr. 85). Druhá ze sfing (v současnosti v archeologickém museu ve Splitu, obr. 86) byla vyrobena z krystalického mra-moru pocházejícího z Asuánu či Luxoru. Je dlouhá 1,15 m, široká 0,45m; její chybějící hlavu se dosud nepodařilo nalézt. Podle hieroglyfického nápisu se datuje do období vlády Amenofise III. (15/14. stol. př. n. l.). Zda k výzdobě schodiště mau-solea mohly patřit i hlava sfingy z Ptolemaiovské dynastie z růžové žuly zazděná do domu E. Gotovace (obr. 87), anebo hůře dochovaná hlava sfingy z červené žuly nalezená v r. 1908 v blízkém Solinu, nelze s určitostí potvrdit.

Hlavní vchod do rotundy je dekorován zvířecími hlavami, mezi nimiž se pnou vinné úponky. Rám dveří lemují vnitřní postranní pilíře zakončené velkými konsolemi nesoucími horní překlad v podobě bohatě profilované římsy. Portál je druhotně využitým spoliem z 2. století (obr. 88).⁵

Pronaos mausolea, který se nedochoval v původní podobě, měl v průčelí dvě řady sloupů, z nichž zadní navazovala na vnější sloupový ochoz (viz. dále). Pouze část z původních osmi sloupů obou řad se dochovala a v současné době patří k architektonické dekoraci prvního patra kampanily. V průčelí pronaos měly podle Kahlera stát sloupy porfyrové, s nimiž spojuje fragmenty nalezené poblíž.⁶ Rekonstrukce pronaos se opírá o dvě základní hypotetické koncepce. Řešení navržené Cassasem a přejaté Zeillerem a Hébrardem (obr. 81) předpokládá rovný architráv s attikou překrývající šikmou střechu předsíně. Odlehčovací oblouk nad vstupem do celly zůstává volný a může tak plnit funkci okna.⁷

Podobné řešení s okenním naddveřním otvorem navrhuje také Stratimovič a Weilbach.⁸ Rekonstrukce vychází z nálezů fragmentů stropu pronaos při restauračních pracích v roce 1889, které ukazovaly na ploché, nikoliv semicirkulární zastropení. Předsíň měla tedy mít klasické rovné kladí a trojúhelníkový štít s tympanonem. Profil střechy je zde nízký, aby nezasahovala do naddveřního okna.

Koncepce Niemannova harmonizuje průčelí pronaos s tympanonem prolomeným do oblouku se syrským frontonem protyronu na jižní straně Peristylu (obr. 89).⁹ Oblouk, který částečně překrývá štít pronaos, zůstává zazděný a jeho účelem je pouze odlehčení zdiva nad prostorem dveří. Pro variantu s prolomeným tympanonem hovoří nález velkého zaobleného kamenného profilu z r. 1908. Proti hovoří zejména fakt, že v prostoru nad obloukem se nenacházejí v původním kvádrovém zdivu žádné stopy po ukotvení střešní konstrukce. Avšak syrský fronton u střechy s menším sklonem nelze vyloučit. Plošší štítový oblouk by svému protějšku na průčelí vestibulu odpovídal více než vysoko vytažený oblouk v Niemannově rekonstrukci (obr. 90).

K oktagonální obvodové zdi rotundy přiléhal *porticus* s 24 sloupy s korintskými hlavicemi široký 3,5 m (obr. 83). Sloupy mají interkolumnia 2,6 m a spočívají na plinthech nestejně tloušťky, které pomáhají vyrovnat jejich rozdílnou výšku. Materiál sloupů je rozmanitý – amfibolský šedý granit, asuánská růžová žula, krystalický vápenec z Keneku, bílý mramor, cipollino. Tři chybějící sloupy měly být přeneseny do benediktinské baziliky sv. Štěpána a po jejím zbourání přemístěny do kos-

telíka stejnojmenného hřbitova. Díky nejednotnosti materiálu se nabízí hypotéza, že sloupy byly získány z různých, patrně egyptských staveb a následně instalovány v paláci. Ochoz měl kamenný kazetový strop zdobený motivy hlav a rozet. Několik kazetových desek se dochovalo v úplnosti, fragmenty dalších byly nalezeny v zemi při restauračních pracích ve dvacátých letech 20. stol. Řada pravoúhlých otvorů ve zdivu nad původním kladím z dvoustupňového architrávu a konzolové římsy potvrzuje existenci zešíkmené střechy pokryté původně terakotovými taškami.

Cella má kruhový půdorys o průměru 13,35 m a její vnitřní prostor se klene do výše 21,5 m. Spodní část pláště je koncipována podle obvyklého půdorysného schématu se čtyřmi pravoúhlými nikami s valenou klenbou na hlavních osách (vč. vchodu s rovným stropem, (obr. 91) a čtyřmi zaoblenými s konchou na osách diagonálních (obr. 82). Jejich šířka činí 3,5 m s výjimkou výklenků na hl. ose centrály, které měří 4,7 m. V úrovni pat oblouků interiérových nik se po celém obvodu celly táhne reliéfní dekorativní římsa (obr. 91). Východní půlkruhové mohly být původně určeny pro umístění sarkofágů Diokletianovy manželky Prisky a dcery Valerie, avšak k uložení jejich ostatků do mausolea nejspíš nedošlo, neboť obě ženy byly podle Lactantia jako pronásledované křesťanky v Soluni r. 314 (315) popraveny a jejich těla vhozena do Egejského moře.¹⁰ Do zbývajících nik měly být podle Durmova návrhu instalovány plastiky božstev spojených s podsvětím, anebo sochy Larů.

Mezi nikami stojí osm korintských sloupů z růžové žuly, odsazených 0,56 m od zdi, zdvihajících kladí do výše 9,06 m (obr. 92). Na něm spočívá druhá řada sloupů bez bází vysoká 4,85 m (vč. kladí), v níž dva východní a dva západní sloupy na hlavní ose rotundy byly vyrobeny z porfyru, zbývajících čtyři z červené žuly. Polovina hlavic spodní řady je kompozitních, ostatní jsou neokorintského stylu. (Originální hlavice obou řad sloupů byly v průběhu rekonstrukce v letech 1880-1885 nahrazeny kopiemi a ty lépe dochované spolu s fragmenty kladí první řady přeneseny do místního archeologického muzea). Kladí ve spodní i horní řadě vytváří nad hlavicemi ryzalitu a pokračuje na zdi shodně profilovanou, bohatě plasticky zdobenou horizontální dělicí linií vnitřní struktury rotundy. Sloupy interiéru mausolea byly patrně osazeny až po dokončení kupole a plní tedy pouze dekorativní funkci bez organického propojení s nosnou konstrukcí budovy.

Po celém obvodu horní části zdi se táhne reliéfní vlys přiléhající ke kladí druhého peristylu. Ústředním námětem panelových basreliéfů dělených do třech polí jsou scény s eroty (loví, řídí vozy, nesou girlandy) doplněné o motivy girland a masek (s podobnou výzdobou se můžeme setkat i u sarkofágů tzv. girlandového typu). Na konci čtvrté a počátku šesté sekce v místech nad hl. pravoúhlou nikou (oproti vchodu) se nacházejí dva panely – první s ženským, druhý s mužským portrétem v medailonu přidržovaném dvěma eroty. Portrétní busty jsou připisovány císařskému manželskému páru. Uprostřed třetí sekce nalevo je zobrazen okřídlený Hermés Psychopompos. Tématika reliéfního vlysu úzce souvisí s posmrtným kultem a je tak nesporným dokladem potvrzujícím funerální účel stavby.

Proti tradiční představě umístění císařského sarkofágu do středu celly¹¹ stojí Kahlerův návrh, který pro tento účel předpokládá prostor hlavní niky, do níž mělo přicházet světlo z protějšího okna nad vstupem do rotundy.¹² Johnson upozorňuje na standardní funkci krypty jako hrobové komory, jak je známa z jiných obdobných staveb a problém transportu sarkofágu do krypty řeší úvahou o uložení ostatků ještě v průběhu výstavby mauzolea, převzatou od Tolottiho. Taková praxe je doložena i v dalších hrobkách. Takto mohl být sarkofág chráněn před zcizením. Jeho pozdější rozbití na kusy je podle Johnsona dokladem, že toto byl jediný způsob, jak jej dostat ven.¹³

V exteriéru je hladký plášť celly z kvádrového zdiva ukončen římsou zdobenou motivem stylizovaného akantového listu.

Kupolová klenba vejčitého tvaru, vysoká 7,59 m, je částečně zapuštěna do zdiva rotundy a její pata spočívá na úrovni kladí horní sloupové řady (obr. 81). Unikátní konstrukci zcela zchovalé klenby tvoří asi do dvou třetin její výšky koncentrické pásy překrývajících se kruhových výsečí vyzděných obloukových kleneb, které se zužují směrem k vrcholu a na povrchu vytvářejí šupinový dekor. Poslední třetina klenby kupole má podobu vrchlíku z rovných cihlových řad. Uzavřený vrchol bez oculu je původní, jak potvrdil průzkum při rekonstrukci budovy v letech 1880 – 1885. Do zdiva kupole na pravé straně celly bylo pro případné opravy střechy zabudováno *technické schodiště* s 24 stupni, začínající na úrovni horní sloupové řady.

Otázka výzdoby kupole v interiéru mauzolea zůstává sporná. Převládající názor, že klenba byla překryta mozaikou, není podložen žádnými písemnými ani materiálními doklady a vychází pouze ze srovnání s výtvarným řešením kupole interiéru

blízkého tzv. Vestibulu, odkud pochází drobné fragmenty mozaiky ze skleněných tessera v červené, zelené a bílo-šedé barvě. Domnívám se tedy, že šupinový dekor klenby vyzděný důmyslnou a také poměrně pracnou technikou mohl být již původním architektonickým záměrem pojímán jako vlastní dekorativní element hrající v celkové koncepci vnitřního prostoru rotundy významnou roli. Značný rozdíl mezi výškou stavby a průměrem celly totiž silně akcentuje vertikální dimenzi interiéru a proto je v jeho výtvarném řešení patrná snaha o utlumení věžového efektu pomocí masivního kladí obíhajícího obvodovou zeď ve dvou pásech nad sebou, které spolu s děleným, dvouřadým peristylem umožňuje optické rozšíření vnitřního prostoru. A podobného účinku je u užší, protáhlé kupole dosaženo právě kombinací šupinového věnce, tvořeného pásy oblouků, zdánlivě rozpínajícího krustu klenby do šířky a vrchlíku z koncentrických cihlových řad působících zplošťujícím dojmem. Proti navrhované mozaikové dekoraci svědčí podle mého názoru i fakt, že v jen spoře osvětleném prostoru celly mauzolea, by její struktura byla sotva rozeznatelná. Odhalený povrch cihlové kupole s jemným architektonickým členěním do šupin tak se strohostí hladkého kvádrového zdiva tamburu ladí mnohem lépe, než nápadná polychromní mozaika.

Podlaha celly se nachází 18 cm pod dnešní úrovní a proto vedly od prahu dveří směrem dovnitř dva schody. Měla jednoduchou dekoraci ze střídavě kladených světlých a tmavých pravoúhlých mramorových dlaždic.

Střecha mauzolea nemá z vnější strany podobu kupole, nýbrž tvar osmibokého jehlanu, pokrytého pálenými taškami, z nichž více než 500 nese originální kolek.¹⁴ Byl vysloven i názor, že střecha měla původně tvar kaloty a její současná pyramidální podoba je až výsledkem pozdější přestavby.¹⁵ Na vrcholu střechy resp. kupole se nachází pinea s koncovým článkem o průměru 1,5 m, spočívající na čtyřech zvířecích tělech. Takovýto výzdobný prvek nebývá u obdobných staveb častý a to se stalo důvodem ke zpochybnění jeho původnosti.

Podle mne existují minimálně tři zásadní skutečnosti, na jejichž základě lze považovat pyramidální střechu mauzolea za původní. Je patrné, že vnějšímu jehlanovému tvaru odpovídá zašpičatělá, vejčitá kupolová klenba celly a že osmiboký jehlan má své protějšky v podobě střech věží vstupních bran paláce. Vysoko posazená kalota by pro vnějšího pozorovatele nepůsobila s okolními budovami komplexu organicky (obr. 93). Za podstatný argument můžeme pokládat i značně vysoký počet originálních terakotových tašek.

Jména architektů a *stavebních mistrů* podílejících se na výstavbě paláce nejsou známa. Četný výskyt kamenických a zednických značek v řečtině dokládá značný význam řeckých řemeslníků při stavební činnosti v Saloně a okolí (ze zednických značek jsou rozšířeny xxx a Xxx; jméno Zótykos /v gen./ na hlavici pilastru Porta Aurea se objevuje i v nápisech ze Salony).

Ze *stavebních kamenů* je hojně zastoupen vápenec těžený v lomech u vesnice Splitska na ostrově Brač, který časem zčernává. Na exponovaných místech se objevuje nejkvalitnější vápenec Dalmácie z lomu Sutilija severně od Trogiru získávající patinu nazlátlé barvy (odtud Porta Aurea). Materiál palácových sloupů je reprezentován červenou, šedou a růžovou žulou, porfyry, bílým mramorem, cipollinem a egyptskými vápenci pocházejícími např. z lomů v Asuánu, Mons Claudianu, Ouadi Abou Zaoualu, Mios Hormos, Gebel – Doukan, Ouadi Mia a dalších. Sloupy byly převzaty z egyptských staveb a rozdíly v jejich výšce i tloušťce viditelné pouhým okem se vyrovnávaly velikostí hlavic.

Strukturu zdiva severojižní zdi dvora mauzolea tvoří střídající se vrstvy cihel a tufu spojované maltou. Klenební oblouky jsou konstruovány z lehčího tufu pocházejícího pravděpodobně z řeky Jader. Krusta kupole je vyzděna cihlami z manufaktury Dalmatia (Dalmati), jejichž hlína i vypálení má nižší kvalitu. Originální kolkované střešní tašky jsou výrobkem známé cihelny Q. Clodii Ambrosii u Aquileie.

Mauzoleum bylo v raném 7. století přeměněno na křesťanský chrám zasvěcený zprvu Panně Marii a později sv. Domnioví (sv. Duje). Konverze se podle písemného pramene ze 13. století připisuje Janovi z Ravenny, arcibiskupovi ze Salony.¹⁶

1. F. Bulič, L. Karaman, „Dioklet. Palast“, 37.

2. Marasovič a Marasovič, Palace, 17.

3. Johnson uvádí 1,02 m („Mausolea“, 49).

4. Zastánci : např. Durm, „Baukunst“, 773 ; Crema, „Palazzo“, 47 ; Toynbee, Death and ... ,160 . Odpůrci : např. Niemann, „Palast“, 65 ; Hébrard a Zeiller, „Spalato“, 95 – 96 ; Bulič, „Sepolcro“, 5 ; Kahler, „Domkirche“, 816-17 ; Wilkes, Diokletian's Palace, 40 .

5. Johnson, „Mausolea“, 54.

6. Kahler, „Domkirche“, 810 .

7. Hébrard a Zeiller, „Spalato“, 83 .

8. Stratimovič, „Pristupaonici“, „Prostasi“, „Bemerkungen“; přijato Weilbachem, „Rekonstruktion“, 119-23.
9. Niemann, „Palast“, 71-72.
10. Lactantius, De mort. persec., 51. 1 – 2.
11. Např. Buliř a Karaman, „Dioklet.Palast“, 51 – 52; Marasovič, „Palace“(1982), 106; Hébrard a Zeiller, „Spalato“, 95-96; Wilkes, Diokletian's Palace, 40.
12. Kahler, „Domkirche“, 816-17.
13. Tolotti, „Recenze na Rasche“, 393; Johnson, „Mausolea“, 53.
14. O kolcích viz. Buliř, „Materiali“, 106- 107 (i přes středověké přestavby pokládá pyramidální střechu za originální).
15. Niemann, „Palast“, 75; Eitelberger, „Kunstdenkmaler“, 255; Johnson, „Mausolea“, 50 (zastává názor, že originální tašky mohly být spolií použitými při pozdějších opravách).
16. Thomas Archidiaconus, Historia Salonitanae, 11.34, ed. Rački, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, 26, Agram 1894, 34.

Rotunda v sakrálním okrsku Galeriova sídelního komplexu v Soluni (kostel sv. Jiří)

Za své vlády si nechal tetrarcha Galerius (293 – 311 n. l.) budovat v sídelním městě Soluni rozsáhlý architektonický komplex, jehož součástí byl císařský palác s hippodromem ležící jižně od hlavní třídy Via Egnatia a sakrální okrsek s rotundou rozkládající se severně (obr. 94, 95). Ten byl obehnán (semi)oktagonální zdí se dvěma apsidami tvaru podkovy napojující se na procesní cestu lemovanou portiky, která se křížila s Via Egnatia v tzv. Tetrapylonu (Galeriův oblouk).

Stavebním materiálem použitým při stavbě rotundy byla cihla a bíle-nazelenalý lomový kámen z okolí; pojivem vodovzdorná malta. Výjimečně byly v interiéru použity také větší mramorové bloky. Jádru zdiva je tvořeno pro svou dobu charakteristickou technikou kombinující vrstvy ze čtyř cihlových řad se širokými pásy z kamene. Lícování jádra je cihlové. V rozích i na dalších exponovaných místech jsou pásma spojeny řetězovitě pomocí článků o čtyřech cihlách vytvářejících ozub v podobě vrstvy řádkového zdiva. Tam kde se zdivo skládá z lomového kamene je povrch vyrovnán maltou, i když kameny zůstávají někdy viditelné. Kupole, valené klenby interiérových exeder a odlehčovací oblouky tvořící dvojité či trojitý klenební pás jsou vyzděny z cihel. Oblouky valených kleneb exeder mají řady z cihel kladených na délku, cihly v řadách nad okny jsou posazeny na šířku (obr. 109). Cihly

mají v průměru 3,5 – 5 cm tloušťku, 41 – 45 cm délku a 30 cm šířku. Jsou vyrobeny z velmi jemné hlíny, dobře pálené a při nárazu vydávají jasný, téměř kovový zvuk. Cihly mají na sobě mělké prstovité prohlubně, většinou dvojité, ve tvaru svatoondřejského kříže, někdy však i trojitě, jež jsou pak umístěny ve středu cihly, rovnoběžně s její delší stranou; výjimečně se objevuje vlnitá křivka (obr. 108). Malta se skládala z vápna, písku a úlomků tašek i cihel. Čím blíže k přední ploše zdíva, tím byla malta jemnějšího složení. Spáry jsou pečlivě vyplněné. Cihly jsou obvykle kladeny tak, aby se značka ukázala na ploše určené k zazubení, přičemž okraje druhé strany jsou mírně ztenčeny; spára pokračuje šikmou linkou a vrchní cihla o něco málo ustupuje. Spáry měří v průměru 3,5 – 4 cm, ve výjimečných případech 5 cm.

Původní podobu budovy je možno stanovit jen hypoteticky, neboť pozdější přestavby a opravy po destrukcích změnily zásadním způsobem její vzhled.

Apsidy po stranách vchodu do rotundy indikují třetinové členění *pronaos* (š. 12 m) se čtyřmi sloupy v průčelí a širší střední uličkou (obr.97). Pronaos byl při přestavbě mauzolea na křesťanský chrám odstraněn a jeho rekonstrukce je tedy pouze hypotetická. Vzhledem k předpokládanému hornímu arkádovému ochozu se nabízí řešení s trojúhelníkovým štítem a architrávem prolomeným do oblouku, v němž Velenis spatřuje určitou paralelu k předsíni Diokletianova mauzolea. K tomu je ovšem nutné podotknout, že štít nemůže být příliš vysoký, jinak by zasahoval do okna nad vchodem.¹ V pronau stály nejspíš dvě řady sloupů lícujících s pilastry po stranách zadních apsid.

Tambur o vnějším průměru přibližně 36,5 m je v *exteriéru* členěn do tří horizontálních zón, z nichž spodní se přibližně shoduje s výškou velkých nik celly. Za ní následuje o něco užší pás perforovaný osmi zaoblenými okny, která byla později rozšířena a jejich parapety zvýšeny tak, že jejich proporce získaly jakoby stlačený vzhled.² Ve třetí zóně zeď tamburu ustupuje o 2,5 m a vytváří u základu kupole prostor, který je dnes pokryt moderními taškami, ale který dříve plnil funkci okružní *trpasličí galerie*. Ve výši asi 1,2 m nad vrcholem odlehčovacích oblouků základny kupole končí dnes původní stavba druhým odsazením, nad nímž se zdvihaly předpokládané přechodové stupně kaloty. Toto odsazení se náhle prudce láme (obr. 103), přičemž jeho originální úroveň je ta, kterou nacházíme na severní straně. Všechny výše položené části jsou nástavby z pozdější doby. Na Hebrardově řezu rotundou (obr. 100) má galerie podobu otevřeného koridoru s valenou klenbou³; Ward-Perkins zmiňuje vnější ochoz jako arkádový.⁴ Podle Hebrardovy rekonstruk-

ce, z níž vychází i Perkins, by arkády musely připomínat spíše okna sahající od paty valené klenby galérie k naznačenému parapetu. Prostor mezi arkádovými okny by pak mohl být lícován pilastry. Paralely k takovému řešení bychom mohli hledat u soudobých staveb např. na fasádě Porta Nigra v Trevíru, anebo jižní zdi Diokletianova paláce (obr. 101, 102). Pro mnohem pravděpodobnější lehčí konstrukci s arkádami podpíranými sloupy by svědčil fakt, že následně podlehlá kompletní destrukci a nebyla již obnovena. V tomto případě mohly být sloupy, i když ne nezbytně, vzájemně propojeny parapetem (obr. 104).

Podobu střechy rotundy přibližuje zmínka tureckého cestovatele ze 17. století Evliyi Celebiho: „Báň podobná nebesům není pokryta olovem, ale druhem starověkých, čtvercových, keramických tašek, pocházejícím z doby bezvěrců a tyto tašky jsou něco, co se musí vidět ...“.⁵

Hlavní osa budovy vedla ze severovýchodu na jihozápad. Toto zjištění je potvrzeno mj. přítomností dvou *schodišť* umístěných do šachet v obvodové zdi sousedících s interiérovou exedrou č. 1, která sloužila jako vchod do budovy (východní šachta je dnes zazděná). Obě stoupají kolem centrálního jádra, okolo něž se otáčí šroubovitě klenutí podpírající jednotlivé schody. Vedla na vnější okružní galérii, odkud pak bylo možné vystoupit po dalších menších schodech umístěných nad exedrou č. 3 až na kupoli. Lze se domnívat, že symetrické schodiště se nacházelo také nad exedrou č. 7.

Interiér celly tvořil kruhový sál o průměru 24,15 m uzavřen zdí tloušťky 6,3 m, která byla ve *spodní zóně* interiéru od základu odlehčena 8 velkými, hlubokými exedrami s valenou klenbou. Šest z těchto výklenků s čísly 2, 3, 4, 6, 7, 8 dosahovalo v průměru 6,26 m šířky (nika č. 7 byla později pozměněna přístavbou apsidy ve druhé stavební fázi – transformaci na křesťanský chrám). Ostatní dva výklenky s čísly 1 a 5 jsou užší a měří 4,79 m první a 5,95 m druhý (obr. 96, 97).⁶ Oproti často publikovanému plánu Hebrarda (obr. 96), kde zadní stěny exeder jsou rovné, se zdá být pravděpodobnější varianta se zaoblenými zdmi (obr. 97), protože u většiny staveb na kruhovém půdoryse existuje právě takovéto konstrukční řešení (výjimkou je např. Tor pignattara). Hloubku exeder lze u římské stavby stanovit na 5 m a to na základě stop po vazbě tympanonu (srov. dále – rekonstrukce interiéru) na odpovídajících stranách pilířů oddělujících exedry.⁷

V osách pilířů je možné rozpoznat malé dekorativní niky s obdélnou zadní stěnou, 0,8 m hluboké, které byly rámovány dvojicí sloupů spočívajících na mramoro-

vých konzolách zdobených volutou a akantovým listem (obr. 98). Sloupy nesly kladí s trojúhelníkovým nebo zaobleným štítem. Dochovaly se pouze dva z originálních výklenků, z nichž jeden má i původní volutové konzoly (obr. 99).

Ve stejné ose jako malé niky se v *horní zóně* tamburu otevírá 8 širokých oken s valenou klenbou, nad nimiž začíná klenutí kupole .

U základů *kupole* se nachází série 16 odlehčovacích oblouků. (Zcela shodné rozvržení nalezneme rovněž u římského Pantheonu anebo Diokletianova mausolea ve Splitu). Pod šesti z nich jsou zahlobeny půlkruhové lunety. Další tři se nacházejí na straně kůru pod oblouky eliptickými, zbudovanými později. Podle Hébrarda tyto lunety u římské stavby neexistovaly.⁸ Neobvyklým konstrukčním rysem kupole je její dvoustupňová klenba vzdálená od podlahy 29,8 m. Nižší stupeň sahající od paty do výšky 7 m má podobu kulové úseče o průměru základny 24,15 m (totožný s vnitřním průměrem celly), zatímco vyšší, pozdější stupeň tvaru kulového vrchlíku má délku základny 19 m. Redukcí účinného rozpětí kupole se stavitelům podařilo zvětšit vyklenutí koruny a tím ji staticky posílit proti zřícení (obr. 100).⁹ Odkrytí prohlubně ve středu celly naznačuje, že kupole mohla být u vrcholu opatřena opaiem.¹⁰

Řešení původního *interiéru* rotundy zůstává pro absenci nálezového materiálu sporné. Fixační otvory po architektonické dekoraci ve zdivu pláště ukazují na dvě základní fáze. Starší, bezesporu antickou, indikují stopy po římse nad oblouky exeder; mladší raně – křesťanskou patrně pravidelné řady po upevnění mramorových panelových obkladů na několika místech viditelně zasahující do linie původní antické římsy (obr. 105). Ojedinělým publikovaným záznamem naznačujícím rozmístění vnitřní dekorace je Gosztonyiho kresba z roku 1939 (obr. 109).¹¹

G.Velenis odmítá tradičně navrhované kladí v podobě trojitě arkády východního typu a domnívá se, že exedry č. 2–7 měly arkády zaslepeny kladím s pilastrovými vlysy, jejichž architrávy spočívaly na dvou opěrných sloupech mezi antami bočních stran nik. Architrávy i vlysy svým zaoblením kopírovaly kruhovou linii půdorysu celly (obr. 106). Existenci architrávů potvrzují fixační horizontální sloty po stranách exeder, nacházející se ve výšce pat oblouků (obr. 107). Odlišná situace je u exedry č. 1, v níž byl umístěn vchod do rotundy. Sloty se zde nevyskytují a valená klenba tak zůstává odhalena, podobně jak tomu bylo i v případě Pantheonu. Jako očekávaná se jeví i anomálie u hl. niky (č. 5), kde fixační zářezy mají větší výšku a pravděpodobně nesly mohutnější kladí. Upozorňuje i na další prvek uspořádání interiéru

odvozený ze slavnější římské předlohy a tím jsou edikuly pilířů oddělujících velké niky.¹²

Původní *struktura* římské *rotundy* byla značně *narušena* její *konverzí* v raně-křesťanský kostel (obr. 110). Připojení okružního ambulatoria zapříčinilo stržení pronaos a proražení zadních stěn vnitřních nik, z nichž se exedra č.7 stala součástí nově zbudované východní apsidy. Zároveň došlo k odstranění kladí překrývajících interiér obloky exeder, zvětšení oken v horní vnitřní zóně tamburu, otevření lunet u paty kupole a uzavření oculu. V souvislosti s tím pravděpodobně prodělala kupole zásadní přestavbu do nynější dvoustupňové podoby. Podle Torpova tvrzení kolky na cihlách kulového vrchlíku (2. stupeň kupole) odpovídají druhé konstrukční fázi (konverzi) rotundy. Z toho vyvozuje, že budova měla nezvykle velký oculus, anebo zůstala nedostavěna. Ve své hypotéze o nedokončení stavby dále vychází ze skutečnosti, že Galerius zemřel jen šest let po jejím zahájení a zároveň upozorňuje, že z římské fáze se nedochovaly žádné dekorativní články.¹³ Tato hypotéza má bezesporu částečné opodstatnění, ale lze proti ní vznést řadu protiargumentů. Průběh výstavby nemusel mít přímou souvislost s úmrtím Galeria, pokud budova nebyla zamýšlena jako císařské mauzoleum (viz. dále); negativní evidence dekorativního materiálu ztrácí svou váhu, pokud vezmeme v úvahu jeho ojedinělé doklady i ve fázi transformační; stopy na povrchu vnitřní zdi jednoznačně vypovídají o aplikaci architektonické dekorace patřící římské fázi, která by před uzavřením cely kupolí nebyla uplatněna. Pokud vyloučíme přehnaně velký oculus bez jakékoliv paralely v římské centrální architektuře, vyvstává otázka, proč došlo při jeho navrhovaném uzavření i k rozsáhlému odstranění kupolové klenby. Podle mne můžeme jako značně pravděpodobnou, hypotetickou příčinu destrukce předpokládat zemětřesení (to postihlo budovu poté ještě několikrát), jež se samo mohlo následně stát impulsem ke křesťanské konverzi. Existuje však i možnost, že k destrukci došlo až později, byl jí zasažen i krytý ochoz vzniklý za transformační fáze, který už nebyl obnoven a cihly z něj pak druhotně použity na rekonstrukci kupole.¹⁴

Při stanovení *období transformace* rotundy se zprvu vycházelo z datování mozaikové dekorace, jehož obecně přijímaná spodní hranice byla konec čtvrtého století, ale objevily se i oprávněné snahy o posunutí této hranice až do století pátého.¹⁵ Pro pozdější dataci hovoří i archeologická evidence. K původní výbavě raně-křesťanského kostela patří tzv. ambo s dekorativními motivy, jejichž ikonografie poskytující významné místo Panně Marii potvrzuje vznik po konsilu v Efesu, tedy

po roce 431. Nalezené fragmenty hlavic pilastrů mramorových obkladů bývají kladeny do doby kolem přelomu třetí a poslední čtvrtiny 5. století.¹⁶ Průkazným opěrným bodem je komparativní analýza kolků druhé stavební fáze rotundy (transformace římské stavby) a první fáze stavby baziliky sv. Demetria (po 475), mezi nimiž existuje vysoká míra shody.¹⁷

Kruhová centrála, tradičně pokládána za císařskou hrobku, však tomuto účelu nejspíš nesloužila. Z architektonických faktorů svědčících proti je zejména absence krypty, ale také velikost stavby, která u ostatních mauzoleí nemá obdobu (snad jen s výjimkou Maxentiova mauzolea). Předpokládaný *účel stavby* zpochybňuje rovněž skutečnost, že Galerius zemřel a také byl pochován mimo Soluň. Místem skonu mělo být druhé tetrarchovo sídelní město Serdica a pohřeb se uskutečnil v jeho rodném městě Romuliana (dn. Gamzigrad) v provincii Dacia Ripensis.¹⁸ Mnohem pravděpodobnější je, že stavba plnila funkci svatyně, jejímž vzorem mohl být Pantheon.¹⁹ Jako možné se jeví i zasvěcení kultu Kabeirů anebo Jova.²⁰

1. Velenis, „Observations“, 305 .
2. Hébrard, Les travaux ..., 21 .
3. Hébrard, o. c. , 24 – 25 .
4. Ward – Perkins, R.I.Arch., 451 .
5. Seyahatname, viii (Ed. Turk Tarih Kurumu, Istanbul, 1928), 155 ; Vickers, „Mosaics“, 185 .
6. Srov. Hébrard, Les travaux ..., 18-19 , fig. 8 ; Velenis uvádí šířku exedry č.5 5,91 m („Observations“, 307) .
7. Velenis, „Observations“, 304 .
8. Hébrard, Les travaux ..., 20 .
9. Ward – Perkins, R.I.Arch, 454 .
10. Dyggve, „Region palatiale“, 356 ; S. Pelekanidés, A D, 16 (1960), 224 –5 .
11. Dyggve, „Region palatiale“, fig. .8 .
12. Velenis, „Observations“, 300 –305 .
13. H. Torp, Mosaikkene i St. Georg-Rotunden i Thessaloniki, Oslo 1963, 1-12 .
14. Obvodová zeď ambulatoria podlehla destrukci patrně někdy v době před 9. stoletím; rozhodně neexistovala v roce 1591, kdy se kostel stal mešitou a v místech ochozu byl postaven minaret. V 11. století se zřítla mimo jiné část kupole, která pak byla následně opravena . Pazaras, „Rotunda“, 28 .

15. Jako první navrhl dataci Dyggve (Kurzer ..., 69) a podpořil jej H.Torp (Quelques remarques sur les mosaïques de l'église Saint George a Thessalonique, Pepragmena tú Th' Diethnús Byzantinologikú Synedriú, Athina 1955, později také v Mosaikkene i St. Georg-Rotunden i Thessaloniki, Oslo 1963). Dále následovali např. W. F. Volbach a M. Hirmer (Early Christian Art, London 1961, 335-6), V. N. Lazarev (Storia della pittura bizantina, Torino 1967, 35, 56 p.24) anebo R. S. Cormack (The mosaic decoration of S. Demetrios , Thessaloniki ; a re-examination of the drawings of W. S. George ', BSA, 64 (1969), 49 . Pro pozdější datování do 5. století se vyslovili C. Diehl (Manuel d'art byzantin, Paris 1925, I , 133), O. M. Dalton (East Christian Art, Oxford 1925 , 143) a W. E. Kleinbauer (Name and Function of Hagios Georgios at Thessaloniki, Cah. Arch., XXII, 1972, 58, no.14, mozaiky dává do doby kolem poloviny až 3. čtvrtiny 5. století) .

16. Hébrard („Les travaux ..., 34-36, fig. 16, 17 , pl. III – IV) je dává do stejné kategorie jako hlavice z kostelů Acheiropoietos a sv. Jan Stoudios ; Krautheimer (Early Christian and Byzantine Architecture, 1965, 74-5, 94) datuje kostel Acheiropoietos kol. 470. Považuje jej za mladší než je sv. Jan Stoudios (pevná datace kol. 463), ale starší než Sv. Demetrios (k jeho datování viz. pozn.17).

17. Obecně přijímané datování kostela sv. Demetria vychází ze stylové analýzy hlavic R. Kautzscheho (Kapitellstudien, Berlin/Leipzig 1936, 73-5). K analýze kolků viz. Vickers, „Date of Mosaics“, 184 –185, fig. 1 .

18. Serdica je zmiňována v Anon. Vales. , 3.8 ; Chron. 354 (pag.148) dává jako místo smrti „Dardanii“ – provincii, v níž se Serdica našla ; pouze jediný zdroj uvádí místo pohřbu (Epit. de caes. , 40.16) .

19. Moutsopoulos, „Contribution“, 194, 203 ; Johnson, „Mausolea“, 36 .
20. Pazaras, „Rotunda“, 15 .

Mauzoleum v San Vittore – Miláno

Budova mauzolea byla situována do blízkosti paláce a cirku ležících na teritoriu bývalé nekropole, jihozápadně od městského opevnění (obr. 111). Stála přibližně v centru sakrálního okrsku, který ohrazoval peribolos o rozpětí 132 x 100 m a délce stran v rozmezí 42 – 44 m, nepravidelného osmibokého tvaru, jehož část odkryly výzkumy probíhající v 50. a 60. letech 20. století. Rohy zpevňovaly okrouhlé věže o průměru 4,4 m, z nichž dvě dochované musely tvořit východní bránu okrsku; protější menší dveře umožňovaly vstup od západu (obr. 112). Zeď silná jen 1,8 m měla jádro ze směsi lomového kamene a betonu. Z vnějšku ji licoval cihlový obklad; z vnitřku ji lemovaly zahlobené semicirkulární niky (3,1 m široké a 0,9 m hluboké) s polosloupy po stranách.¹

Z mauzolea oktagonálního tvaru o vnějším průměru 19,6 m se podařilo odkryt jen část východní zdi, na níž se potvrdilo, že nároží budovy byla zesílena podpěrnými pilíři. Konstruktivním materiálem je cihla o délce pohybující se v rozmezí 30 až 43 cm anebo 60 cm a tloušťce 7 cm. Dvě řady s vrstvami malty asi 2,5 cm silnými se dochovaly in situ.

Podle kresby anonymního holandského malíře vyhotovené před destrukcí lze alespoň přibližně rekonstruovat *vnější vzhled* rotundy (obr. 113). Stavba se zdá být velmi blízká mladší osmiboké centrále při milánském kostele San Lorenzo (kaple Sant'Aquilino, viz dále), kde se rovněž setkáváme s rohovými opěrnými pilíři po celé výšce vnější strany pláště, okny v jeho střední zóně a trpasličí galerií po obvodu horního pásu. Trojčetné arkády galerie mauzolea v San Vittore spočívají na pilířích; zobrazená pyramidální střecha může být až pozdější adaptací. Zda se do rotundy vstupovalo přes vestibul jako u mauzolea při San Lorenzo není možné pro omezený archeologický průzkum určit.

Oktagonální *interiér* o průměru 14,6 m má obvyklé členění se střídajícími se pravoúhlými (hl. osy) a zaoblenými (diagonální osy) apsidami (obr. 114). V rohu cely se našla báze jednoho ze sloupů původně rozmístěných po obvodu. O výzdobě interiéru informují dva renesanční písemné prameny.² Autoři zmiňují výzdobu barevnými mramory a mozaikami s motivy květů ve vázách anebo zvířecích figur. Zprávy potvrdily výzkumy, při nichž se našly polychromní a zlaté tessery, stejně jako fragmenty opus sectile z porfyru a serpentina.

Datování budovy je možné pouze na základě rozboru stavební hmoty. Velké cihly s tenkými vrstvami malty mají paralely na stavbách z doby Maximianovy. Vzhledem k lokaci, typu a bohaté dekoraci budovy je proto oprávněné ji hypoteticky pokládat za císařovo mauzoleum.³ Tuto domněnku podporuje i fakt, že existuje písemná zpráva o porfyrovém sarkofágu umístěném v rotundě.⁴

1. Podoba zdi je známa z fresky z kostela San Michele v Boloni pocházející z let 1530-40.

2. J. P. Besta, „Origine e meraviglie della città di Milano“, Ms., tomo I, libro VI, cap. V; B. Castiglioni, Vite et attioni delli primi undici Arcivescovi, Cod. Ambrosiano, 153 sup., fol. 30v a Vita et gesti delli XI Arcivescovi de Milano, Ms. Trivulzio, 56O.

3. srov. např. Roberti, Milano romana, 99; G. Waurick, Untersuchungen zur Lage der römischen Kaisergräber in der Zeit von Augustus bis Constantin, JbZMusMainz, 20 (1973), 123-124; E.A. Arslan, Lombardia, Itinerari archeologici, 9 (1982), 74; Johnson, „Mausolea“, 59.

4. J. P. Besta, o.c., tomo I, libro I, cap. III; Častěji citován André Alciato, který zprávu převzal: Alciato, MS, Ambrosiano, O. 425 inf., 8.

Maxentiovo mauzoleum v Římě

Budova monumentálního mauzolea byla součástí rozlehlého komplexu, který se nacházel poblíž třetího milníku Via Appia a zahrnoval rovněž císařskou vilu a cirkus (obr. 115). Její vznik souvisí s rozsáhlým stavebním programem zahájeným krátce po tetrarchově proklamaci v roce 306 a přerušeným Maxentiovou smrtí v bitvě u Mulvijského mostu roku 312.

Monument stojí uprostřed quadriporticu o vnějších rozměrech 121 x 107 m (obr. 116), jehož zdi jsou postaveny v opus caementicium lícovaném cihlou a technikou opus vittatum. Zdivo se na některých místech zachovalo až do výšky sedmi metrů. Vnitřní arkádový ochoz byl zastropen sérií padesáti dvou křížových kleneb. Hlavní vchod funerálního okrsku směřoval stejně jako průčelí mauzolea k Via Appia; protější severovýchodní umožňoval přímý vstup z císařské vily.

Stavba je dochována pouze ve své spodní části, na níž je patrný kruhový půdorys cely a pravoúhlého pronaos. Vnější průměr rotundy činil (vč. základové zdi) 33,25 m a tloušťka obvodové zdi asi 3,5 m (na úrovni pódia). Pronaos měl šířku 22,68 m a jeho délka se blížila 17 metrům. Základy přístupového schodiště vykazují délku

8,69 m a šířku shodnou s pronaem. Budova byla pravděpodobně zkonstruována v opus caementicium; nalezené zlomky naznačují vnější obklad z mramorových bloků.

Rotunda stála na pódiu, jež se zdvihalo do výšky asi 6 m nad úroveň základů podpírajících i původní obklad. Pod cellou se nacházela kruhová *krypta* o průměru 23,54 m, která byla zapuštěna 2,33 m do země (obr. 117). Do obvodové zdi jsou zahlobeny 3,6 m široké, střídající se semicirkulární a pravoúhlé niky opatřené větracími okénky. Centrální oktagonální pilíř o průměru 9,27 m, na němž spočívá strop krypty s valenou klenbou a podlaha celly, je rovněž opatřen nikami tvarů i rozměrů shodných s předchozími. Do výklenku na severovýchodním okraji zdi byl umístěn vchod (nyní zazděný). Vnitřní prostor krypty dosahuje značné výšky až 7,4 m.

Pódium pronaau ukrývá komoru o rozměrech 16,33 x 9,1 m se dvěma čtvercovými sloupy umístěnými blíže k oběma jejím bokům. Úzké prostory kolem nich vyplňují terasovité schody vedoucí ke dveřím na obou stranách exteriéru pódia. Třetí dveře vedou pod schody pronaau a krátká chodba vyúsťující do jihozápadní niky propojuje komoru s kryptou.

O hypotetickou rekonstrukci rotundy se pokusil Rasch¹ (obr. 118), který rovněž zjistil, že v plánu stavby byl uplatněn modul odpovídající osmi římským stopám.² Ze zbytků budovy je patrné, že plášť celly byl odsazen od okraje pódia a vnější průměr tamburu tak činil 32,7 m (109 stop). Po odečtení předpokládané tloušťky zdi 12 stop vychází pro vnitřní průměr hodnota 24,04 m (85 stop, obr. 119). Uspořádání interiéru se zřejmě neodchylovalo od standardního modelu střídajících se rektangulárních a semicirkulárních nik. Pronaos byl podle šířky schodiště hexastylos o hloubce odpovídající třem sloupovým řadám. Výšku dříků Rasch stanovuje na 40 stop a celkovou výšku předsíně na 92 stop. Štít navrhuje tradiční nelomený, trojúhelníkový, který je ovšem, podle mého názoru, pro období raného 4. století koncepčně zastaralý. Mnohem blíže skutečnosti by byla varianta opírající se o rekonstrukci pronaau mauzolea Tor de' Schiavi, srovnatelného jak formou, tak dobou svého vzniku. Vzdálenost od podlahy celly k patě kupole má být 60 stop a 102 stop (asi 30 m) až k vrcholu interiérové klenby. Mauzoleum, pokládané za kopii Pantheonu, mělo podle Rasche mít obdobný vnější vzhled s charakteristickou kupolí s okrajovými stupni a opaiem, jehož existenci měl potvrdit nález části údajného drenážního systému v podlaze. Koncepci oken v horní partii pláště tamburu navrhu-

je pro značnou výšku pronaos. Já se domnívám, že i v případě rekonstrukce exteriéru cely by bylo relevantnější vycházet ze srovnání s *Tor de' Schiavi*, neboť mezi oběma stavbami existují formální vazby.

Za určité vodítko k hypotetické rekonstrukci mauzolea lze považovat i konsekrční mince vydané Maxentiem na počest čtyřech deifikovaných – zesnulého syna M. Valeria Romula, dále Maximiana, Constantia Chlora a Galeria.³ Na reversní straně mincí bývá v různých variantách zobrazena rotunda s pootevřenými dveřmi do podsvětí a orlem jako symbolem apotheózy (obr. 120). Byla učiněna řada pokusů spojit vyobrazené stavby se dvěma konkrétními budovami a to s tzv. *Templum divi Romuli* při Via Sacra na Foru Romanu a mauzoleem u Via Appia.⁴ Frazer vylučuje, že by na mincích mohla být znázorněna rotunda při Via sacra, neboť ta podle něj nemá komemorativní ani sakrální charakter, protože s největší pravděpodobností sloužila jako vestibul, přistavěný ve 4. století k severovské apsidální hale, která se v 6. století stala kostelem sv. Kosmy a Damiána.⁵ Je rovněž skeptický k identifikaci s mauzoleem u Via Appia, když zdůrazňuje, že reprodukcím chybí pódium a charakteristický pronaos podobný předsíni Pantheonu. Tyto nepřesnosti vysvětluje Donald Brown obecně platnou schématickou povahou pozdně-antických zobrazení architektury na mincích.⁶ Obdobné stanovisko vyjadřuje i Johnson, když zpochybňuje existenci mauzolea v době emise mincí a zároveň upozorňuje na značnou variabilitu mincovních vyobrazení, na nichž se objevují průčelí se šesti anebo osmi sloupy a některá nemají žádné. Cituje von Hillův návrh, podle něhož dvě série emisí (srov. pozn. 3) reprezentují dvě fáze stavby – projekt a budovu ve výstavbě. Podle Johnsona však tato teorie plně neobjasňuje všechny rozdíly mezi objekty na mincích. Přiklání se k vysvětlení, že mince nezobrazují přímo mauzoleum u Via Appia, ale představují obecný typ architektury spojený se smrtí, pohřbem a apotheózou císaře, jakým je právě kupolová centrála.⁷ Frazer ovšem poukazuje na důležitou okolnost týkající se ikonografie komemorativních mincí. Revers s rotundou je omezen výhradně na ražby Maxentiovy a to by mohlo, podle mého názoru, svědčit o vztahu ke konkrétní stavbě.

Stav budovy s poměrně dobře dochovanou kryptou, avšak bez viditelných stop po horních strukturách, vzbuzuje pochybnosti o jejím dokončení. Nejsou k dispozici zmínky ve starší literatuře a ani kresby ze 16. století⁸ neukazují více, než je vidět dnes in situ. Rasch předkládá teorii, že monument byl v době Maxentiovy smrti téměř kompletní a opírá ji o dva zásadní argumenty. Nejprůkaznějším je

mramorové obložení, které by nebylo aplikováno bez vyhotovení betonového jádra rotundy včetně kupole. Chybějící hmotné doklady horní partie budovy nejsou podle něj důkazem, že nebyla postavena, neboť i části daleko větších staveb v důsledku přirozené eroze, zemětřesení a druhotného využití zmizely (jako příklad uvádí calendarium Caracallových lázní).⁹

Počátek výstavby mauzolea lze spolehlivě vymezit obdobím Maxentiovy vlády tj. léty 306 – 312. Pokud v době tetrarchova úmrtí byla dokončena jen krypta, pak je možné, že impulsem k zahájení stavby se stala smrt jeho syna Romula v roce 309, který zde mohl být ještě před svým otcem pohřben. O místě uložení ostatků císaře není ovšem nic známo. Po tragickém úmrtí bylo vůči jeho osobě uplatněno damnatio memoriae a to v podstatě vylučuje, aby se v dokončení mauzolea pokračovalo.

Poprvé připsal skupinu budov při Via Appia, původně atribuovanou Caracallovi, jeho skutečnému zadavateli – Maxentiovi Antonio Nibby v roce 1825¹⁰ a to na základě nálezů epigrafických fragmentů na teritoriu cirku.¹¹ Obecně uznávaný výklad obsahu předpokládal dedikační charakter nápisu, věnovaný Romulovi, který měl dokládat, že cirkus byl postaven k pořádání funerálních a komemorativních her na počest zesnulého císařova syna, pohřbeného v blízké rotundě.¹² Typologii nápisu a stejně tak jeho umístění na attiku vyvrací Frazer, odmítající uznat nápis za dedikační. Argumentuje odlišností formy od běžného standardu inskripcí na budovách, v níž se na prvním místě objevuje jméno dedikovaného a dedikující (císař, SPQR) zde není uveden. Nápis, spíše vyškrábaný než vysekaný na tenké mramorové desce o rozměrech 1,42 x 1,02 metrů, svým typem proto lépe odpovídá umístění na bázi sochy, v tomto případě divinizovaného Romula, jejíž hrubé jádro mohly překrývat mramorové panely.¹³ Odmítnutí dedikace cirku Romulovi tak dává i předpoklad k interpretaci mauzolea jako plánované hrobky dynastické.

Potvrzením atribuce skupiny staveb při Via Appia císaři Maxentiovi je i chronografický záznam z roku 354 zmiňující se o výstavbě cirku. Svou technikou k němu vykazují paralely i zbývající dvě součásti komplexu – císařská villa a mauzoleum.¹⁴ I podle současného stavu památek Frazer usuzuje, že většina staveb, s výjimkou mauzolea, musela být dokončena před tetrarchovou smrtí roku 312.¹⁵

1. Rasch, „Maxentius-mauzoleum“, 61.

2. Rasch , „Maxentius-Mausoleum“ , 59-62 .

3. Avers mince nese portrét deifikovaného a legendu s jeho jménem a vztahem k Maxentiovi . Na reversu jsou vyobrazeny rotundy s orlem na kupoli či vylétajícím z oculu. V legendě reversu stojí: AETERNAE MEMORIAE nebo AETERNA MEMORIA . Mince byly raženy v mincovnách v Římě a Ostii. Ražby obou mincoven lze rozdělit do dvou sérií (viz dále King, „Maxentian Mints“, 71) , z nichž první je věnována památce Romula a lze ji časově zařadit za rok jeho úmrtí 309 a o něco pozdější druhá všem čtyřem divinizovaným. Ikonografie reversu se objevuje také na méně početných ražbách na počest Constantia Chlora z Ticinia a Aquileie.

Publikovány: J. Kent , The Pattern of Bronze Coinage under Constantine I. , NC, 6th ser., 17, 1957, 45 , 49 , 54 , 58 , ražby datuje mezi 306 až 308; C. King , The Maxentian Mints , NC, 6th ser. , 19, 1959, 54, 58, 63. , datace nejistá; O.Voetter, Die Munzen der römischen Kaiser, Kaiserinnen und Caesaren von Diocletianus bis Romulus: Katalog der Sammlung Paul Gerin, Wien 1921, „Maxentius (Rome Mint)“; J. Maurice , Numismatique constantienne , I , Paris 1908, 184, 189; P. Brunn , The Consecration Coins of Constantine the Great, Arctos, 1, 1950, 19; J. Maurice, Les dernières monnaies de consécration des Divi émises à Rome par Maxence en l'honneur des familles des Jovii et des Herculei d'origine égypto – hellénique et les monnaies commémoratives de la dynastie solaire des seconds Flaviens frappées par ordre de Constantine le Grand, Mélanges François Martroye, Paris 1940, 127; J. Babelon, Un médaillon d'or de Romulus, Mélanges François Martroye, Paris 1940, 139.

4. Nibby, Roma nel anno MDCCCXXXVIII , Roma 1838 , I , 642; L. Canina , Gli edifizii di Roma Antica , Roma 1848, I , 124 , tab. 136 B, III , 60 ; taktéž La prima parte della via Appia dalla Porta Capena a Boville, Roma 1853, 70; M. Bernhardt , Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit , Halle 1926 , I , 131 ; taktéž II , tab 93 , č. 3; J. Liegle , Architektur Bilder auf antiken Münzen, Die Antike , 12 , 1936 , 222 ; Babelon, o.c. , 142 , všechna vyobrazení rotund spojuje s budovou při Via Sacra na FR ; D. Brown , Architectura Numismatica I: The Temples of Rome , New York University 1941 , 304 , navrhuje , že mince patrně odkazují k mauzoleu při Via Appia .

5. L. Cozza , R. Staccioli , A Guide to the Monumental Centre of Ancient Rome, Roma 1960 , 32 . ; F. Castagnoli , Foro Romano , Milano 1957, 15 . ; Frazer , „Maxentius Buildings“, 391 .

6. D. F. Brown , The Temples of Rome as Coin Types , Numismatic Notes and Monographs , 90 , 1940 , 36 .

7. Johnson , „Mausolea“, 66 .

8. Frazer , „Maxentius Buildings“, 385 , pozn. 6 .

9. Rasch , „Maxentius-Mausoleum“, 72-74 .

10. A. Nibby , Del circo volgarmente detto di Caraccala , Roma 1825 , 7. ; také , Roma nel anno MDCCCXXXVIII , I, Roma 1938 , 633 .

11. CIL , VI , 1138 . Restaurovaný nápis zní : DIVO ROMVLO N * M * V / COS * Ord * ii * FILIO / D * N * MAXENTII INVICT * / ac perpet * AVG NEPOTI / diVI mAXIMiANI * SEN * / eT * DIVI maximiani iu / niORIS * AC. Fragment se jménem Maxentia byl nalezen v prostoru carceres ; další úlomky ze dvou nápisů v blízkosti oblouku na druhém konci cirku .

12. A. Grabar , Martyrium , Paris 1946 , I , 229 .

13. Frazer , „Maxentius Buildings“, 389 .

14. Maxentius imperavit annos VI. Hoc imperante templum Romae arsit et fabricatum est . Thermae in Palatio fecit et circum in Catecumbas. MGH ; Auctores Antiquissimi , IX (Chronica minora) , Mommsen , Berlin 1892 , 148 .

15. Frazer , „Maxentius Buildings“, 385 .

Tor dé Schiavi

Budova mauzolea se nachází při Via Prenestina, nedaleko od Říma a tvoří součást rozlehlé příměstské villy, jejímiž vlastníky pravděpodobně byla císařská dynastie Gordianů.¹ Leží jen několik metrů východně od baziliky typu coemeterium, datované podle techniky opus vittatum do 1.pol. 4.století (obr. 121). Tato lokace představuje zásadní rozdíl od podobných spojení mauzolea a baziliky např. Heleny a Constantiny, kde jsou stavby vzájemně propojeny vestibulem.

Cella rotundy spočívá na kruhovém pódiu s *kryptou* o průměru interiéru 12,75 m; podobné vnitřní prostory se nacházely i pod pravoúhlým pronaem (obr. 122-a, 123). Do krypty se vstupovalo venkovními dveřmi v zadní části budovy, umístěnými pod hlavní nikou celly (naproti vchodu). Valený strop byl sklenut na centrální pilíř, jehož průměr činil 3,3 m. Vnitřní prostor standardním způsobem rozšiřovaly pravoúhlé výklenky na hlavních a zaoblené na diagonálních osách v celkovém počtu osmi. Výklenky v severojižním směru sloužily zároveň jako přístupové chodby; v severní se nacházel vstup do krypty a v jižní průchod do dvou komor pod pronaem. Přístup vzduchu a částečně i světla zajišťovaly průzory, jejichž rozmístění je dobře patrné na obr.122-a. Interiér krypty patrně nebyl dekorován, neboť se žádné stopy po případné výzdobě nenalezly. Objev fragmentů několika velkých sarkofágů potvrdil její funkci pohřební komory.

Nezachovaný *pronaos* Tor dé Schiavi se nejpozději od 16. stol., jak dokládá obrazový materiál, stal pro mnohé antikváře a architekty podnětem k pokusu o ideální rekonstrukci. Veduta vlámského umělce H. F. van Linta (obr. 124) potvrzuje, že ještě v 18. století byla rotunda ve velmi dobrém stavu.² Na průčelním zdivu detailně zachycuje obrys pronaa s trojúhelníkovým štítem a zbytky obloukových kleneb nad úrovní dveří, které jsou z obou stran lemovány dvěma polokruhovými apsidami. Řady z hustě posázených zbytků amfor v tympanonu ukazují na monolitický štít z římského betonu. Platnost Lintovy malby podporuje i méně zdařilá rytina jeho současníka Ficoroniho (obr. 125).³

Úvahy nad podobou pronaa v náčrtcích badatelů 16. století, které máme v současnosti k dispozici, ukazují jistou rozpačitost a ne zcela dostatečné pochopení struktury kladí a střechy, přestože stav památky to v tehdejší době ještě umožňoval. Giovanni Battista da Sangallo navrhl jednoduchou arkádu spočívající přímo na abacích hlavic (obr. 126-a).⁴ Vynecháním vnitřních sloupů předsíně se ovšem zvolená koncepce zdá z hlediska statiky neudržitelná. Ve své druhé rekonstrukci (obr. 126-b) Sangallo použil místo sloupů pilíře lícované pilastry.⁵ Postranní oblouky jsou o

něco nižší než střední nad vchodem a prozrazují poplatnost valeným klenbám pronaa Pantheonu v Římě.

Částečný půdorys a bokorys Sallustia Peruzziho (obr. 127) správně předpokládá strop ze šesti křížových kleneb spočívajících na vertikálních podporách, avšak rovný architráv stále ještě přibližuje koncepci pronaa Tor de Schiavi své slavnější předloze.⁶

Konstrukci s obloukovými klenbami interiéru pronaa předpokládá rovněž dnes bezejmenný autor nárysu uloženého ve Vídni (obr. 128), který se svým pojetím blíží návrhu Peruzziho.⁷ Zajímavostí je architráv koncipovaný u paty arkád, vytvářející řešení s paralelou u nedochovaných tzv. Pilliers de la Tutelle v Bordeaux.⁸ Tato méně obvyklá varianta je v případě Tor de Schiavi problematická, neboť kladí pronaa mívá obvykle pokračování v podobě obvodové římsy na tamburu rotundy. Koncepce pronaa v dórsském stylu E. Isabelleho z pol. 19. stol. (obr. 129), velmi často reprodukováná, je ve srovnání s rekonstrukcemi autorů ze 16. stol. vzdálena realitě bezesporu ještě mnohem více.⁹

Novodobější rekonstrukce pronaa A. Frazera (obr. 130) důsledně vychází z Lintovy veduty a autor si zde všímá zásadního detailu určujícího typ stropní klenby, kterým je její část vystupující mezi okrajem středního a pravého oblouku. Intaktní povrch pokrývá omítka a to vylučuje možnost klenby valené (po jejím odlomení by vznikl širší zlom). Jednoznačným závěrem je tedy varianta se šesti křížovými klenbami, jejichž váha se rozkládá na 8 sloupů a 4 pilastry. Klenby jsou kompaktní s betonovou masou štítu a ze tří stran se volně otevírají do prostoru. Vytvářejí tak kontinuální arkádu místo klasického rovného kladí.¹⁰

Obrysy pilastru na Lintově malbě nejsou tak zřetelné, aby z nich bylo možné určit výšku sloupů pronaa. Frazer předpokládá, že i při značném zatížení mohla vzdálenost mezi sloupy odpovídat polovině jejich výšky. V této souvislosti je třeba uvést Ligoriovu zmínku o sloupu z šedé egyptské žuly 4,45 m vysokém, který stál namísto ještě v době, kdy už horní struktura pronaa byla zřícena. Informaci potvrdil později i Ashby, když informoval o nálezu fragmentů sloupu, jehož průměr stanovil na 63 cm.¹¹

Vysoký počet amfor v betonové hmotě naznačuje obavy o stabilitu celé konstrukce. Kompletní zánik předsíně rotundy v době, kdy cella včetně vchodu setrvávala bez výraznějšího poškození, jen potvrzuje oprávněnost takovýchto obav.

Cylidrický *plášť celly* o vnějším průměru 18,9 m na úrovni pódia mírně ustupuje a toto odsazení vyplňuje profilovaný prstenec z vodovzdorného cementu chránící spodní kryptu před prosakováním (obr.131). Obvodové zdivo z opus caementicium lícované cihlou je 2,6 m silné. Jak je vidět z půdorysu stavby (obr. 122-b), zadní zeď pronaas je částečně zapuštěna do masy tamburu a střední blok tak zde zcela chybí. Exteriér budovy není výrazněji artikulován. Z hladkého zdiva vystupují pouze dva pásy kamenných konzol vymezujících horní zónu se čtyřmi kruhovými okenními otvory obezděnými cihlovým prstencem. Spodní pás leží v linii paty kupole; za vrchním pak následují přechodové stupně kaloty. Pozůstatky štukové omítky na vnější části obvodové zdi a stejně tak i renesanční kresby např. Sangallova (obr. 126-a) ukazují, že povrch byl zformován do podoby kvádrů.

Interiér celly je kruhového půdorysu s průměrem 13,7 m a jeho vnitřní členění má návaznost na dispozici rektangulárních nik a kurvolineárních apsid v kryptě (obr. 122-b). Jižní nika byla nahrazena směrem do pronaas rozšířeným vchodem; hlavní nika na protější straně vykazuje o málo větší šířku než ostatní. Vnitřní prostor je zastřešen kupolovou klenbou (výška 14,4 m) bez opais, při jejímž spodním okraji procházejí masou zdiva čtyři kruhová okna, ležící nad apsidami na diagonálních osách.

Hlavní niku lemovaly po stranách dva sloupy nesoucí štít (dodnes rozpoznatelný podle suportů). Je pravděpodobné, že podobné uspořádání existovalo i u dalších výklenků. Fixační jamky na zdi indikují jejich obklad, pravděpodobně mramorový. Další dvě horizontální řady otvorů nad nikami svědčí o umístění římsy. Nad ní byl prostor dekorován freskami, po nichž zbyly jen nepatrné stopy. Některé ranější skici umožňují jejich alespoň schematickou rekonstrukci. Skica Peruzziho (obr. 132) naznačuje scénickou výzdobu v zóně mezi okny, nad níž leží dva pásy s figurálními panely a třetí simulující arkádu.¹² Vrchlík pokrývají další dvě dekorativní zóny, z nichž horní má podobu tenkého prstence. Ucelenější představu podává rytina Bartoliho ze 17. století (obr.133), která v základní dispozici souhlasí se skicou Peruzziho – tři horizontální pásy pod zónou s arkádou s osmi oblouky (členění podle čtyřech os odpovídá půdorysnému uspořádání celly). Místo prstence zde ukončuje výzdobu medailon s věncem při okraji.¹³ Platnost obou rekonstrukcí potvrzuje kresba Jeana Chaufforiera z roku 1757, vyhotovená po zřícení průčelí budovy.¹⁴ Bartoliho rytinu do detailu zachycující jednotlivé partie dekorace kupolové klenby ovšem nelze pokládat za hodnověrnou, protože lze jen ztěžší odlišit, co odráží reálný stav a

co je jen autorova fantazie. Skutečný obsah freskové výzdoby proto zůstává nejasný.

Datace mauzolea je problematická, protože stavba není zmiňována v písemných pramenech. Podle kolků na cihlách nelze její vznik klást před dobu vlády Diokletiana.¹⁵ Na základě převládajícího názoru bývá monument datován přibližně k roku 300.¹⁶

Při atribuci hrobky je nezbytné přihlížet především k tomu, že leží na pozemku náležejícím k císařskému majetku a zvláště pak k úzkým stylistickým vazbám na Maxentiovo mauzoleum. Její předpokládaný zadavatel tedy se značnou mírou pravděpodobnosti patřil k okruhu císařské rodiny a jako možný kandidát připadá v úvahu některý ze strýců či bratrů Constantinových.¹⁷

1. Atribuce vychází z Hist. Aug., Tres Gordiani, 31. 1–3.

2. Veduta vlámského mistra H.F. van Linta je uložena v Museo di Roma.

3. Rytina s popisem struktury štítu viz. F. de Ficoroni, Le vestigie e rarità di Roma Antica, Roma 1744, I, 173.

4. Uffizi dis. arch., 1270; A. Bartoli, Monumenti antichi di Roma nei disegni degli Uffizi III, Roma 1917, tav. CCLVI, fig. 437.

5. Uffizi dis. arch., 1654; Bartoli, o.c. IV, Roma 1919, tav. CCCVII, fig. 505.

6. Uffizi dis. arch., 665; Bartoli, o.c. IV, Roma 1919, tav. CCCLXXXVIII, fig. 681;

7. Graphische Samml. Albertina, Wien; H. Egger, Kritisches Verzeichnis der stadromischen Architekturzeichnungen der Albertina, Wien 1925, 215.

8. L. Crema, L'architettura romana, Enciclopedia classica III, xii, I, Torino 1959, 681.

9. E. Isabelle, Les edifices circulaires et les domes, Paris 1855, pl. 57.

10. Frazer, „Porch“, fig. 3.

11. Ligorio, Bodleian Ms, fogl. 33; citovaný Ashby (Classical Topography, 158).

12. Sallustio Peruzzi, Uffizi Arch., 669; Bartoli, o.c. IV, 687.

13. Rytina byla mylně považována za výzdobu Titových lázní a jako kopie z Belloriho Picturae antiquae (Appendix, pl. 6) publikována a interpretována v práci Charlese Camerona (The Baths of the Romans Explained and Illustrated, London 1772, pl. 59); pro správnou interpretaci srov. H. Mielsch, Zur stadtrömischen Malerei des 4. Jahrhunderts n. Chr., RM 85 (1978), 151–55.

14. Bodart, „Dessins“, tav. XXXIII.

15. CIL, XV, 1627–28.

16. Akceptováno: Bloch, „Bolli laterizi“, 315–16; dále Lugli, „Technica“, 442; Ward – Perkins, R.I.Arch., 424 a 489.

17. K zastáncům myšlenky, že stavba byla císařským mauzoleem patří zvl. : Nibby, „Analisi“, III, 711; Ashby a Lugli, „Villa dei Flavi“, 161; Brandenburg, „Basiliken“, 75–76; F. Tolotti, Le basiliche cimiteriali nel deambulatorio del suburbio romano: questione ancora aperta, RM, 89 (1982), 168.

Mauzoleum Heleny (Tor pignattara)

Stavba je situována při antické Via Labicana (současné Via Casilina) a byla součástí architektonického komplexu zahrnujícího baziliku typu coemeterium, dvůr s portikem při její jižní straně, ohradní zeď na straně severní, mauzoleum s pravoúhlým vestibulem na východním okraji baziliky a několik menších hrodek přiléhajících ke kostelu i portiku (obr. 134), z něhož vedl přímý vstup do rozlehlých katakomb pod komplexem. Nejstarší strukturou je východní strana portiku, která pravděpodobně tvořila ohrazení hřbitova patřícího císařské jízdni gardě (Equites singulares), rozpuštěné Constantinem roku 312. Materiál z původní nekropole byl poté druhotně využit při výstavbě baziliky.¹

Tor pignattara přitahovala větší pozornost badatelů již od renesance, kdy se objevuje pro nás nejranější půdorys a nárys rotundy od Sallustia Perruzziho z let 1555–1563, dochovaný se všemi podstatnými elementy, správně zaznamenanými.² Další nákres ruin a rekonstrukce půdorysu se objevují roku 1632 v Bosiově Roma Sotteranea.³ Z práce Piranesiho stojí za pozornost publikovaná veduta (obr. 135), zatímco jeho půdorysy stejně jako publikace Caninovy, který z něj vychází, jsou většinou chybné.⁴

Stavební technikou použitou při stavbě rotundy je opus caementicium lícovaný cihlami načervenalé barvy, uloženými do úzkých, dobře vyrovnaných řad. Na vnější straně pláště mohla mít cihlová obezdívka štukovaný potah ztvárněný do podoby kvádrového zdiva, jak ukazuje Bosiova rytina (obr. 136).⁵

Obvodová zeď celly je na západní straně zploštělá v místech napojení pravoúhlého vestibulu o rozměrech 9,5 x 28,4 m (obr. 134). Ten je dochován pouze v základech a nebyl zcela odkryt. Přístup do něj patrně umožňovaly pouze tři široké průchody, otevřené do nartexu baziliky.

Konstrukce pláště celly (obr. 135, 137) vychází z kruhového půdorysu o vnitřním průměru 20,18 m. Výška tamburu členěného do dvou prstenců činí 15,12 m. Spodní prstenec má u paty budovy tloušťku 3,78 m a jeho zdivo odlehčují obloukové klenby ze dvou řad cihel překrývající prostory vnitřních nik (š. 4,8 – 4,9 m), z nichž ty, které leží na diagonálních osách mají zaoblený a na osách hlavních pra-

voúhlý půdorys. Širší a vyšší východní nika (š. 5,5 m) ležící na hlavní ose objektu měla patrně korespondovat se vstupním prostorem rotundy na protilehlé, dnes nezachované části. Hmotu vyššího, *horního prstence*, který vůči spodnímu ustupuje směrem dovnitř a vytváří tak okružní galerii, zvnějšku odlehčují zahlobené výklenky v podobě apsid s konchou, prolomené na zadní straně osmi okenními otvory (š. 3,5 – 3,7 m) zaklenutými do čtvrtkruhových oblouků. Spodní hrany oken ležících v osách vnitřních nik lícují s patami apsid. Zářezy u ostění oken naznačují, že otvory byly uzavřeny.

V severozápadní části dolního prstence se uvnitř zdíva nachází *schodiště*, vedoucí k venkovnímu ochozu na úrovni rozhraní obou prstenců. Zvnějšku budovu zesiluje *sokl* a oba prstence ukončuje *konsolová římsa*. Horní partie tamburu byla zvýšena tak, aby překryla přechodové stupně kupole.⁶ Existence *krypty*, u tohoto typu staveb běžná, nebyla archeologickými výzkumy potvrzena.

Podrobné proměření konstrukčních prvků odhalilo jejich vzájemné *proporční vztahy*. Vnitřní průměr rotundy k výšce tamburu je v poměru 4:3 a k celkové výšce stavby 4:5. Zároveň je sedminásobkem hloubky interiérových nik (10 řím. stop), která je shodná s šířkou pilířů mezi nimi.

Z původní *kupole* se dochovaly pouze zbytky u paty klenby, ve kterých jsou viditelná dutá těla nádob (*pignatte*) zalitá do betonové směsi za účelem snížení hmotnosti a tím i rizika zřícení klenby. Právě po těchto odlehčujících elementech nese monument své jméno.

Interiér celly je členěn do třech zón, z nichž spodní s nikami sahá do výšky 9,82 m, zóna s okny je vysoká 5,74 m a kupolová klenba se zdvihá dalších 10,09 m do celkové vzdálenosti 25,42 m nad dnešní úroveň podlahy. *Dekorace* interiéru zcela zmizela, avšak otvory po fixačních čepech svědčí o inkrustaci cihlového lícování panely z barevných mramorů.⁷ O výzdobě kleneb interiérových nik si lze učinit představu na základě Bosiovy zmínky o zbytku figurální mozaiky z hlavní niky (naproti vchodu).⁸ Také na pozůstatcích kupole se dochovaly stopy po podkladové vrstvě mozaiky, která ji kdysi pokrývala. Nález malého množství tessera ovšem neumožňuje rekonstruovat originální strukturu dekorace. Porfyrový sarkofág s pohřbem císařovny je podle mínění většiny badatelů umístován do hlavní niky.⁹

Stavba bývá tradičně pokládána za mauzoleum Heleny, matky císaře Constantina. *Atribuce* se opírá především o zprávu v *Liber Pontificalis*, v níž se mimo jiné uvádí, že Constantin nechal vybudovat nejen basiliku martyků Petra a Marcellina, ale

také mausoleum pro svou matku, která zde měla spočívat v porfyrovém sarkofágu.¹⁰ Budova je ve zprávě lokalizována ke třetí míli Via Labicana. Přiléhající katakomby s nadzemní basilikou a skutečnost, že rotunda stojí na pozemku patřícím příměstské vile císařovny v Sessoriu jsou dalšími důležitými argumenty k identifikaci Tor pignattara s mauzoleem Heleny.

Pro *dataci* do raně-konstantinovské periody hovoří i archeologické prameny, neboť cihly pocházejí z officina summae rei fisci Domitiana, tedy ze státní cihelny založené Diokletianem a zaniklé v průběhu 20. let 4. století. Dalším důležitým opěrným bodem je mince nalezená v omítce, ražená v Římě v letech 324 – 326. *Datace* stavby do 2. desetiletí je velmi pravděpodobná také vzhledem k podobnosti stavební techniky použité v případě lateranského kostela a villy v Sessoriu.¹¹ Limitujícím pro dokončení stavby je udávaný rok úmrtí Heleny.¹²

V 8. století, kdy byla basilika již v troskách, sloužila Tor pignattara pravděpodobně jako kostel.¹³ Ve 12. stol, jak se zdá, došlo ke zřícení kupole, vznikla průrva v západní části budovy a rotunda byla opuštěna. Papež Innocenc II (1130 – 43) nechal ostatky Heleny přemístit do kostela Santa Maria Ara Coeli. V 16. století byla stavba částečně rozebrána na stavební materiál.¹⁴

Svou kompozicí se Tor pignattara pravděpodobně stala předlohou jiné současné anebo o něco mladší stavbě ležící u Tivoli při Via Tiburtina, kterou je tzv. **Tempio della Tosse (Torrone)** – pozn 15. Budova byla postavena technikou opus mixtum a tvoří ji válec o průměru 12,33 m, vysoký 9,35 m, zastřešený kupolí s opaiem. Horní prstenec zde oproti spodnímu ustupuje podobně jako u Tor pignattara. Rovněž půdorys rotundy vykazuje shodné rysy v základní koncepci rozmístění pravoúhlých a zaoblených nik zasazených do obvodového zdiva dolního prstence, jehož tloušťka činí 2,4 m (obr. 138, 139). Severní nika na hlavní ose ležící při Via Tiburtina byla opatřena mramorovým portálem s prahem umístěným 0,48 m nad původní úroveň, dnes opětovně zrekonstruovanou. Protilehlá nika se otvírala směrem k jihu velkým, patrně průchozím obloukem. Niky na příčné ose, zaklenuté valenou klenbou, vybíhají za kruhový půdorys stavby a prostor u zadních stěn kopírujících zakřivenou linii rotundy prohlubují dva pravoúhlé, šikmo posazené výklenky se středovým hemisférickým. Společným znakem s Tor pignattara jsou rovněž vnější niky kolem oken horního prstence, které zde však mají střídavě zaoblený a pravoúhlý půdorys ve shodě s nikami v interiéru budovy. Ostění oken nenesou žádné stopy po uzavření okenních otvorů. Okolní zdi přiléhající k rotundě, zpravidla staršího data (zdivo na pravé straně v opus reticulatum v travertinu), stejně jako průběh zdí na úrovni starší podlahy (v opus signinum) naznačují existenci pravoúhlé budovy plnící funkci vstupní haly raně-císařské villy. (Vstup do haly z Via Tiburtina dokládá dvoumetrový práh ve zbytcích severní zdi). Ta byla později nahrazena vestibulem na kruhovém půdoryse o stejné funkci, jak potvrzuje vstupní portál na severní straně a protilehlá nika otevřená směrem k jihu do vnitřních prostor villy. S obdobnou koncepcí vstupní kruhové haly se můžeme setkat také v blízké Hadria-

nově ville - vestibul před peristylem Piazza d'Oro; příklady z pozdější doby lze najít např. v Diokletianově paláci ve Splitu (tzv. Vestibul) a nebo na Foru Romanu (tzv. chrám Larů, jinak také Templum Divi Romuli).

Na základě konstrukční příbuznosti s Tor pignattara a vzhledem k častému výskytu spolií v opus mixtum (hl. travertinu) je stavba datována do období kolem pol. 4. stol. n. l.

Ve středověku sloužila rotunda jako kostel. Tehdy byla zazděna okna a snížena podlaha na úroveň z doby augustovské. Středověké jsou rovněž zbytky malty na vnějších zdech a vnitřní fresková výzdoba.

1. Guyon , „Culte“ , od s. 209.
2. Publikováno např. A. Bartolom (Monumenti ant. di Roma nei disc. degli Uffizi , IV , tav. 334 . fig. 674) .
3. A. Bosio , Roma sotteranea , 323 .
4. G.B. Piranesi , Le Antichità Romane , III , tav. 16 –18 ; L. Canina , Tempi Cristiani , tav. 96 .
5. A. Bosio , Roma sotteranea , 323 ; Deichmann a Tschira , „Mausoleum“ , 62 .
6. Deichmann a Tschira , „Mausoleum“ , 62 ; Bosio , Roma sotteranea , 323 .
7. Pečlivé studium fixačních jamek umožnilo Deichmannovi a Tchirovi rekonstruovat původní vzory mramorové inkrustace („Mausoleum“ , od s. 58).
8. Bosio , Roma sotteranea , 321 .
9. Např. Deichmann a Tschira , „Mausoleum“ , 57 ; Caporicci , Tor pignattara , 54 ; Rivoira , Arch. rom. , 280 ; Brandenburg , „Basiliken“ , 68 ; Johnson , „Mausolea“ , 77 .
- 10 . Lib. Pont. I c. 34 , 182 , ed. Duchesne .
11. Deichmann , „Untersuchungen“ , 740.
12. Většina starších pramenů zmiňuje v souvislosti s úmrtím císařovny Heleny rok 327: Eusebius , Vita Const. , 3.46 ; Sozomenus , Hist. eccl. , 1.17; Sozomenus , Hist. eccl. , 2.2; Theodoretus , Hist. eccl. , 1.17; Anastasius Bibliothecarius , Chron. trip. , A.M. 5817 , 85 ; Bede , Chronicon , A.M. 4290 ; Theophanes , Chronographia , A.M. 5817; Chron. Pasch. , 527; Zonaras , Annales , 13.4.24 (III , 24).
13. Lib. Pont. , I c. 97 , (Hadrianus) , 500 , ed. Duchesne .
14. Deichmann a Tschira , „Mausoleum“ , 81 .
15. Deichmann , „Untersuchungen“ , od s. 740 .

Mauzoleum Constantiny

Monument se nachází při Via Nomentana v blízkosti příměstské villy, v níž pobývala zadavatelka stavby Constantina, nejstarší dcera Constantina I., od smrti prvního manžela Hannibaliana roku 337 až do nového sňatku s Gallem v roce 351. Mauzoleum se přimykalo k jižní straně baziliky typu coemeterium zasvěcené sv. Agnes, vystavěné rovněž z podnětu Constantiny v místě křesťanských katakomb, které kolem hrobky světice vznikaly od pozdního druhého století (obr. 140).¹

Konstrukce budovy je z opus caementicium, téměř kompletně lícovaným dlouhými, úzkými cihlami spojovanými vrstvami malty o síle přibližně shodné s tloušťkou cihly. Vyrovnávací řady bipedales se zde objevují ve spojení s fixačními otvory pro lešení a to v intervalech asi 1,5 m. Severovýchodní partie tamburu má obklad z opus listatum (střídají se dvě řady tufu se dvěma řadama cihel). Odlišná technologie může svědčit o rané opravě anebo jiném stavebním týmu.²

Baziliku propojoval s mauzoleem pravoúhlý vestibul (14,4 x 5m) s polokruhovými apsidami po obou kratších stranách (obr. 141, 142). Vchod do rotundy lemovaly po stranách dvě obdélníkové niky zapuštěné do masy redukovaného středního bloku. Stopy na jeho zdivu ukazují na zaklenutí prostoru valenou klenbou, kterou protínala kratší, příčná, valená klenba navazující na oblouk nad portálem. Půlkupolové klenby nad apsidami jsou podle Rivoiry zesíleny žebry (srov. dále – struktura kupole). Ve svém plánu rekonstruuje Donati (obr. 142) průčelí se třemi vstupy lícovanými pilastry, z nichž prostřední průchod má přibližně dvojnásobnou šířku. Anta na pravé straně ovšem prozrazuje, že autor neuvažoval o napojení předsíně na baziliku. Z vestibulu zde vedou dva postranní vchody do *vnějšího ochozu*. Na Johnsonově schématu (obr. 141) vyúsťují méně logicky vně portiku.³

Hlavní budova má prostorově komplikovanou strukturu složenou z koncentrických kruhů. Vnější je tvořen úzkou zdí, původně podpírající konstrukci střechy portiku. Za ním následuje obvodová zeď dolního tamburu (vnější průměr 29 m) uzavírající interiérový ochoz cely, který odděluje centrální prstenec (v exteriéru horní tambur) s kupolí spočívající na dvanácti dvojicích soustředně uspořádaných sloupů (obr. 143).

V současnosti stojí úzká zeď kolonády částečně do výšky 2 m a za ní se zdvihá masa dolního tamburu rotundy.⁴ Ta se zdá být nepůvodní, vzniklá nejspíš po kolap-

su portiku. V horní části kulminuje krátkými pilastry, na nichž leží pultová stříška překrývající zbytky valené klenby exteriérového ochozu. Pilastry pravděpodobně sahaly až k zemi a výplň mezi nimi je pozdější (obr. 144). Přibližně na úrovni paty klenby ochozu cely je obvodová zeď na vnější straně asi o polovinu odsazena a vytváří tak nízký pás členěný sérií okenních průzorů, jenž končí další pultovou střechou. Nad ní vystupuje horní zóna centrálního prstence s dvanácti velkými, zaoblenými okny, kterou ukončuje římsa s konzolami, nad níž začíná kuželová střecha překrývající vnitřní kupoli. Na protilehlé straně vestibulu je prostor nad interiérovým ochozem rozšířen o pravoúhlý blok s malými okny po stranách, zakrývající jeden z okenních otvorů tamburu. K jeho připojení muselo dojít krátce po dokončení stavby anebo již v jejím průběhu, protože charakter zdiva se od zbytku konstrukce podstatně neliší. Cylindrická vížka na severovýchodním okraji budovy ukrývala schodiště, po němž bylo možné vystoupit na střechu interiérového ochozu rotundy (obr. 145).

Ojedinělým pokusem o rekonstrukci původního vzhledu exteriéru stavby na dlouhou dobu zůstal návrh Stettlerův (obr. 145).⁵ *Vnější kolonáda* široká 2,65 m je koncipována s dvaadvaceti sloupy a plochým kladím. Stettler vychází z návrhu Donatiho (obr. 142), kde průměr sloupů činí 0,59 m. Donati na předběžné skice ovšem zaznamenává pouze jeden u západní apsidy vestibulu. To může vést k závěru, že jeho navržený půdorys je jen hypotéza.⁶ Johnson vyjadřuje dvě zásadní námitky k počtu sloupů, který pokládá za příliš nízký. Interkolumnia by se svou délkou asi 4 metrů blížila délce sloupů, vymezené výškou paty valené klenby portiku a úzký mramorový blok dlouhý až čtyři metry by ztěžil udržet váhu klenby a střechy. Proto navrhuje zvýšit počet sloupů na čtyřicet a dosáhnout tak možnosti rekonstruovat kladí jako arkádové (ve své rekonstrukci – obr. 146 však kupodivu zachovává rovný architráv i když zvyšuje počet sloupů). Zároveň vyjadřuje nesouhlas s protažením kladí na zeď vestibulu, kde je podpíráno jen malou římsou. Upřednostňuje řešení Donatiho s ukončením kladí na polosloupu, nebo zvažuje instalaci sloupu plného.⁷

Charakter zdiva zóny s okenními průzory, konstrukční změny ve hmotě kolem nich a stejně tak nepravidelnost v jejich uspořádání i velikosti jsou nepopíratelným dokladem pro pozdější dataci. Johnson se domnívá, že tento úsek zdi původně nebyl exponován, ale byl skryt pod střechou vycházející od centrálního prstence a překrývající i portikus.⁸

Skica ve formě vertikálního řezu od anonymního autora ze 16. století (obr. 147) předkládá tradiční řešení zastřešení tamburu rotundy kalotou; zde se čtyřmi přechodovými stupni. Tuto variantu navrhuje ve své rekonstrukci Johnson (pouze se třemi stupni, obr. 146), na rozdíl od Stettlera (obr. 145), který preferuje kuželovou střechu. Rivoira zmiňuje jako krytinu tašky – předpokládá bronzové, jenž měly spočívat přímo na „extrados“.⁹ Jeho tezi podporuje Polifilova práce ze 16. století Bacchův triumf. Autor zde zasadil mauzoleum do scénického obrazu, v němž popisuje, jak viděl bronzové tašky kupole třpytící se ve slunci.¹⁰

Interiér rotundy o vnitřním průměru 22,3 m je půdorysně uspořádán podle dvou hlavních a šesti diagonálních os. Do zdi dolního tamburu 3,5 m silné (3,2 m)¹¹ je zahloubeno celkem 16 výklenků (obr. 141, 142). Čtyři velké, zaklenuté niky vytvářející křížový efekt se nacházejí na hlavních osách. Dvě z nich (jedna vchodová) o šířce 3,8 m jsou pravoúhlé a leží ve směru SV-JZ. V hlavní nise (naproti vchodu do cely) hluboké 2,3 m se podle předpokladu nacházel porfyrový sarkofág Constantiny. Další dvě exedry široké 3,2 m jsou situovány ve směru SZ-JV. Mezi velkými nikami jsou ve výšce 0,9 m (1,1 m)¹¹ nad úrovní podlahy rozmístěny po trojicích menší výklenky – dva kurvilineární a jeden rektangulární uprostřed. Toto schéma narušuje pouze vstupní koridor k šachtě schodiště, v místě pravoúhlého výklenku na SV straně zdi. Spirální schodiště ústí na střechu nad interiérovým ochozem, kam se vstupovalo z výše zmiňované válcovité vížky. Do malých výklenků byly umístěny mramorové kandelábry, z nichž pět stále existuje.¹²

Arkáda o dvanácti obloucích nesoucí centrální prstenec rotundy spočívá na čtyřadvaceti sloupech uspořádaných do dvojic, paprskovitě rozmístěných do kruhu (obr. 150). Oblouky korespondující s velkými nikami mají větší rozestupy, aby se tak zvýraznil půdorys kříže. Návaznosti dvojic sloupů na malé niky nebylo dosaženo. Sloupy lišící se průměrem i výškou pocházejí spolu s bázemi a hlavicemi ze starších staveb. Většina z nich je z šedého granitu, pouze čtyři jsou z žuly černé a bílé, známé jako granito del Foro Romano, čtyři další s preferovaným umístěním před výklenkem s předpokládaným sarkofágem zakladatelky byly vytesány z žuly červené. Hlavičky, datované do období mezi vládou Tita a Maxentia, nepůsobí vždy kompaktně se dříky. Kromě převažujících kompozitních je použito i několika kórintských. Podušky nesoucí oblouky arkády jsou původní.

Centrální prstenec o tloušťce 1,5 m obklopující prostor o průměru 11,5 m (11,15 m)¹¹ je perforován dvanácti velkými okny sklenutými do oblouku, jejichž

konstrukce nevykazuje žádné pozdější stavební zásahy a lze ji tedy považovat za originální (obr. 143, 152). Oblouky oken jsou již zapuštěny do masy kupole, neboť její pata má podle Johnsona začínat na úrovni základů oblouků (publikovaná zobrazení dávají patu kupolové klenby nad linii oken).¹³ Rivoira uvádí, že strukturu betonové kupole (obr. 148) tvoří systém cihlových, paprskovitě uspořádaných žebér, provázaných v určitých intervalech řadami velkých cihel a ukončených prstencem oculu (ten měl přivádět světlo k mozaikové výzdobě; později byl uzavřen a přemostěn křížem).¹⁴ Jeho existenci by mohl potvrzovat nálezy vodní nádržky ve středu cely učiněný De Rossim, který však byl dáván do souvislosti s pozdější funkcí budovy jako baptisteria.¹⁵ Za další podpůrný argument lze pokládat dekorační mustro kupolové klenby (obr. 149), kde je v místě předpokládaného opacia patrný středový kruh bez výzdoby (srov. s dekorativním schématem výzdoby kupole Tor de'Schiavi, kde neexistenci oculu potvrzuje centrální medailon).

Kruhový interiérový ochoz oddělující centrální prstenec od dolního tamburu je zastropěn valenou klenbou, která pomáhá redukovat boční tlak kupole. Nepravidelně rozmístěná okna v klenbě, lišící se svou velikostí, ústí vně jako průzory úzké střední zóny exteriérové části tamburu. Jak bylo již zmíněno, nepatří zřejmě k původní konstrukci rotundy. Klenba ochozu je v místech před hlavní nikou přerušena a prostor se tak vertikálně rozšiřuje až ke stropu věžovité nástavby (obr. 143).

Z bohaté výzdoby interiéru se dochovala podstatná část in situ díky jeho zrestaurování ve 30. letech minulého století (obr. 150). Opětovně byly instalovány zbylé mozaiky kupolové klenby a obklady zdi odstraněné při necitlivé rekonstrukci ve 20. letech 17. století, kdy je nahradila fresková dekorace, jejíž zbytky byly v kupoli ponechány.

Zdi interiérového ochozu měly mramorový obklad¹⁶; niky a valenou klenbu krášlily mozaiky. Zbytky výzdoby na klenbě hlavní niky představují motiv tmavě modrých hvězd na bílém podkladu¹⁷, zatímco konchy exeder na hl. ose nesou narátivní dekor se scénou předávání zákona (traditio legis). Jedno vyobrazení představuje boha s Mojžíšem, druhé s Petrem a Pavlem. Z velké části doplněné mozaiky jsou datovány do pozdního 4. století.¹⁸ Mozaiky na klenbě ochozu, rovněž značně doplňované, jsou členěny do jedenácti panelů, z nichž deset tvoří symetrické protilehlé dvojice se shodným námětem (delfín; Amor a Psyche; Putti při vinobraní s portrétní bustou ve středu panelu; medailony s motivem hlav a postav; rajský

vzor z roztroušených váz, ptáčků, rostlin a ovoce) a jedenáctý před vchodem obsahuje geometrickou výzdobu z křížů a kosočtverců.¹⁹

O původní dekoraci středního prstence je možné si učinit představu podle renesančních kreseb ze 16. století (obr. 151, 147, 152).²⁰ Ta byla provedena v opus sectile a vytvářela systém horizontálních pásů s vertikálními předěly. Mezi oblouky arkády byly rozmístěny obdélné panely s ornamentálními motivy; obdobné se opakovaly i v panelech vlysu mezi okny a arkádou, dělených falešnými pilastry s bázemi i hlavicemi, situovanými v osách oblouků a sloupů dolní zóny. Další pás byl poměrně úzký a imitoval sérii valených kleneb.²¹ Za ním následovala zóna s okny, lemovanými opět simulovanými polosloupky. Bílé a žluté mramory byly užity na pozadí, červené a zelené porfyry pro detaily.

Originální mozaiková výzdoba kupole měla obdobný systém členění, avšak přizpůsobený kruhové dispozici (obr. 149). Tenký pás u paty kupole zobrazoval nilskou krajinku s putti, lovicími z loděk ryby. Nad ním se kruh dělil do dvanácti výsečí ohraničených vertikálními články složenými z motivů karyatid stojících na panterech, z jejichž hlav vyrůstaly kandelábry sahající až k věnci apexu. Spirální úponky ornamentu členily výseče do dvou horizontálních segmentů s figurální scénickou dekorací. Spodní obsahuje náměty ze Starého zákona, z nichž 9 je identifikovaných (nad vchodem je scéna s Eliášem při předkládání oběti, dále ve směru hodinových ručiček – scéna s vězněm, Noe, 3 ztracené panely, nejasná scéna, Jonáš a ryba, Lot a andělé, Zuzana a starci, Kain a Ábel vykonávají oběť, Mojžíš vyvádí vodu ze skály). Z horního segmentu je známá jen jedna scéna a to Konverze centuriona z Nového zákona.

Mozaikovou výzdobu nesl i strop věžovité nástavby před hlavní nikou, jejímž námětem měla být tematika nebeského Jeruzaléma.

Mauzoleum dnes známe spíše pod názvem Santa Constanza, neboť se později stalo křesťanským kostelem a jako takové je poprvé zmiňované v 7. století.²²

1. V pašii ze 7. století se uvádí, že Constantina nechala postavit otci a bratrům baziliku zasvěcenou sv. Agnes a poté vedle ní i své mauzoleum; viz. *De sanctis virginibus romanis Constantia Augusta, Attica et Artemia*, in *Acta SS*, V, Februaris, XVIII, 67-71.

2. Johnson, „Mausolea“, 94.

3. Konstrukce klenby nad apsidami vestibulu viz. Rivoira , Arch. rom. , 243; pláněk od Donatiho je uložen: Uffizi Arch. 1842v, publikován: Bartoli, Monumenti antichi, IV, tav. 347, fig. 597; Johnsonovo schéma viz. „Mausolea“, fig. 90.
4. Povrch vnější zdi rotundy je hladký až na dva cihlou obezděné vstupní otvory na východě a západě, které však jsou až výsledkem přestavby ze 16. století. V průběhu rekonstrukce v letech 1938-39 byly zazděny. Srov. Prandi , Osservazioni , 300 – 301; Johnson , „Mausolea“, 93 .
5. Srov. M. Stettler, Zur Rekonstruktion von Santa Constanza, RM, 58 (1943), 76 – 86.
6. Srov. pozn. 3
7. Johnson , „Mausolea“, 99-100 .
8. Zeď je datována podle obsahu mramorových úlomků do 6. století , Johnson , „Mausolea“, 139, pozn. 255 .
9. Rivoira , Arch. rom. , 241 .
10. Donati , „Polifilo“, 19.
11. První uváděný údaj poskytuje Johnson (srov. pozn. 7) , údaj v závorce Rivoira (srov. pozn. 9) .
12. Ve vatikánském Museo Pio – Clementino se nacházejí 4 kandelábry a další v bazilice sv Agnes , Rivoira , Arch. rom., 241; o problematice kandelábrů ve vztahu k osvětlení hrodek viz. Rushforth , Funeral Lights in Roman Sepulchral Monuments , JRS 1915 , 149-64 (zvl. s. 153) .
13. Johnson , „Mausolea“, 95 .
14. Rivoira , Arch. rom., 241 .
15. Rivoira , Arch. rom. , 239 , pozn. 4 (publikace nálezu viz. Armellini, Chiese di Roma , 861 ; Wilpert , Romischen Mosaiken , vol. i , 276) .
16. Stopy po obkladu byly v 19. stol. zaznamenány Isabellem („Edifices circulaires“, 81) .
17. Ze záznamu Pompea Ugonia z roku 1544 vyplývá, že minimálně další nika nesla stejný dekor a podobně mohly být pravděpodobně vyzdobeny i další . Popis nalezen ve Ferraře v Biblioteca Municipale (Ms. 161 , n.c. 6 , fogl. 1103-10) .
18. Viz. ,W. Schumacher , Dominus legem dat , RQ , 54 (1959) , 1-39 a Über die Herkunft der „Traditio Legis“, RQ , 56 (1961) , 215 ; Polacco , „Mausoleo“, 138 ; Wilpert and Schumacher, „Mosaiken“, 50-52 ; Matthiae , „Mosaici“, 35 – 41 , 404 – 06 .
19. Publikace mozaik viz. , Matthiae , „Mosaici“, 3 – 35 , 400 –04; Stern , „Mosaiques“, 192; Wilpert and Schumacher, „Mosaiken“, 48 – 50; Polacco , „Mausoleo“, od str. 105.
20. Nárys interiéru (Codex Escorialensis , 28 – II – 12 , fogl. 7 r); řez rotundou anonymního autora (Kunstbibliothek, Berlin , 4151 , fogl. 73 r) .
21. S identickým motivem se setkáváme v dekoraci soudobé baziliky Junia Bassa, zachycen na malbě Giuliana da San Gallo (C. Huelsen , Il libro di Giuliano da Sangallo , fogl. 31 r); Stern , Mosaiques , fig. 53 .
22. De locis sanctis martyrium (Cod. Top. , III , 115) uvádí : „ ibi quoque / myšleno poblíž St. Agnes / singulari ecclesia Constantia Constantini filia requiescit“ .

Mauzoleum při kostelu San Lorenzo v Miláně (kaple Sant' Aquilino)

Rotunda oktagonálního půdorysu přiléhá z jihu ke kostelu San Lorenzo, jehož počátky lze datovat přibližně do pozdního čtvrtého století. Komplex se nachází asi 200 m od Porta Ticinensis v areálu dřívějšího císařského paláce (obr. 153). Jeho základy obsahují různá spolia, která jak se zdá pocházejí z blízkého amfiteátru.¹ Výzkumy potvrdily změnu původního plánu stavby krátce po zahájení prací, avšak ještě před konstrukcí obvodového zdiva, kdy byl opuštěn záměr přímého napojení oktagonální celly na kostel a ta byla následně rozšířena o vestibul. Svažující se bažinatý terén na jižní straně kostela vyrovnávala pod mauzoleem 2,3 m vysoká platforma, v jejíž obvodové zdi se nacházejí tři odvodňovací kanály.

Stavební hmotu budovy tvoří betonové jádro obložené cihlami o průměrné velikosti 45 x 30 x 6,5 – 7 cm (platí pro nové cihly). V některých částech povrchu zdi lze rozpoznat malé skupiny okrouhlých terakotových tašek (zřejmě se jedná o suspensuru). Kupole je kompletně vyzděná z cihel.

Vestibul má čtvercový půdorys o délce stran asi 8 m. K východní a západní zdi se přimykají polokruhové apsidy se třemi okenními otvory. Čtvercový tvar je poněkud nezvyklý a patrně souvisí s tím, že navazuje na zaoblenou zeď konchy kostela a nikoliv na dlouhý, rovný povrch.² Původní výšku a způsob zastřešení vestibulu nelze určit, protože zdivo ze 4. stol. se dochovalo pouze do maximální vzdálenosti 8,4 m od základů. Johnson předpokládá vysoký vestibul, jaký známe např. z mauzolea Constantiny³.

Cella rotundy má osmiboký půdorys z vnější i vnitřní strany o rozpětí 21,2 a 13 m. Tloušťka zdi se tedy blíží asi 8,2 m. V *exteriéru* je obvodová zeď členěna do tří horizontálních zón, z nichž spodní má hladký povrch dělený pouze rohovými opěrnými pilastry zdvihajícími se po celém vnějším plášti budovy (obr. 154). Střední pás sahá po patu kupole a od spodního jej odděluje vystupující řada cihel. V interiéru koresponduje s galerií. Nahoře zaoblená okna se nacházejí ve středech bočních stěn pláště s výjimkou severní u zdi kostela, kde okno chybí. Horní zóna má po celém obvodu podobu zaklenuté trpasličí galerie, která překrývá spodní část kupole a podepírá pyramidální střešku pokrytou terakotovými taškami. Z originálních sloupů se dochoval jediný, zkonstruovaný z cihel. Naproti tomu vět-

šina hlavic se zdá být původní. Stopy po štukové omítce v trpasličí galerii zahrnující i místa s plastickou dekorací vejcovcem naznačují, že štukem byl pravděpodobně pokryt celý vnější plášť rotundy.

Prostornému *interiéru* cely dominuje klášterní klenba zdvihající se do výše 18 m nad úroveň podlahy. Půdorys vykazuje obvyklé schéma střídajících se pravoúhlých a zaoblených nik na hlavních a diagonálních osách, zde poměrně hlubokých (obr. 153). Existenci vnitřních sloupů potvrdilo odkrytí bází v každém z osmi rohů oktagonu. Nad úrovní nik prostupuje zdivo po obvodu cely úzký koridor (1,22 m) – tzv. *galerie*, která se do interiéru otevírá nahoře zaoblenými okny o rozměrech 1,5 x 2,3 m, jimiž prochází denní světlo přes protilehlé vnější okenní otvory (obr. 155). Účelem galerie patrně bylo umožnit technickou údržbu oken. Nalezené fragmenty slídy jsou bezesporu pozůstatky tabulkové výplně. Předpokládaný původní přístup ke galerii vedl po schodišti, jehož část se našla v dolní části zdi.⁴

Z původní bohaté *dekorace* interiéru mauzolea se dochovaly jen části. Vestibul zdobily nástěnné mozaiky, z nichž lze nalézt pozůstatky v hořejších partiích severní a západní stěny. Nápis identifikují postavy v prostoru nad dveřmi jako patriarchy, apoštoly a světce. Portál rámuující vstup do cely dekorují putti zobrazení jako lokální božstva při závodech vozů spolu s dalšími motivy, mezi nimiž vynikají mořské lastury.

Z výzdoby cely je dobře zachovalá mozaika v konše jihozápadní niky s Kristem a dvanácti apoštoly. Jihovýchodní koncha nese fragmentárně dochovanou scénu identifikovanou jako Nanebevzetí Eliáše. Na základě literárních zpráv se zdá, že mozaiková dekorace pokrývala nejen další niky ale i kupoli a zdi byly obloženy mramorovými deskami.⁶ Po panelovém obložení se v roce 1911 našly stopy po maltovém pojivu a svorkách.⁷

Značná část freskové výzdoby zůstala v dobrém stavu v prostorách tzv. galerie. Jedná se o imitaci mramorového obložení zdí a geometrické vzory na bílém podkladě u kleneb.⁸

Interpretace jižní oktagonální kaple kostela San Lorenzo jako císařského mauzolea vychází především z typologie stavby charakteristické pro hrobky římských panovníků a jejího umístění v blízkosti paláce. Důležitým faktorem je rovněž nákladná dekorace, zvláště užití porfýrů, stejně tak i volba scénických námětů a výtvarných motivů běžných ve funerální ikonografii (např. Nanebevzetí Eliáše, putti, de-

kor mořských lastur). Určitým vodítkem může být i získávání stavebního materiálu z blízkého amfiteátru, které nemohlo být učiněno bez císařského svolení.⁹

Užitečným poznatkem pro *dataci* budovy je potvrzení společné základové platformy, obdobné techniky zdění kostela i mauzolea a zploštění zakřivení na jižní straně, kde oktagon přiléhal k tetrakonchu. Obě stavby tedy musely vzniknout přibližně ve stejné době, avšak vzájemná neprovázanost mezi zdmi vestibulu oktagonu a kostela, svědčí o něco pozdější výstavbě mauzolea.¹⁰ Přesnější informace využitelné k datování nabízejí literární prameny. Za pozornost stojí Ausoniův popis města z poloviny 80. let čtvrtého století, v němž již není zmiňován amfiteátr a to může znamenat, že v této době byl již rozebrán na materiál pro stavbu komplexu San Lorenzo.¹¹ Za klíčový záchytný bod lze pokládat navrhovanou identifikaci kostela s bazilikou Portiana, uváděnou jako předmět disputace mezi frakcemi Ariánů a ortodoxních započatou roku 378.¹² To by znamenalo, že kostel vznikl před tímto rokem a mauzoleum krátce potom.¹³

Mezi předpokládanými *zadavateli* stavby mauzolea bývají nejčastěji zmiňováni Valentinian I., jeho druhá žena Justina, Gratian, Theodosius I. a jeho dcera Galla Placidia. Pokud budeme datovat vznik kostela před rok 378, pak poslední dva jmenované můžeme vyloučit.¹³ Valentinian zemřel roku 375 a byl pohřben v Constantinopoli. To by mohlo znamenat, že mauzoleum ještě nebylo dokončeno, anebo výstavba nebyla ani započata. Justina s datem úmrtí 388 může být považována za zadavatelku stavby, avšak mnohem vážnějším kandidátem se jeví Gratian. Ten byl zabit v roce 383, jeho ostatky zadržoval z politických důvodů uzurpátor Maximus a pohřben byl nejdříve roku 387. Vzhledem k významu kostela, době jeho vzniku i císařské patronaci můžeme s velkou pravděpodobností připsat mauzoleum při kostele San Lorenzo právě jemu.

Současná dedikace rotundy sv. Aquilinovi není zmiňována před rokem 1469, kdy patrně bylo k jižní straně připojeno kněžiště.¹⁴

1. Calderini, Chierici a Cecchelli, „Basilica“, 17, 76; Kleinbauer, „Toward a Dating“, 3; Kinney „Evidence“, 91 a „Capella reginae“, 24.

2. Johnson, „Mausolea“, 113.

3. srov. pozn. 2.

4. V současnosti přístup ke galerii vede dvěma umístěnými v polovině výšky severozápadní niky.
5. Mozaiková výzdoba viz. např. Calderini, Chierici a Cecchelli, „Basilica“, 199; Dorigo, „Late Roman Painting“, 227 – 230; Bovini, „Antichità“, 311. Postavy mozaiky nad vstupem do cely identifikují následující nápisy - „De tribu Symeon, De tribu (Zebu) Ion, Johanne(s), Philipp(us), Bar(tholomeus), (Math)heus, Pelagla“. Portál vstupních dveří je starším spoliem datovaným do pozdního prvního nebo raného druhého století n.l.; výzdoba portálu viz. Albizzati, „Un portale“, 55-65; Mirabella Roberti, „Milano Romana“, 196 – 200.
6. Glavano Flamina, „Chronicon maior“, Bibliotera Ambrosiana, ms, A., 275 inf.fol. 108v; Bescapè, Libro H4; Torre, „Ritratto di Milano“, 121.
7. Verzone, Architettura, 88.
8. Fresková výzdoba tzv. galerie viz. Calderini, Chierici, Cecchelli, „Basilica“, od str. 229; Mirabella Roberti, „Milano Romana“, 225-6, 228.
9. Johnson, „Mausolea“, 116.
10. Vzájemná provázanost zdí jednotlivých částí stavby vzniklých současně není v římské architektuře pravidlem, avšak v případě komplexu San Lorenzo existuje mezi tetrakonchem a východní osmibokou kaplí St. Hippolytus.
11. Ausonius, „Ordo urbium nobilium“, 7.
12. Identifikaci navrhuje - Calderini, Chierici, Cecchelli, „Basilica“, 248-250; Kinney, „Evidence“, 103; Krautheimer, Three Christian Capitals, 88-89. Odpůrcem identifikace je Lewis, „San Lorenzo“, 205.
13. Doba Theodosiovy vlády je vymezena léty 379 – 395, Galla Placidia opustila se dvorem Miláno roku 402 a není známo, že by ho později navštívila.
14. Budova prodělala řadu stavebních úprav – roku 1705 bylo odstraněna značná část vnitřní dekorace a zvláště pak mramorové obložení zdí, ve 20. stol. proběhly tři restaurace (1910 – 11, 1935 – 38, 1980 – 81).

Honoriovo mauzoleum (Santa Petronilla)

V těsné blízkosti Vatikánské rotundy byla v raném 5. století vybudována její menší obdoba jako poslední z pozdně-antických mauzoleí. Pozůstatky budovy zničené v 16.stol. nebyly dosud odkryty a odborně prozkoumány. Výjimkou jsou náhodné nálezy císařských pohřbů uskutečněné zpravidla v průběhu přestaveb v prostoru dřívějšího mauzolea.¹ Půdorys rotundy zachycuje kresba neznámého florentského umělce z doby před destrukcí (obr. 54). Méně spolehlivým pramenem jsou již dříve zmiňované plány Alfrana a Cancellieriho vyhotovené až delší čas po stržení stavby (obr. 55, 56). Je zřejmé, že přilehlá Vatikánská rotunda se stala předlohou pro mladší mauzoleum, protože dispozice obou budov s pravoúhlým biapsidálním vestibulem, redukovaným středním článkem a okrouhlou cellou s osmi obdélnými nikami (vč. vchodové) jsou prakticky totožné. Vestibul o rozměrech 13,42 (š) x 7,0 (hl.) m se přimyká ke kratší straně jižního transeptu kostela. Jeho výška se rovnala šířce. Do cely vnějšího průměru 24,12 m vedly dveře široké 2,92 m. Kruhový interiér rotundy měl rozpětí 15,95 m; vnitřní výklenky o šířce 2,04 m se

zařezávaly do zdi tamburu 4,38 m hluboko. Prostor interiéru 26,15 m vysoký nepochybně uzavírala kupolová klenba.² Jediné známé vyobrazení monumentu vyhotovené před destrukcí a publikované v Norimberské kronice z roku 1493 zachycuje v hrubých rysech architektonické ztvárnění fasády Vatikánské rotundy a za ní nalevo kupoli náležející nepochybně Honoriovu mauzoleu (obr. 62).³ Tato kresba má, podle mého názoru, klíčový význam pro rekonstrukci obou staveb, neboť dokazuje, že střecha měla původně podobu kaloty pokryté patrně plechovými pláty a nikoliv kužele s krytinou z terakotových tašek, jak je možné vidět na pozdějších vyobrazeních Vatikánské rotundy (viz výše). Tašková střecha je výsledkem stavební úpravy, která tedy musela proběhnout nejdříve po roce 1493.

Úroveň podlahy mauzolea je ve srovnání s dlažbou přilehlého kostela výše položena a to naznačuje, že budova mohla mít *kryptu* stejně jako Vatikánská rotunda. Tento předpoklad snad potvrzuje popis okolí nálezu sarkofágu připisovaného Honoriově ženě Marii (srov. pozn. 1), v němž je umístován do zaklenuté komory vzděné cihlou o rozměrech 2,23(š) x 3,25(d) x 2,56(hl.).

Dataci objektu lze učinit na základě nálezů epigraficky identifikovatelných ostatků, z nichž za výchozí můžeme pokládat pohřeb Marie, která zemřela někdy před rokem 408. To však nemusí znamenat, že mauzoleum tehdy už bylo dokončeno, ale naopak úmrtí císařovy manželky se mohlo stát impulsem k jeho výstavbě.⁴ Honorius byl zde pohřben roku 424, kdy budova bez nejmenších pochyb už stála.⁵

Jako mauzoleum – „mosileus“ zůstává v povědomí ještě v 8. století, kdy z příkazu franckého krále přijímá relikvie sv. Petronilly.⁶ Pro svou paralelu s Franky byla známa i pod názvem „Cappella dei Re franchi“ nebo „Cappella de' Franchi“ až do renesance.⁷ Podle nákresu neznámého Florentína byla stavba propojena s Vatikánskou rotundou i kostelem sv. Petra. Zanikla před polovinou 16. století, aby uvolnila místo jižnímu transeptu nového chrámu sv. Petra.

1. Nejranější objev byl zaznamenán v kronice města Viterbo a pochází z června roku 1458. Zmiňuje se zde nález mramorového sarkofágu s pohřbem dospělé osoby a dítěte, mylně identifikované jako Constantin a jeho malý syn. Další zpráva nalezená v diáři Marcantoria Michiela (Cicogna, „Intorno la vita...di Marcantorio Michiel“, Memorie dell' Instituto veneto di scienze, lettere ed arti, 9, 1861, 404) z roku 1519 uvádí odkrytí antických sarkofágů v průběhu přestavby kostela sv. Petra. Poslední z významných nálezů pohřbů v prostoru bývalého mauzolea se datuje do roku 1544 a byl učiněn v jižní části budovy. Ostatky

ženy v jednom ze sarkofágů byly ztotožněny s Marií, ženou císaře Honoria . Billingerus jako jediný zmiňuje i pohřeb druhé ženy pokládané za Thermantii, sestru Marie, která se stala císařovou ženou po její smrti (Johnson, „Mausolea“, Appendix C , no. 4). Na předmětech hrobové výbavy se našly nápisy umožňující stanovit okruh pohřbených osob. Zlatý pás nesl nápis : „DOMINO NOSTRO HONORIO (ET) DOMINA NOSTRA MARIA“. Bula či pečetidlo bylo opatřeno nápisem v křížovém uspořádání: „ HONORI, MARIA, STELICHIO, SERENA, VIVATIS ! / STELICHIO, SERENA, THERMANTIA, EU-CHERI, VIVATIS !“ (Johnson, „Mausolea“, Appendix C, p. 5,7,8,12) .

2. Uváděné číselné údaje pocházejí z plánu Neznámého Florent'ana (Uffizi Arch. 4336, Bartoli, „Monumenti“, tav. 357, fig.626).
3. Schedel , Hartmann , Das Buch der Chroniken , Nuremberg , 1493 , (v kopii , Landmark Press, New York , 1976), fogl. LVIII .
4. Johnson , „Mausolea“, 122.
5. Paulus Diaconus , Hist. Romana , 13.7.
6. Liber Pont. , ed. Duchesne , I , 455 , 755 .
7. Liber Pont. , ed. Duchesne , I, 464 .

IV. Formální a ideový rozbor

Ideologie centrální architektury

Koncepce centrálně disponované stavby vychází z jednoduchého principu omezení prostoru linií vztaženou k jedinému bodu. Platón o světě stvořeném bohem říká: „... a proto jej vykroužil v podobě koule, která má všade ke krajům stejné vzdálenosti; tak mu dal tvar ze všech nejdokonalejší a nejjednotnější, uznávaje, že pravidelné je tisíckrát krásnější než nepravidelné ...“¹

Interpretovat kruhový základ prvotních lidských obydlí jako projev existujícího strukturálního archetypu univerza je jistě možné, stejně jako pokládat jej za nejjednodušší účelné řešení, které je výsledkem působení pravidla energetického minimalismu, podle nějž se každá biologická entita snaží dosáhnout cíle s co nejmenším výdejem energie. Projevy jednoduché účelnosti lze proto nalézt i ve výtvorech jiných biologických druhů. Za příklad mohou sloužit kupolovité tvary ptačích hnízd, mravenišť a nebo kulovitá hnízda některých druhů ptáků, také vos a včelstev apod.

K podobě raných lidských příbytků se mnohdy váže řada nejrozumnějších náboženských a mytologických představ. Římané měli své *tegurium* – starobylý přístřešek předků darovaný bohy, symbolizující šťastný a poklidný život v idealizovaném zlatém věku. Božské bytosti často vystupují v mýtech jako učitelé pozemšťanů přinášející technické a řemeslné znalosti, právní zásady, vědění o hvězdách, písmo, ale především oheň, který je nejvíce spojen se základy a rozmachem civilizace. Není asi náhodou, že právě svatyně ochránkyně oltářního a krbového ohně bohyně Vesty (někdy ztotožňované s Tellurou nazývanou též Terra Mater) bývá někdy spojována s raným typem okrouhlých chat s ohništěm uprostřed místnosti a otvorem ve střeše, kudy unikal kouř. Její vznik je tradičně připisován jednomu z prvních králů Říma Numovi Pompiliovi. Starobylost kultu potvrzují favissa z poloviny 7. stol. př. n. l., odkrytá v blízkosti pozdějšího chrámu, jehož nejranější fáze se klade do 6. stol. př. n. l. Původní půdorys svatyně však nelze pro destrukce způsobené častými rekonstrukcemi přesně určit.²

Také etruská nauka pokládala za posvátné a nedotknutelné vše, co je uzavřeno kruhem. Takto byla vymezena i hranice budoucího města a rituálně vyznačena orbou. Středem byl tzv. *mundus* – hluboká jáma, do níž se vložila oběť v podobě pr-

votín a překryla kamennou deskou.³ Akt otevření *mundu* připomíná prvotní božské stvoření světa a *mundus* samotný pak plnil funkci pomyslného středu světa (*axis mundi*) – absolutního i relativního počátku⁴, z něž se realizovala vlastní rituální domestikace neosídleného, chaotického prostoru nepodléhajícího božskému řádu, který se tak poté stal místem organizovaným, harmonizovaným – /mikro/kosmem (lat. *templum*), majícím svůj předobraz v bohem stvořeném makrokosmu.

V etruské nauce pojednávající o blescích a jejich významu (*Libri fulgurales*) byl za účelem zjevení vůle bohů rozčleněn nebeský prostor (*templum caeleste*) nejprve dvěma na sebe kolmými přímkami do čtyř kvadrantů, dále dělených na 16 zón představujících příbytky božstev.⁵ Tato rituální praxe nabývá významu v souvislosti s dělením vnitřního prostoru cely u centrál s nejběžnějším modelem 8 interiérových nik, kde je patrné vymezení 16 částí o přibližně shodné šířce (zejména u starších staveb), tvořených jednotlivými výklenky a pilíři mezi nimi.

Kupolová forma a její ideologie v sakrální architektuře středomořského regionu má své náboženské a mýtické aspekty, které však nejsou vždy zcela jednoznačně definovatelné a objasnitelné.

Ve Východním středomoří byly uctívány kameny ovoidního tvaru *massebah* (Sýrie, Palestina), Řeky nazývané *baitylos* a Hebrejci *béthél* (božský dům). Významným centrem byla Emesa s kultem El-Gabela (Jupiter Sol). Vyobrazení na mincích představuje božstvo symbolizované posvátným kamenem uvnitř chrámu se štítem a tympanonem (obr. 156), někdy umístěným také na pravoúhlé bázi (obr. 157). Může se vyskytnout také atribut vládce nebes – orel (obr. 158).⁶ Dvojice deštníčků na pozadí interiéru svatyně se zde objevuje patrně jako symbol tradiční baldachýnové stříšky manifestující božskou a královskou přítomnost. Mince z Hauranu z období Gallienovy vlády zobrazuje nabatejského boha Dusharu (Pán domu) jako ovoidní útvar spočívající na podstavci či oltáři (obr. 159).⁷ Tvar kamene v uvedených příkladech připomíná orientální zašpičatělou báni, jakou jsou opatřeny např. i etruská cippii.

Starobylost kultu dokládá v egejské oblasti vyobrazení svatyně s posvátným ovoidním kamenem na mínojské gemě (obr. 160).⁸

S podobným motivem se můžeme setkat i v kultu *Dioskurů*. Oba hrdinové se podle tradice měli narodit z vejce a kulatá čapka – pilos, kterou nosívali, prý byla zbytkem skořápky po vejci, z něhož se vyklubali. Jejich postavení na hranici mezi bohy a lidmi (Kastor byl synem smrtelníka, zatímco Polydeukés synem Dia) a zá-

roveň mezi životem a smrtí (při smrtelném zranění Kastora si Polydeukés na jeho záchranu vymohl u vládce bohů společně s bratrem sdílet jeden den v hérójském hrobě a druhý v nebeském paláci) si získalo svůj specifický symbolický význam ve funerálním kultu. Helmice s hvězdami se pro ně stávají charakteristickým atributem ztotožňovaným se dvěma nebeskými hemisférami; jednou jasnou, zářící, do níž člověk touží proniknout a druhou ponořenou do temnoty, z níž se snaží uniknout. Na římských mincích se piloi objevují od doby Augustovy (obr. 161).⁹

Kupolový tvar může mít také určitý vztah k představám o *kosmickém vejci*, které byly součástí náboženských učení národů Indie, Egypta, Persie i Řecka. Vyprávění o počátku věcí tradované v knihách opatrovaných stoupenci pěvce Orfea se však uchovalo jen v komediích a zmínkách filosofů. V orfické theogonii koncepce vesmíru jako horní a dolní poloviny kosmického vejce představující nebe a zemi silně připomíná védskou teorii jediného prazákladu – Jednoho spočívajícího v primordiálním vejci rozděleném do dvou částí – stříbrné, zastupující zemi a zlaté, podobající se zlaceným kupolím buddhistických či křesťanských chrámů, symbolizující nebe. V pozdně-antické periodě bylo vejce samotné atributem vzkříšení.

Ve východní tradici byl kupolový tvar tradičně pokládán za manifestaci božské přítomnosti. Symbol božského majestátu achajmenovských a indických vládařů – kupolovitě zaklenutý audienční stan s dekorací imitující nebe (obr. 163)¹⁰ převzal i Alexandr Veliký a později se stal prototypem říšského baldachýnu (obr. 162)¹¹, který byl do Říma uveden pravděpodobně za Nera, aby prezentoval imperátora jako božského světovládce. Ten si k tomuto účelu nechal vybavit audienční síň ve svém novém paláci (Domus Aurea) otáčivou, astronomicky ztvárněnou dřevěnou kupolí.

Motiv baldachýnu byl přijat i pro malířskou výzdobu hrobek, jak dokládá hrob M. Clodia Herma (součást katakomb S. Sebastiano, obr. 164), kde je na stropě vyobrazen stanový motiv s heroizovaným mrtvým vznášejícím se ve scéně apotheosy vzhůru otvorem ve střeše.

Kupolovitý útvar odkazující k přítomnosti boha se často objevuje na lokálních římských ražbách a to ve dvou variantách. První připomíná řecký monopterální chrámek; druhá je typem baldachýnovým. Na minci z Laodycey (obr. 165)¹² je uvnitř monopteru zobrazen orel vládce bohů; podobná stavba zastřešuje sochu Tyché z Antiochie (obr. 166).¹³ Baldachýnový typ má přibližně stejně početné zastoupení. Na reliéfu z Amarávátí a pompejské nástěnné malbě se kupolovité ciborium objevuje ve spojení s oltářem ohně (obr. 167, 168)¹⁴; k nejvelkolepějším však

bezspornu patřil gigantický baldachýn nad Diovým oltářem v Pergamu (obr. 169).¹⁵

Formální analýza

Typologie a vývoj

Typ kupolové rotundy z litého zdiva představuje v římské chrámové architektuře spíše ojedinělý počín a lze jej zcela spolehlivě spojit jen s experimentátorským stavebním programem císaře Hadriána (Pantheon, chr. Dia Asklepieia Sotera v Pergamu), neboť u dalších staveb je účel nejistý (Pantheon v Ostii, Galeriova rotunda v Soluni). Přímá návaznost na starší kruhové svatyně helénistické není zřejmá a proto je možné považovat typ římské kupolové centrální svatyně z litého zdiva za původní, experimentální inovaci spojující okrouhlou cellu s tradičním pravoúhlým chrámovým průčelím.

Ve volné centrální architektuře je okrajově zastoupen rovněž typ lázeňského pavilónu – nymphaia. Pro tyto budovy je příznačný zejména souvislý věnec vnějších zaoblených apsid ve spodní zóně obvodového pláště. Raným příkladem monumentální stavby tohoto druhu je Nový lázeňský pavilón Asklepiovy svatyně v Pergamu; v pozdně-římském období vznikla rotunda v zahradách Liciniánů, která bývá obecně řazena ke konstrukčně nejpokročilejším antickým centrálám. Původ těchto staveb je třeba zcela jednoznačně hledat v architektuře lázeňských komplexů, jejichž kořeny sahají na jih do Kampánie (srov. kap. II- Předmluva).

O základní typologii rotund - mauzoleí se pokusil Rasch, který vymezil dva podtypy. Pro tzv. Podiumrundbauten je společným znakem kromě pódia také pronaos a charakter volné architektury. Typickými zástupci jsou Maxentiovo mauzoleum a Tor de Schiavi. Typ tzv. Obergadenrundbauten se vyznačuje absencí pódia a pronaos, konstrukcí patrových oken a přisazením k dalším budovám. Charakteristickým reprezentantem je mauzoleum Heleny. První skupinu autor odvozuje přímo z chrámové architektury, zvláště Pantheonu.¹⁶

Vývoj mauzoleí - rotund ovšem nelze v přímé linii odvozovat tímto způsobem, ale je nezbytné ho chápat jako postupnou evoluční změnu starších hrobových monumentů, třebaže u některých staveb je ovlivnění chrámy na centrálním půdoryse evidentní. Kruhový, anebo oktagonální půdorys, interiérové niky a kupole patří k prvkům, které jsou s římskou funerální architekturou historicky pevně spjaty. Typ okrouhlého hrobu tvaru tumulu na území Itálie uvedli etruští stavitelé a po nich jej adoptovali Římané, u nichž zůstal v oblibě od pozdní republiky až do třetího století. Charakterizuje jej zejména cylindrická, vzácněji polygonální báze nesoucí vlastní tumulus, obvykle s mramorovým či travertinovým obkladem a poměrně ma-

lý vnitřní prostor umístěný ve středu, anebo v jeho blízkosti, někdy rozšířený o pravoúhlé niky, ale i komory.¹⁷

Značné obliby, zejména za raného císařství (do 2. stol.), dosáhla i varianta s vnějším členěním pláště do dvou vertikálních stupňů, kde spodní část tvořila čtvercová báze, na níž spočíval cylindr, který mohl, ale také nemusel nést zemitý, kuželovitý násep. Zpravidla platí, že pohřební komora, se nacházela na úrovni pódia a k její ventilaci sloužily sloty procházející obvodovou zdí.¹⁸

Není zcela zřejmé, kdy se začíná při stavbě hrobek uplatňovat kupole, podle dostupných dokladů k tomu došlo během 1. století n. l. Zpočátku ještě není vyjádřena v exteriéru, ale uzavírá pouze vnitřní prostor komory, který je nyní mnohem větší, než u pozdně-republikánského tumulového typu. Příkladem může být skupina kam-pánských funerálních staveb na čtvercovém a kruhovém půdoryse s okrouhlými komorami datovanými do 1. nebo 2. století n. l. (kolumbárium a hrobka v San Vito u Puteoli, menší hrobky v okolí Neapole - Scudillo, Marano).¹⁹

Malé mauzoleum z 2. poloviny 1. století n. l. tzv. hrobka Claudia Liberata na Via Tiburtina poskytuje velmi raný doklad kupole s kazetovým stropem, který anticipuje pozdější typ plastické dekorace kupolové klenby uplatněný v Pantheonu. Interiér má kruhový půdorys se čtyřmi hlubokými nikami na diagonálních osách. Nad nikami se zvedá 1,4 m vysoký prstenec, který je od kupole oddělen římsou.

Přechodový stupeň mezi cylindrickým hrobovým monumentem (zpravidla tumulového typu) a rotundou se zděnou kupolí reprezentují *hrobka Acilie Glabriones, mauzoleum v Cirelle a Portunův chám v Porto*.²⁰

První z uvedených staveb se nachází v severní Kampánii a je datována do pozdního 1. až 2. století n. l. Exteriér připomíná ještě starší cylindrický typ, avšak na půdorysu je patrné, že obvodová zeď je poměrně tenká a vnitřní prostor je již rozšířen o později standardní počet osmi nik, zde obdélných a na zadní straně zaoblených, i když dosud nejsou rozmístěny podle dvou pravoúhlých a dvou diagonálních os. Hemisférická kupole dosahuje výšky odpovídající jejímu průměru.

Druhá z budov ze severní Kalábie, jejíž vznik se klade do severovského období, je patrně nejranějším, přímým, dochovaným předchůdcem římských imperiálních mauzoleí typu rotundy s kupolí. Interiér o průměru 9,42 m je navržen se čtyřmi širokými výklenky na pravoúhlých osách, jejichž zadní stěny opět kopírují tvar tamburu. Cylindrický plášť je v čelní vstupní části zploštěn způsobem, který připomíná konstrukci redukovaného středního přechodového článku, umožňujícího propojení

pravoúhlé předsíně s kruhovou cellou, později často uplatňovanou. Hrobka z Cirelly představuje typ, jenž mohl sloužit jako předloha pro Vatikánskou rotundu.

Portunův chrám v Porto již představuje závěrečný stupeň přechodu k plně artikulované kupolové rotundě a zároveň jej lze považovat za přímého předchůdce Gallienova mauzolea.

Typologii volných staveb na centrálním půdoryse je možné stanovit podle několika hledisek. K těm základním patří zejména účel, prostorová dispozice a konstrukce cely.

Podle účelu lze stavby rozdělit na *chrámové, hrobové - mauzolea*, které jsou zastoupeny v největším počtu a *lázeňské pavilóny/nymfaia*.

Kritérium prostorové dispozice člení centrály do dvou základních skupin: *budovy volně stojící* a *budovy částečně integrované*, jež jsou připojeny k jiným stavbám, avšak na rozdíl od centrál plně integrovaných (zejm. vestibuly, caldaria a haly lázeňských komplexů, paláců, vill) je ještě můžeme považovat za stavby autonomní. Spojovacím článkem zde bývá *vestibul*, obvykle biapsidální. Přechodným typem se zdá, podle mého názoru, být Pantheon v Ostii, kde rotunda nemá pronaos a je přes redukovaný střední článek připojena k porticu dvora uzavřeného zdí. Na tuto koncepci přímo navazuje mauzoleum Heleny, kde má vestibul podobu dlouhé pravoúhlé haly (28,4 m) přimykající se k nartexu na kratší, rovné straně baziliky typu coemeterium.

Způsob konstrukce cely vymezuje z hlediska exteriéru dva základní typy :

A/ s kompaktním pláštěm (Pantheon, tzv. Portunův chr. v Porto, Gallienovo m., Diokletianovo m.)

B/ s pláštěm perforovaným okenními otvory

Ve skupině B je možné vyčlenit několik vedlejších variant :

- s okenními *otvory ve střední zóně tamburu*; plášť je členěn do tří opticky dělených horizontálních pásů, horní může mít podobu *trpasličí galerie* – Galeriova rotunda v Soluni, San Vittore a Saint'Aquilino v Miláně (cella má jak okrouhlý /Solun/ tak polygonální půdorys /Miláno/)
- s okenními *otvory v horní zóně tamburu*; plášť je členěn do dvou opticky dělených vnějších horizontálních pásů a konstrukce oken může v interiéru vyšší budovy částečně zasahovat i do části pláště, kde začíná přecházet v kupoli (např. Liciniánský pavilón, m. Constantiny). Spodní partie tamburu může mít větší šířku a vytvářet tak na rozhraní obou prstenců *vnější ochoz*

(m. Heleny, Vatikánská rotunda); jinou variantou je exteriérový *apsidální věnec* (Liciniánský pavilón, rotunda v Kolíně n. Rýnem)

- s okenními *otvory v kupoli* ; malá okna jsou zasazena do horní zóny exteriéru pláště, jejíž spodní okraj leží u nižší stavby v linii paty kupole (Tor de'Schiavi)

Oba typy A i B mohou mít peripterální formu (tzv. P. chr. v Porto, Gallienovo m., Diokletianovo m. /A/, m. Constantiny /B/). Typ B je konstrukčně zjevně inspirován centrály architektonických komplexů (zejm. lázně, villy, paláce), kde si nároky na větší přísun světla do interiéru vynutily aplikaci okenních otvorů v horní partii tamburu, neboť opaion kupole nebyl k optimálnímu osvětlení místnosti dostačující. Toto řešení, později z ideologických důvodů převzaté pro křesťanská mauzolea, bylo v monumentální architektuře známé minimálně již v době vzniku Hadrianova Pantheonu (tzv. chr. Venuše v Baiích).

Lokace

Pro chrámové rotundy je příznačné jejich umístění na foru, které mohlo vzniknout až v návaznosti na výstavbu vlastní centrály (Pantheon v Římě a Ostii). Náměstí před římským Pantheonem mělo šířku asi 60 m (délka není jednoznačná), podélné strany lemovaly kolonády a jeho součástí byl i triumfální oblouk tzv. Arcus Pietatis. Komplex ostijského Pantheonu tvořilo obezděné nádvoří s edikulárními nikami, oltářem a portikem na jižní straně konstrukčně propojeným s vlastní rotundou. V Asklepiově svatyni v Pergamu je chrám Dia Asklepie Sotera situován na východní stranu peristylového nádvoří, kam se soustředila stavební aktivita za hadriánské přestavby.

Praxe budování císařských hrobek ve městě Římě končí se stavbou Vatikánské rotundy na místě nepoužívaného cirkusu nedaleko od Hadrianova mauzolea. Poté byla naprostá většina mauzoleí budována v sídelních komplexech (tedy jako součást příměstské villy, anebo v její blízkosti), u sídelních měst (mauzolea Galliena, Maxentia, Heleny, Constantiny a Maximiana), anebo ojediněle v místě, kde dotyčný zemřel (v tomto případě jde Gordiana III., Aureliana, Proba a Maximina Daiu).²¹ Výjimkou je Honoriovo mauzoleum v Římě (sídlil nejprve v Miláně a později v Ravenně), který možná chtěl obnovit starou tradici, nebo si přál být pohřben blízko hrobu sv. Petra.

Kompletně prozkoumaných je jen několik komplexů a tak nelze s určitostí říci, zda mezi mauzoleem a rezidencí existoval projektovaný formální vztah. Ten lze potvrdit pouze v případě Diokletianova mauzolea a rotundy sakrálního okrsku v Soluni (pokud je pokládána za Galeriovo mauzoleum), kdy obě budovy vznikly jako součást plánovaného sídelního celku, zatímco většina ostatních hrobek vznikla jako pozdější dostavby. Na dlouholetou tradici budování hrobek v blízkosti římských vil upozorňují někteří badatelé²² a dokládá ji i řada konkrétních příkladů.²³

Nová tendence se začíná uplatňovat u křesťansky orientovaných císařských rodin, kdy dochází k vytvoření vazby mauzolea na kostel. Mauzoleum Heleny bylo umístěno na čelní, východní straně baziliky typu coemeterium v místě předpokládaného vchodu; k obdobnému typu budovy se k její boční, jižní zdi přimykalo i mauzoleum Constantiny. Císařské mauzoleum v Miláně (Sant'Aquilino) se rovněž napojovalo na jižní zeď kostela a Honoriovo bylo spojeno s jižním transeptem chrámu sv. Petra v Římě. Snahu být po smrti co nejblíže hrobům svých svatých, kteří měli vystupovat v roli přímluvců za zesnulé,²⁴ můžeme chápat jako obecný křesťanský rys své doby, jak potvrzují i epigrafické nálezy.²⁵ Příslušníci císařských rodin si však mohli dovolit nejen být pohřbeni u svatyně s ostatky či relikviemi svatých, ale i nechat si k tomuto účelu vystavět svatyni novou s prominentním místem pro vlastní hrob (např. bazilika sv. Agnes, sv. Petra a Marcellina).

Na úzký vztah mezi třemi římskými císařskými mauzolei (Diokletianovo, Galeriovo, Maxentiovo) a řeckými a helénistickými heroïi poukázal A. Grabar, když srovnal jejich dva stěžejní znaky - společný kruhový půdorys a umístění do uzavřeného sakrálního okrsku nad skutečný, anebo domnělý hrob uctívané osoby.²⁶

V této souvislosti lze považovat palác za symbolické místo císařovy vlády na zemi, které tak stojí ve zřejmém komemorativním vztahu k mauzoleu, monumentu reprezentujícím panovníkův věčný nebeský život. Interpretaci významu cirku, jednak jako atributu tetrarchiálních palácových komplexů (snad jen s výjimkou paláce Diokletianova), ale také v návaznosti na monumentální panovnickou hrobku, je pak nezbytné zasadit do kontextu kultu vítězného císaře a to v prvním případě jako žijícího a oslavovaného, ve druhém zesnulého a divinizovaného.

Zasazení hrobového monumentu do uzavřeného okrsku odkazuje na zvláštní sakrální význam stavby. Sloupová průčelí s trojúhelníkovými štíty (fastigia) byla architektonickou formou s posvátnými implikacemi.²⁷

Nejranějším zástupcem spojení císařský palác – mauzoleum se zdá být komplex budov ve městě Filippolis založeném Filipem Arabem (244-249). Poblíž rezidence, ležící při jedné z kolonád protínajících se v tetrapylonu, stála menší stavba čtvercového půdorysu bez oken, původně zastřešená klenbou anebo kupolí, která podle nápisů byla v heroickém, alexandrovském duchu zasvěcena Filipovi jako zakladateli města a jeho rodině. K pokračování koncepce, ovšem křesťansky modifikované, dochází za Constantina, který nechal vystavět kostel s mauzoleem u své rezidence v Constantinopoli.²⁸ Vztah mauzolea k sídelnímu komplexu má dvě roviny, z nichž na první symbolizuje heroon zakladatele či patrona, na druhé pak svatyni božského vládce světa.²⁹

Pro některá mauzolea je typické umístění za zděné ohrazení temenu. Jedná se o mauzolea Diokletiana, Maximiana, Maxentia, rotundu v Soluni a podle literárních zdrojů také mauzolea Constantiny.³⁰ Není zřejmé, zda obdobná praxe existovala také v případě Gallienova mauzolea, Tor de'Schiavi³¹, anebo Vatikánské rotundy. Zdá se však, že žádná z hrobových staveb připojených ke kostelům v uzavřeném okrsku nestála. U temenních ohrazení lze obecně rozlišit dva typy. První má podobu obvodové zdi s nikami na její vnitřní straně jako ve Splitu, Soluni (pouze dvě velké apsidy) anebo v Miláně (San Vittore), kde oktagon s rohovými věžemi připomíná opevnění. Druhým typem je quadriporticus uplatněný u mauzoleí Maxentia a Constantiny. Jednoduchá ohrazení hrobek mají v římské architektuře mnoho starších předloh. Jsou doložena u soukromých staveb nejen v Itálii (hrobka u villy v Boscoreale z 1. stol. n. l., o málo starší „Tomba di Cicerone“ ve Formii, hrobka z augustovské doby v Bovillae u Říma), ale objevují se například také v Británii (hrobky při villách v Lullingstone či Shorden Brae).³² Ze starších císařských funérálních staveb je známa zeď obklopující Hadrianovo mauzoleum, zdobená bronzovými pávy. Typ quadriporticu je ve funérální architektuře méně rozšířený a nejbližší paralelu pro peribolos Maxentiova mauzolea lze najít u rozlehlé hrobky ze 3. století n. l. v turecké lokalitě Side, kde hrobka pravoúhlého půdorysu stojí uprostřed čtvercového dvora s arkádovým ochozem, zastřešeným sérií malých čtvrtkupolí. Inspirace však může vycházet i ze staveb chrámových, u nichž se quadriporticus vyskytuje mnohem častěji. V tomto ohledu se jako nejrelevantnější jeví Aurelianův chrám Slunce v Římě. Význam obou typů ohrazení spočíval zejména v jejich funkci ochranné a také symbolické, jež zdůrazňovala společenský význam pohřbené osoby.

Struktura

Krypta

Bývá spojována výhradně s rotundami funerálního charakteru. Je umístěna pod pódiem, z části pod úrovní země. Forma není standardizována a u jednotlivých staveb se může výrazně lišit. V případě tzv. Portunova chrámu v Porto se jedná o úzký okružní koridor protnutý dvěma na sebe kolmými chodbami shodné šířky, z nichž vybíhají do jimi vymezených pilířů pravoúhlé výklenky. U mauzolea Gallienova má tvar písmene H, u Diokletianova je kruhová s nikami v obvodové zdi, zatímco mauzoleum Maxentiovo a Tor de Schiavi mají kryptu prstencovou, s klenbou svedenou na centrální pilíř. Za společný znak můžeme pokládat klenutý strop podírající podlahu cely, stejně jako větrací štěrby v plášti pódia. Kryptu zobrazuje také Cancellieriho řez Vatikánskou rotundou, Johnsonův řez budovou kaple Saint'Aquilino a rovněž vyšší úroveň podlahy Honoriova mauzolea, ve srovnání s dlažbou přilehlého kostela, spolu s popisem okolí nálezu sarkofágu připisovaného císařově ženě Marii (umístění do zaklenuté komory vyzděné cihlou) naznačuje existenci krypty. Výjimkou jsou mauzolea Heleny a Constantiny, zřejmě proto, že se zde nepředpokládalo uložení většího množství pohřbů.

Paralely pro typ krypty se středovým pilířem můžeme hledat už ve funerální architektuře Etrusků. Z pozdějších příkladů lze uvést např. již zmiňovanou hrobku Ciceronovu ve Formii, anebo dva příklady soudobé s pozdně-antickými imperiálními mauzolei: pohřební komoru tumulu v Anchilao (Bulharsko) a mauzoleum v Castel di Guido (star. Lorium, 4. stol.).³³ Specifickou variantou tohoto typu bylo Augustovo mauzoleum, kde systém pěti koncentrických betonových prstenců propojených na několika úrovních obloukovými klenbami vytvářel složitou strukturu fixovanou na masivní centrální pilíř asi 45 m vysoký.

Průčelí budovy

Pronaos

U většiny staveb je podoba nejistá, ale obecně se předpokládá chrámová fasáda s fastigiem anebo pedimentem.

Vestibul

Obvykle býval čtvercového či obdélného půdorysu s apsidálními výklenky na bočních stranách o rozdílné výšce. Vestibul mauzolea Constantiny byl poměrně nízký, zcela jistě sahal pod střechu ambulatoria. San't Aquilino má naopak vysoký, blížíci se výšce obvodové zdi; osvětlení interiéru zajišťovala okna. Vestibul Vatikánské rotundy není standardní, protože budova stála volně, bez napojení na další stavbu. Jeho koncepce se tak blížila klasickému pronau a tak je pravděpodobné i případné zvýraznění fasády sloupovým průčelím s trojúhelníkovým štítem, jaké má např. tzv. Cappellatte, hrobka z raného 4. století při Via Prenestina.

Výjimkou je mauzoleum Heleny, kde vestibul nemá boční apsidální ukončení, avšak vzhledem k tomu, že archeologický výzkum stavby není stále kompletní, nelze, jak uvádí Johnson, shodné řešení vyloučit ani zde.³⁴ Podle mého názoru je však mnohem oprávněnější hledat nejbližší paralelu u rotundy ostijské (viz. výše).

Vnější sloupový ochoz

V případě několika staveb se objevuje inspirace řeckými a římskými peripterálními chrámky. Patří k nim tzv. Fortunův chrám v Porto, mauzolea Galliena, Diokletiana a Constantiny. U dvou posledně jmenovaných je pro vnější ochoz doložen korintský řád. Zatímco porticus splitské rotundy má plochý kamenný strop, u mauzolea Constantiny měl valenou klenbu.

Střední blok

Sloužil jako spojovací článek mezi pravoúhlým pronaem (vestibulem) a zaoblenou zdí rotundy. U Pantheonu měl charakter technického bloku, v chrámu Dia Asklepie Sotera v Pergamu uzavřené vstupní haly, u dalších staveb, s výjimkou oktagonů, peripterálních centrál a nymfaí, už jen zesílené zdi, kde mohla být konstruována šachta/ty se servisním schodištěm (Pantheon v Ostii, rotunda v Kolíně), která se v případě velmi redukováných středních článků nacházela ve zdi tamburu (rotunda v Soluni, m. Heleny a Constantiny).

Exteriér

Vnější zdi rotund mívaly *obklad* z kamenných desek (upřednostňován je mramor), mnohem častěji ovšem býval povrch potažen štukem, tvarovaným jako kvádrové zdivo. Pouze mauzoleum Diokletiana mělo plášť z pravých kvádrů. Kompletní mramorový obklad se předpokládá u mauzolea Maxentiova; štukovaná imitace u Helenina a Tor de Schiavi a částečně u Sant'Aquilino a Pantheonu.

Za spíše ojedinělé řešení můžeme považovat úzkou okružní tzv. trpasličí galerii v horní partii pláště, která stejně jako již u Pantheonu uplatněná horní zóna fasády exteriéru z vnějšku překrývala spodní část kupole a opticky tak umocňovala vertikální celou stavbu (rotunda v Soluni, San Vittore a Sant'Aquilino v Miláně).

Z konstrukčních důvodů se na některých stavbách objevuje vertikální členění fasády pláště pilastry, které tvoří vnější neredukovanou část obvodového zdiva (např. Vatikánská rotunda, Liciniánský pavilón) anebo nárožní zpevnění konstrukce u polygonálních staveb (např. San Vittore a Saint'Aquilino).

Zvláštní formou redukce hmoty pláště jsou apsidální niky oken uplatněné u mauzolea Heleny a Tempio della Tosse mající předlohu v tzv. chrámu Venuše v Baiích, mauzoleu Le Carceri Vecchie v Capui či Caracallových lázních v Římě.

Kupole u naprosté většiny staveb, jak dokládají hmotné pozůstatky i starší kresby monumentů před destrukcí či přestavbou, měla odhalenou vnější kalotu, kterou na přechodu k plášti překrývaly přechodové stupně (3 – 6). U některých budov mohla na povrchu vystupovat žebra kupole (např. tzv. hrobka Calventie). Metoda výztuže kupolové klenby paprskovitě uspořádaným žebrovím za účelem statického posílení konstrukce byla v Římě i okolí poměrně rozšířená, jak dokládají četná Montanova vyobrazení.³⁵ Ilustrují dvě základní varianty, z nichž první představuje *soubor radiálních žeber sbíhajících se k prstenci oculi*; ve druhé jsou pak *žebra svedena na centrální svorník*. Takto koncipovaný skelet má lineární návaznost na opěrné sloupy rozmístěné po obvodu celly a spolu s nimi tak vytváří dominantní vertikální prvek celého interiéru. I přes některé imaginárně vyhlížející půdorysy, na jejichž základě jsou rekonstrukce provedeny, vychází pravděpodobně většina z nich z reálných staveb.³⁶ Systém žebrové výztuže je prokazatelný u tzv. Portunova chrámu v Porto, pavilónu v Liciniánských zahradách, mauzolea Constantiny in situ; u Vatikánské rotundy jen v kresebné rekonstrukci od Cancellieriho. Jedinou rotundou s kupolovou klenbou nezformovanou na vnější straně do podoby kaloty je

mauzoleum Diokletiana se zděnou jehlanovou střechou překrývající cihlovou kupoli; stejně tak u milánské centrály na oktagonálním půdoryse se předpokládá původní jehlanová střecha nesená krovy nad klášterní klenbou celly.

Kupole byla zpravidla konstruována z litého zdiva, méně často z cihel (Diokletianovo mauzoleum, Saint'Aquilino) a kromě fixace vyzdívky žebrovím se zejména uplatňovala metoda redukce hmotnosti aplikací lehčích agregátů, zejména tufu anebo hliněných nádob. Část vrchlíku bývala, především ze statických důvodů, ponechána volná a vytvářela kruhový průzor – oculus. Stékající dešťová voda se odváděla drenážním potrubím v podlaze celly, které se tak u špatně zachovaných staveb stává jeho důležitým identifikačním znakem. Na základě stop po drenážním systému se předpokládá u chrámu Dia Asklepie Sotera v Pergamu, rotundy v Soluni, Maxentiova mauzolea (sporné), mauzolea Constantiny; podle kresebných dokladů u Vatikánské rotundy a Portunova chrámu v Porto. In situ je dochován v Pantheonu.

Interiér

Obecným rysem římských rotund je kladení důrazu na prostorovost a vertikality interiéru. Jeho známá výška se u popisovaných staveb pohybuje v rozmezí 43,3 m (Pantheon) – 18 m (Saint'Aquilino). Vnitřní průměr celly má rozpětí 43,3 m (Pantheon) – 11,25 (Gallienovo m.). Poměr výšky k vnitřnímu průměru činí 1 : 1 (Pantheon) až 1,67 : 1 (m. Constantiny).

U většiny centrál platí, že kupole spočívá na obvodové zdi s výjimkou mauzolea Constantiny, kde je nesená věncem interiérových sloupů.

Z vnitřní strany bývají do pláště celly zapuštěny niky. Jejich hloubka byla úměrná tloušťce obvodové zdi, rozmístění a tvar zpravidla vychází z ustáleného schématu. Nejběžnějším je osm výklenků (vč. vchodu) střídavě pravoúhlého a půlkruhového půdorysu; první jmenované jsou situovány na osách hlavních, druhé na diagonálních (v případě Pantheonu a chr. Dia Sotera v Pergamu) je tomu naopak). Některé stavby mají jen pravoúhlé výklenky (Vatikánská rotunda, Honoriovo m., rotunda v Soluni); centrály s apsidálním věncem pouze zaoblené. Méně běžným je model se šesti výklenky v mauzoleu Galliena, který však má své paralely v jiných menších hrobkách, z nichž nejznámější se nachází v Castel di Guido. Zcela ojedinělým je

počet šestnácti nik mauzolea Constantiny, mezi nimiž dominují jen čtyři velké na hl. osách, zbývající jsou menší a začínají až přibližně 1 m nad úrovní podlahy.

U kupolí s žebrovou výztuží vystupovala v některých případech žebra na povrch. Jejich báze byly nesené konsolami, které mohly být podepřeny sloupy (Vatikánská rotunda, tzv. Portunův chrám v Porto).

Chrámové centrály a starší hrobky bývaly méně **osvětleny** – Pantheon pouze přes oculus; Diokletianovo mauzoleum mělo patrně jen jediný zdroj slunečního světla (pouze v odpoledních hodinách) a ani ten nelze jednoznačně prokázat; pouze jedno okno je viditelné na stuttgartské kresbě mauzolea v San Vittore; Tor de 'Schiavi má již čtyři okrouhlé oculi ve spodní části kupole. Naprosto odlišná je situace u hrobových monumentů raně-křesťanských (mauzolea Heleny, Constantiny, v San't Aquilino), kde rozměrná okna, situovaná obvykle ve střední zóně obvodové zdi, přivádějí do interiéru velké množství denního světla. Konstrukce s velkými okenními otvory a nová koncepce vnitřního prostoru hrobky zalitého světlem souvisí patrně nejen se strukturálními inovacemi projevujícími se příklonem ke skeletové konstrukci (pavilón v zahradách Liciniánů), ale také se změnou ideologie ve vztahu k posmrtnému životu. Tento myšlenkový přerod je zřejmý z dobových ontologických teorií křesťanských myslitelů, vycházejících především z pozdního platonismu a zejména učení Plótina. K pochopení těchto myšlenkových proměn je na místě připomenout alespoň některé zásadní relevantní teze pozdně-antické a raně-křesťanské filosofie.

*Plótin*os líčí emanaci intelektu (druhá hypostaze) z Jedna (první hypostaze) metaforicky jako vyzařování světla ze slunce a jeho analogie nepochybně vychází z pozdně-stoické nauky o emanaci vládnoucího rozumového principu v člověku (*hégemonikon*), chápaného jako „ohněvý rozumový dech“ (*pneuma*) vycházející přímo ze slunce. Samotný intelekt je pak charakterizován svou průzračností a nezměrnou září.³⁷ Symbolika světla se objevuje i ve vztahu k duši (třetí hypostaze) v nauce o „osvícení“ intelektem, při němž má být duše pozvednuta na jeho úroveň.³⁸

V době Constantinově působil v Římě proslulý řečník a učenec *Marius Victorinus*, který v pozdním věku konvertoval ke křesťanství (mezi léty 350 – 355). Je pokládán za zakladatele trojiční ontologie (na ni navazuje asi o padesát let později sv. Augustin), v níž mj. má duše schopnost uchování totožnosti s božským intelektem (nús), které ji umožňuje návrat do vyššího stavu - vyzdvižení ke zdroji záře, k do-

konalosti zbožštění.³⁹ *Augustin* v této souvislosti hovoří o přítomnosti světla věčného rozumu v lidské mysli v míře, v níž je člověk schopen toto světlo přijmout.⁴⁰

U řeckých křesťanských platoniků je duše pokládána za světelnou bytost, schopnou, vzhledem ke své světelné povaze, vymanit se z časoprostoru ohraničeného nebeskou klenbou, prostřednictvím očisty tělesných vášní tak vstoupit do prvního nebe, odkud osvícená stoupá k vrcholu inteligibilního světa – druhému nebi, z něhož je nakonec vyzdvížena do třetího nebe zbožštění.⁴¹ Příznačnou se jeví metafora *Řehoře z Nazianzu* (329/330 – 390), v níž je bůh pro inteligibilní tím, čím je slunce pro svět vnímatelný smysly.⁴² V jeho teorii se očištěná duše stává inteligibilní tím, že se mění v paprsek Božího světla.⁴³ Obdobně rozvíjí své úvahy sv. *Řehoř z Nyssy* (zemřel r.394), který užívá pro dosažení inteligibilní roviny paralely světelného oděvu, zjevujícího se jako paprsek sestupující z „Otce světla“.⁴⁴ Na úrovni druhého nebe se duše stává jedním ze „synů světla“ a odtud nastupuje, zřeknutím se vlastního intelektu, cestu ke zbožštění přimknutím se k Bohu – Otci světla v rovině třetího nebe.

Symbolika světla ve vztahu k lidské bytosti má své kořeny rovněž v kosmogonickém mýtu manichejského učení, jímž byli raně-křesťanští filosofové vedle novoplatonismu také ovlivněni. Člověk je zde chápán jako podvojná bytost, účastníci se kosmického zápasu dvou světů, jejíž vlastní já ze světa světla bylo pohlceno tělem, náležícím světu tmy a jejímž cílem je přemožení sil temnot a návrat do říše světla.

Dekorace

Charakteristickým pro vnitřní architektonické členění celly je rozmístění sloupů mezi nikami. In situ jsou zachovány jen v Pantheonu a Diokletianově mauzoleu, ale na základě archeologických dokladů se předpokládají i u dalších staveb – Pantheonu v Ostii, v San Vittore a Sant'Aquilino, Tor de'Schiavi; dále Vatikánské rotundy a tzv. Portunova chrámu v Porto (zde na ně navazují konzoly klenebních žeber).

Výrazným horizontálním výzdobným i strukturujícím prvkem jsou jak exteriérová tak interiérová kladí a římsy zahrnující tradiční motivy vejcovce, perlovce, ionské-

ho, lesbického a vysokého kýmatu, volutových konsol, kazet na spodních stranách architrávů či říms s oblíbeným motivem rozet apod.

Typickým projevem pozdní antiky je implementace spolií (sloupy, hlavice) jako dekorativních prvků nově vznikajících staveb (značně rozšířené bylo rovněž druhotné využití cihel).

Takřka u všech budov, s výjimkou mauzolea ve Splitu, se podle přímých dokladů i literárních pramenů předpokládá mramorový obklad interiérových stěn (nepotvrzeno u Vatikánské rotundy a Gallienova mauzolea). Mramorové panely byly kladeny do horizontálních řad od podlahy až po klenbu; v některých stavbách jsou kombinovány různobarevné materiály, řezané a skládané do geometrických tvarů.

Sochařská výzdoba pochází pouze z Pantheonu – reliéfní obkladové panely středního bloku s girlandami a kultovními předměty, Diokletianova mauzolea - zde v podobě úzkého figurálního vlysu a portálu s reliéfními úponky (spolium) a ze Sant'Aquilina – portál s motivy putti při různých činnostech (spolium). Mnohem rozšířenější byly *mozaiky*. Potvrzeny jsou již v Novém lázeňském pavilónu Asklepiovy sv. v Pergamu, Liciniánském pavilónu, mauzoleích v San Vittore, Sant'Aquilino, Heleny a Constantiny. Méně nákladná *fresková dekorace* byla užita v Tor de'Schiavi a Sant'Aquilino.

Pro uplatnění jednotlivých výtvarných technik obecně platí, že klenby nesly zpravidla mozaikovou výzdobu, ojediněle freskovou, zatímco zdi pokrývaly výhradně mramorové obklady, méně často i mozaiky (vestibul Sant'Aquilino; mozaika se našla až v horní partii stěny a proto není vyloučen panelový obklad spodní části) anebo fresky (tzv. galerie Sant'Aquilino; jedná se o imitaci mramorového obložení).

Dekoraci kupole máme alespoň v základních rysech zdokumentovanou u dvou mauzoleí - Constantiny a Tor de'Schiavi. Zde je patrné dělení vertikální do dvanácti, respektive osmi zón, kde vertikální předěly jsou tvořeny florálními a figurálními motivy přimíjajícími kandelábry (m. Const.), či sérií arkád (T.de'Sch.) a zároveň členění horizontální do souvislých pásů majících podobu nepřetržitého scénického vlysu nebo panelů se samostatnými výjevy mezi nimiž mohla existovat tématická návaznost.

Mezi výzdobnými figurálními motivy se objevují takové, které jsou rovněž dobře známy z ikonografie sarkofágů a malovaných hrobek. K velmi rozšířeným patřili *putti* zobrazovaní při nejrůznějších aktivitách : závody vozů (S. Aquilino, Diokl. m.), nesou girlandy, přidržují medailony anebo loví (Diokl. m.), rybaři či sbírají ví-

no (m. Const.). Portréty zesnulých se objevují v mauzoleu Diokletiana, kde je reliéfně zobrazen i se svou chotí Priscou; v hrobce Constantiny je busta císařovny a patrně jejího prvního muže Hannibaliana začleněna do mozaiky dekorující ambulatorium.

Pro křesťanská mauzolea jsou standardními náměty Daniel v jámě lvové, Noe a archa, Zuzana, Jonáš, Dobrý pastýř, Kristus mezi apoštoly, Kristus předává zákon, apod. Zdá se, že neexistoval jednotný ikonografický program, avšak zvolenou tematiku prostupuje jednotící nosný motiv křesťanské ideologie – *spasení*. I ve výzdobě mauzoleí se projevuje tendence charakteristická pro raně-křesťanské umění a to prolínání biblických výjevů s antickou mytologií – zejména bakchickou tematikou. Za jistou paralelu ke dřívější tradici císařské apotheosy lze chápat scénu Nanebevzetí Eliáše z kaple Saint'Aquilino v Miláně.

1. Platon, *Timaos a Kritias*, překl. F. Novotný, Praha 1919, str. 38.
2. Chrámek se dochoval až ve stavu po poslední rozsáhlé obnově uskutečněné v r. 191 z podnětu Julie Domny.
3. Plútarchos, *Romulův životopis*, kap. 11; Ovidius, *Fasti* IV, 819, 821.
4. srov. K. Kerényi, *Prologomena* (Kerényi–Jung, *Věda o mytologii*, Brno 1995), str. 19.
5. srov. Plinius, *Natur. Hist.* II, 143.
6. *Brit.Mus.Cat.Coins, Galatia*; no. 16, pl. XXVII / 13 (obr.157); no. 15, pl. XXVII / 12 (obr.158); no. 24, pl. XXVIII / 2 (obr. 156). Mince na obr. 2 a 3 pocházejí z Caracallový doby, mince na obr. 1 byla ražena za Urania Antonina.
7. *Brit.Mus.Cat.Coins, Arabia*, no. 2, pl. III / 5.
8. Evans, *Palace of Minos*, I, fig. 494.
9. *Coll.Dattari*, no. 54, pl. XXVIII.
10. Nebeský příbytek bohů, reliéf z Bhárhútu; Coomaraswamy, *History of Indian and Indonesian Art*, fig. 43.
11. Theodosiův trůn, Omont, *Manuscripts grecs*, pl. XLI.
12. *Brit.Mus.Cat.Coins, Cappadocea and Syria*, no. III, pl. XXXI / 7.
13. Mince ražena za Treboriana Galla a Volusiana, *Brit.Mus.Cat.Coins, Galatia*, no. 656, pl. XXVI / 5.
14. Foucher, *L'Art greco- budhique*, I, fig. 228; Freska z Domus Vesonius primus – srov. Rostowzew, *Rom. Mitt.* XXVI, fig. 24.
15. *Brit.Mus.Cat.Coins, Mysia*, no. 315, pl. XXX / 7; mince ražena za Septimia Severa.
16. Rasch, *Maxentius – Mausoleum*, 78-80 .
17. Augustovo mauzoleum /tři niky kolem centrální prstencové komory/, mauzoleum v Gianole / báze i komora mají oktagonální půdorys/, Plancovo mauzoleum v Gaetě /čtyři vnitřní komory kolem koridoru kruhového tvaru/, tzv. Casal Rotondo na Via Appia a „Torrione“ na Via Prenestina, tzv. Monte del Grano / pozdní - ze 3.stol./ . Casal Rotondo viz. např. Canina, *Via Appia*, 145 – 56; Tomassetti, *Campagna*, II, 144 – 47; Fellman, *Grab*, 73 – 74 ; Crema, *Arch. Rom.* , 248; Torrione viz. např. Bartoli, *Sepolcri*, tab. .58; Canina, *Edifizi*, VI, tab. CV; Ashby, *Class. Top.* , I, 152 – 53; Fellman, *Grab*, 70 – 71 ; C. Pietrangeli, *Il Torrione della via Prenestina*, *L'Urbe*, 6, č.5 (1941), 1 – 7 a rovněž *Via Prenestina*, *Il Torrione*, *BullComm*, 68 (1940), 239 – 43 ; G.Caruso, *Roma Archeologica e progetto*, Roma 1983, 38 a dále; Monte del Grano viz. např. Tommasetti, *Campagna Romana*, IV, 85-88; Ashby a Lugli, *Villa dei Flavi*, 179 – 82; L. Quilici, *La via Latina da Roma a Castel Savelli, Passeggiate nel Lazio*, 4, Roma 1978, 85 – 87.
18. např. hrobka Cecilie Metelly /vnitřní prostor vyjimečně prostupuje i do válcové nástavby a tzv. hrobka Priscilly /niky na exteriérové straně pláště/ – obě na Via Appia, hrobka v turecké Attalei (obr. 193, Perkins). Hrobky na Via Appia viz. Nibby, *Analisi*, III, 532 – 35 ; Canina, *Via Appia*, 62 – 63; Crema, *Arch. Rom.*, 326 .
19. Kolumbárium v San Vito viz. Francisci a Pane, *Mausolei*, 25 –26, 60, 66, obr. 38 – 43 ; hrobka u San Vito tamtéž, 66-68, obr. 44 – 45 ; Scudillo tamtéž, 22, 26, 72, 79, obr. 55 – 56 ; Marano tamtéž, 28, 29, 72 – 76, obr. 58 – 62, 84.
20. Johnson, „Mausolea“, 159 .
21. Johnson, „Mausolea“, 147, pozn.1
22. Canina, *Via Appia*, 186; Toynbee, *Death and Burial*, 49 ; G. Waurick, *Untersuchungen zur Lage der römischen Kaisergraber in der Zeit von Augustus bis Constantin*, *JbZMusMainz*, 20 (1973), 126 a dále .
23. Pompeius měl být pohřben ve své vile v Albano /Plutarchos, *Pompeius*, 80.6 / , hrobka L. Munatia Planca byla postavena u jeho vily v Gétě, v Gianole bylo součástí vilového komplexu oktagonální mauzoleum spojené na základě nápisu nalezeného poblíž s Caesarovým úředníkem Mamurrou, anebo mauzoleum Plautie postavené poblíž rodinné vily u Tivoli . Tradice pokračuje do čtvrtého století : vila a mauzoleum v britském Lullingstone a ve španělských lokalitách Sabada / půdorys čtyřlístku / a Las Vegas de Pueblanueva / oktagon / . Srov. Johnson, „Mausolea“, 149, pozn.7 – 13 .
24. P.Braun, *The Cult of the Saints, its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago 1981, 46 .
25. *ILCV*, I, 416 – 428, č. 2126 – 87.
26. Citován A. Frazerem („Maxentius Buildings“, 387, pozn.22)
27. Cicero, *Phil.* , 2, 110 Vitruvius, 5.6,9 .
28. Eusebius, *V.C.* , 4.58 .
29. srov. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique*, 2 sv., Paris 1946 , 220 a dále .
30. Johnson, „Mausolea“, 151 .

31. L. Canina, *Gli edifizii di Roma antica* (1848 – 56, 6 sv.), VI, tab.CVI, v nákrese se objevuje ohrazení temene , pro něž ale není archeologicky potvrzená opora.
32. Johnson, „Mausolea“, 152, pozn. 17-20 .
33. Tumulus v Anchilaos viz. R.F. Hodkinson, *Bulgaria in Antiquity, An Archaeological Introduction*, London 1975, 221 – 23. Mausoleum v Castel di Guido viz. C. Mocchegiani, C. a M. Roberto, *Il mausoleo di Castel di Guido*, RIASA, 3. ser., 3 (1980), 37 – 44.
34. Johnson, „Mausolea“, 161.
35. Scielta de varii tempieetti antichi, tab. 29 , 38 . Raccolta de tempieetti , tab. 3 , 6 , 11 , 21 , 22 , 26 , 29 , 40 , 45 , 46 .
36. Se dvěma podobnými rekonstrukcemi žebrovaných kupolí se můžeme setkat i ve Vatican Barberini Latin MS . 4424 ; další zde publikovaná má půdorys, jehož obdobu nalezneme i u Francesca da Sangallo (viz. Ch. Huelsen , *Il libro di Giuliano da Sangallo* , fol. 1 , s. 4)
37. Plóinos, *Enn.* V, 8(31), 4,5 – 10, cit. podle překl. P. Rezka.
38. o.c. V, 3(49).
39. srov. např. Marius Victorinus, *Adv. Ar.* I, 61, 21 – 24 (1086 c).
40. srov. např. Augustin, *Retract.* 14,4; 18,2 (PL 32,590; 594) anebo *De Trinit.* XII, 15,24 (PL 42,1011 – 1012).
41. A. H. Armstrong, *Filosofie pozdní antiky*, Praha 2002, s. 488 – 9.
42. Řehoř z Nazianzu, *OR.* XXVIII, 30 (68,8 12, PG 36,69 a).
43. o.c. XX,1 (PG 35, 1065a – b).
44. srov. např. Řehoř z Nyssy, *De virg.* (PG 46,365b).

V. ZÁVĚR

Kořeny centrálně disponované architektury sahají na Apeninském poloostrově až do doby raného eneolitu, kdy jsou již doložena jednoduchá okrouhlá stavení. Tradice kulatých či oválných chat přežívá i v pozdějších mohylových kulturách doby bronzové a v prostředí villanovském a latijském rané doby železné. Specifický typ staveb na kruhovém půdorysu se objevuje od 7. století ve funerální architektuře Etrusků. Jejich tholosové hrobky s nepravou klenbou (opřenou o středový pilíř) pak zřejmě inspirovaly mnohem mladší kupolové tumuly helénistické doby (např. Tombe del Graduca v Chiusi), pozdně-republikánská a raně-císařská mauzolea. Za helénismu se stala oblíbenou kruhová forma svatyně a několik takových staveb vyrostlo i na území Itálie (např. tzv. svatyně B na Largo Argentina, tzv. sv. Vesty na Foru Boariu, sv. Vesty v Tivoli).

Nová forma centrál budovaných pokročilou technologií litého zdiva se objevuje za pozdní republiky v neapolské oblasti proslulé nalezišti vulkanického popela tzv. pozzolany, která dodává cementové směsi její vynikající vlastnosti – pevnost a vodovzdornost. Těch bylo využito při výstavbě četných lázeňských budov, v nichž se objevují okrouhlé, zaklenuté haly, které pak byly jako základní architektonická forma dále rozvíjeny v centrální architektuře císařské epochy a zejména v římské metropoli dosáhly od neronského období monumentálních rozměrů.

Naprostá většina centrálně disponovaných staveb měla charakter sakrální, zpravidla se jednalo o hrobky a ojediněle o stavby chrámové (Pantheon, chrám Dia Asklepiea Sotera v Pergamu, u Pantheonu v Ostii a rotundy v Soluni je účel nejistý); spíše sporadicky je zastoupena architektura profánní spojená s provozem vodních zařízení (Nový lázeňský pavilón Asklepiovy svatyně v Pergamu a lázeňský pavilón v zahradách Liciniánů). Nejpočetněji jsou mezi rotundami zastoupena mauzolea, jejichž vývoj představuje postupnou přeměnu pozdně-republikánských cylindrických hrobek, nesoucích zpravidla kuželový násep, v centru s kupolovou klenbou. Kupole se podle dostupných dokladů začíná uplatňovat někdy v průběhu 1. století n.l., kdy ještě nebývá ztvárněna v exteriéru, ale uzavírá jen vnitřní prostor komory. Raný příklad kupolové klenby s kazetovým stropem uplatněný později v Pantheonu poskytuje malé mauzoleum z 2. pol. 1. století n.l. tzv. hrobka Claudia Liberata při

Via Tiburtina. Závěrečný stupeň transformace cylindrického hrobového monumetu na kupolovou rotundu představuje tzv. Fortunův chrám v Porto, považovaný za přímého předchůdce Gallienova mauzolea.

Pro chrámové rotundy je charakteristické jejich umístění při foru lemovaném kolonádami, nebo alespoň zdí s edikulárními nikami. S ohrazením posvátného okrsku se setkáváme i u některých funerálních staveb, kde mívá podobu obvodové zdi s nikami (Diokletianovo mauzoleum, rotunda v Soluni, kaple Sant'Aquilino v Miláně) anebo quadriporticu (m. Maxentiovo, m. Constantiny).

Po výstavbě Vatikánské rotundy se ustálila praxe budování císařských mauzoleí mimo město Řím (výjimkou je mauzoleum Honoriovo), nejčastěji na teritoriu sídelních komplexů nebo v jejich blízkosti. V této souvislosti lze považovat palác za symbolické místo císařovy vlády na zemi, které tak stojí ve zřejmém komemorativním vztahu k mauzoleu, monumentu reprezentujícím panovníkův věčný nebeský život. Interpretace mauzolea se tedy odvíjí na dvou rovinách, z nichž první představuje císařskou hrobku jako heroon zakladatele nebo patrona, druhá pak jako svatyni božského vládce světa.

Zvláštní ideový rozměr vymezuje spojení palác-mauzoleum-cirkus. Interpretaci cirkusu je v tomto nezbytné zasadit do kontextu kultu vítězného císaře a to v prvním případě jako žijícího a oslavovaného, ve druhém zesnulého a divinizovaného.

U křesťansky orientovaných císařských rodin se ve funerální architektuře začíná uplatňovat vazba mauzolea na kostel (m. Heleny, Constantiny; Sant'Aquilino; m. Honoriovo). Toto spojení vyjadřuje záměr být pohřben v těsné blízkosti některého z mučedníků, kteří v představách zesnulých vystupovali v roli jejich přímluvců.

Struktura volných centrálních staveb byla poměrně ustálená a k jejím základním komponentům zpravidla patřil pronaos nebo vestibul, střední blok či redukovaný střední článek, cella a pro hrobky typická krypta. Podoba pronaosu není u velkého počtu staveb zcela zřejmá; obvykle se rekonstruuje fasáda s fastigiem anebo pedimentem. Vestibul mívá zpravidla obdélný někdy i čtvercový půdorys, doplněný o dvě boční apsidy. Výjimku tvoří mauzoleum Heleny, kde apsidální zakončení chybí a vstupní hala svou dispozicí vykazuje vztah ke starší rotundě v Ostii. Střední blok je obvykle redukován na zesílenou zeď umožňující napojení na zaoblený plášť celly; plně artikulován je pouze v případě Pantheonu a chrámu Dia Asklepie Sotera v Pergamu. Prokazatelně hrobové stavby mívají až na výjimky (mauzoleum Heleny a Constantiny) kryptu sloužící k uložení pohřbů, jejíž forma však nebyla standardní

a mohla se i výrazně lišit. U několika monumentů se objevuje inspirace helénisticko-římskými peripterálními chrámkami (tzv. Portunův chrám v Porto; mauzoleum Galliena, Diokletiana a Constantiny).

Plášť cely nebýval v exteriéru obvykle vertikálně členěn, pouze v několika případech se z konstrukčních důvodů přistoupilo k redukci části obvodového zdiva, po níž pak vystupovaly neredukované partie jako úzké pilastry (Vatikánská rotunda, Liciniánský pavilón). Do podoby pilířů bývala zesílena nároží u polygonálních staveb (San Vittore, Saint'Aquilino). Jiným příkladem vertikální struktury jsou vnější apsidální výklenky zahlobené do pláště kolem oken (m. Heleny, Tempio della Tosse) anebo peristylové ochozy v horních partiích pláště překrývající spodní zónu kaloty tzv. trpasličí galerie (rotunda v Soluni, San Vittore, Saint'Aquilino).

V interiéru bývala hmota tamburu redukována zejména sérií velkých výklenků začínajících na úrovni podlahy. Nejrozšířenější byla kombinace pravoúhlých nik na hl. osách a zaoblených na osách diagonálních v celkovém počtu osmi (u Pantheonu a chrámu Dia Asklepie Sotera je rozmístění na osách opačné). Méně častá je aplikace výhradně pravoúhlých výklenků (Vatikánská rotunda, Honoriovo mauzoleum, rotunda v Soluni). Naproti tomu centrály spojené s provozem vodních zařízení opatřené apsidálním věncem měly vnitřní výklenky pouze zaoblené, avšak zde se nejednalo o zahlobení do pláště rotundy ale o vyklenutí pláště samotného. Mezi imperiálními stavbami je doloženo i schéma se šesti nikami (Gallienovo mauzoleum), které se však častěji objevuje u malých soukromých hrobek.

V souvislosti s křesťanskou ideologií a koncepcí světla ve vztahu k posmrtnému životu se i u hrobových staveb začíná uplatňovat konstrukce rozměrných okenních otvorů ve střední zóně tamburu, známá již ze starších staveb profánních (vestibuly, caldaria, nymfaia).

Kupole bývala u převážné většiny budov z litého zdiva, zformována na vnější straně do tvaru kaloty, která u báze přecházela ve tři až šest stupňů. Výjimkami jsou mauzoleum Diokletiana a kaple Sant'Aquilino, kde cihlové kupole překrývají jehlanovité střechy. U litých kupolí jsou patrné pokusy o odhmotnění celé konstrukce pomocí příměsí z lehčích materiálů (tufy, hliněné nádoby). Statického posílení mohlo být rovněž dosaženo neuzavřením vrchlíku, tedy vytvořením oculu anebo zpevněním hmoty radiálním žebrovím (Portunův chrám, Liciniánský pavilón, mauzoleum Constantiny, Vatikánská rotunda). Žebra se sbíhala k otvoru v kupoli,

případně byla svedena na centrální svorník. Ojediněle vystupovala i nad povrch kaloty.

Dekorace exteriéru spočívala jednak v aplikaci mramorového obkladu, zpravidla se jednalo jen o obložení částečné, zejména však ve tvarování štukovaného povrchu do podoby imitující kvádrové zdivo. Jen Diokletianovo mauzoleum má plášť z pravých kvádrů. Dominantním horizontálním strukturujícím elementem byly profilované římsy. Exponovanou část kupole pokrývaly kovové (předpokládá se bronz) pláty; jehlanové střechy měly krytinu z terakotových tašek.

Pro členění vnitřního prostoru cely je charakteristické rozmístění sloupů mezi nikami plnicích funkcí podpor masivních dekorativních kladí, v některých případech i konzol klenebních žeber. Obecně platným principem se jeví překrývání povrchu interiérových zdí panely z barevných mramorů, méně často mozaikami. Klenby zpravidla nesly obklad mozaikový, ojediněle se můžeme setkat také s výzdobou freskovou.

Symbolika staveb na kruhovém půdorysu se opírá o různorodou mytologickou, kosmologickou i teologickou ideovou bázi.

V římském prostředí někdy bývá typ kruhové svatyně, nejčastěji zasvěcený ochránkyni oltářního a krbového ohně bohyni Vestě, spojován s raným obydlím mívajícím podobu okrouhlé chaty s ohništěm uprostřed místnosti a kouřovým otvorem ve střeše.

Římské náboženské myšlení bezesporu výrazně ovlivnila systematicky propracovaná etruská nauka. Uzavření prostoru kruhem bylo tradičním rituálním aktem, jímž se realizovalo jeho vydělení z chaosu a harmonizování s božsky organizovaným makrokosmem. Etruské členění nebeského prostoru na 16 zón reprezentujících přibytky božstev vykazuje zřejmou spojitost s modelem 8 výklenků rozdělujících interiér cely na 16 částí tvořených nikami a pilíři mezi nimi.

Významnou roli sehrály rovněž inspirační impulsy přicházející z tradic orientálních, kde kupolový tvar býval spojován s manifestací božské přítomnosti. Jejich odraz je možné spatřit v přijetí prototypu audienčního stanu východních vládařů s dekorací imitující nebe - říšského baldachýnu, jako symbolu božské světovlády římských císařů. Do tohoto kontextu je římská monumentální kupolová klenba patrně poprvé zasazena v audienční síni Nerova paláce Domus Aurea.

První volně stojící rotundou z litého zdiva, monumentálních rozměrů se ve 20. letech 2. století stal Hadrianův Pantheon, který až do závěru antiky nebyl svými roz-

měry překonán. Přibližně ve stejnou dobu byl dokončen i chrám Dia Asklepieia Soteru v Pergamu; tzv. Dolní rotunda byla vybudována až později, někdy kolem roku 200 n.l. Do 1.čtvrtiny 3.století je datována Vatikánská rotunda a další tři centrály následně vznikly v období před polovinou a po polovině 3.století (Pantheon v Ostii, tzv.Portunův chrám, Gallienovo mauzoleum). Zbývajících deset popisovaných monumentů již náleží do století čtvrtého, kdy se typ rotundy-mauzolea stává mezi císařskými hrobkami dominantní. Ojedinělým dokladem profánní monumentální architektury na centrálním půdorysu je Liciniánský pavilón (rané 4.stol.). Většina hrobek z deseti zmiňovaných centrál vznikla v 1. polovině 4. století (Diokletianovo mauzoleum, rotunda v Soluni, mauzoleum v San Vittore, Maxentiovo mauzoleum, Tor de'Schiavi, mauzoleum Heleny). Kolem poloviny století bylo postaveno mauzoleum Constantiny a do poslední čtvrtiny se řadí stavba mauzolea při kostelu San Lorenzo (kaple Saint'Aquilino). Poslední z pozdně-antických rotund Honoriovo mauzoleum patří již na přelom 4. a 5. století.

Vybraná literatura

Primární prameny

Anastasius Bibliothecarius, Chronographia tripartita, ed. De Boor, in Theophanes, Chronographia, II (1885).

Ausonius, ed. and trs. Hugh G. E. White, 2 vols. , Loeb (1919 – 21).

Bede, Chronikon, in : us Venerabilis Bedae Opera Historica minora, ed. J. Stevenson (London, 1841), 163 – 206.

Cicero, De re publica, De legibus, ed. a trs. W.K. Clinton, Cicero, XVI, Loeb 1928.

Constantine Porphyrogeneticus, De administrando imperio, ed. G. Moravcsik and trs. R.H.J. Jenkins, CFHB, 1; DOT, 1, Washington D.C. 1967.

Eusebius, Vita Constantini, PG 20, 909 – 1230; ed. I. Heikel, Eusebius Werke, I, GCS, 7 (1902), 1 – 148; trs. E. C. Richardson, SelLib, 2nd ser., 1 (1904), 473 – 559; trs L. Tartaglia, Sulla vita di Constantino, Quaderni di Koinonia, 8 (Naples, 1984).

Chronicon Paschale, ed. L. Dindorf, Bonn (1832).

Lactantius, De mortibus persecutorum, ed. and trs. J.L. Creed, Oxford Early Christian Texts (Oxford, 1984).

Liber Pontificalis, ed. L. Duchesne, 2 vols. (Paris, 1886 – 92; rpt. Paris, 1955).

Socrates Scholasticus, Historia ecclesiastica, PG 67, 29 – 842; trs. A.C. Zeno, SelLib, 2nd ser., 2 (1890), 1 – 178.

Sozomenus Hermias, Historia ecclesiastica, PG 67, 843 – 1630; ed. J. Bidez , G.C. Hansen, GCS, 50 (Berlin, 1960); rev. Trs. Ch.D. Hartranft, SelLib, 2nd ser., 2 (1890), 179 – 427.

Theodoretus, Historia ecclesiastica, PG 82, 881 – 1280; ed. L. Parmentier, F. Scheidweiler, GCS, 19, 2nd ed. (1954); trs. B. Jackson, SelLib, 2nd ser., 3 (1892), 33 – 159.

Theophanes, Chronographia, ed. Carl De Boor, 2 vols., Leipzig 1885.

Vitruvius, De architectura, př. : Vitruvius, Deset knih o architektuře, A. Otoupalík (Praha, 1953).

Zonaras, Ioannes, Anales, ed. M. Pindar, Bonn ed., I – II (1884).

Sekundárni prameny

C. Albizzati, Un portale d'età romana a Milano, in : La critica d'arte, 2 (1937), 55 – 65.

W. Altmann, Die italischen Rundbauten, Berlin 1906.

G. Apollonj, M. Bruno, Esplorazioni sotto la confessione di San Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940 – 49, Vatican 1951.

T. Ashby, G. Lugli, La villa dei Flavi cristiani 'ad duas lauros' e il suburbano imperiale ad oriente di Roma, MemPontAcc, 2, 1928, 157 – 192.

A. Bartoli, I monumenti antichi di Roma nei disegni degli Uffizi di Firenze, Roma 1914 – 22.

P.S. Bartoli, Gli antichi sepolcri, Roma 1699.

L. Beltrami, Il Pantheon, Milano 1898.

G.F. Bescapè, Sette chiese stazionali, Milano 1576.

H. Bloch, I bolli laterizi e la storia edilizia romana, Studi e materiali del Museo dell'Impero romano, 4, Roma 1947.

D. Bodart, Dessins de la Collection Thomas Ashby a la Bibliotheque Vaticane, Documenti e riproduzioni, 2, Vatican 1975.

A. Bosio, Roma sotterranea, Roma 1632.

G. Bovini, Il complesso monumentale di S. Lorenzo Maggiore a Milano, CorsiRav, 8 (1961), 119 – 39.

H. Brandenburg, Roms fruhchristliche Basiliken des 4. Jahrhunderts, Heyne Stilkunde, 14, Munchen 1979.

C.C. Briggs, The Pantheon of Ostia, MAAR 8 (1930), 161 – 169.

F. Buliĉ, Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonché delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona, BullDalm, 31 (1908), 86 – 127.

-----, Il sepolcro di Diocleziano a Split, BullDalm, 46 (1923), 3 – 9.

-----, L. Karaman, Kaiser Diokletians Palast in Split, Zagreb 1929.

A. Calderini, G. Chierici, C. Cecchelli, La basilica di San Lorenzo Maggiore in Milano, Milano 1951.

F.G. Cancellieri, De secretariis basilicae Vaticanae veteris, Roma 1786.

L. Canina, Gli Edifici di Roma antica I – IV, 1848 – 53.

-----, La prima parte della via Appia dalla porta Capena a Boville, Roma 1853.

G. Caporicci, Tor pignattara, Quaderni dell 'Alma Roma, 14, Roma 1976.

F. Castagnoli, Il circo di Nerone in vaticano, RendPontAcc, 32 (1959- 60), 97 – 121.

-----, A.M. Colini, G. Macchia, La via Appia, Roma 1972.

E. Cicogna, Intorno alla vita e alle opere di Marcantonio Michiel, Memorie dell' Instituto veneto di scienze, lettere ed arti, 9 (1861), 359 – 425.

L. Crema, L'architettura romana, Enciclopedia classica, III.12.1, Torino 1959.

-----, Il palazzo di Diocleziano a Spalato, CorsiRav, 7 (1960), 41 – 51.

G.M. de Rossi, Bovillae, Forma Italiae, Regio I, vol. 15, Firenze 1979.

F. Deichmann, Untersuchungen an spatromischen Rundbauten in Rom und Latium, AA, 56 (1941), 733 – 48.

-----, A. Tchira, Das Mausoleum der Kaiserin Helena und die Basilika der Heiligen Marcellinus und Petrus an der Via Labicana vor Rom, JdI, 72 (1957), 44 – 110.

A. Desgodetz, Les Edifices antiques de Rome, Paris 1779 (I.ed. 1682).

L. Donati, Polifilo a Roma: il mausoleo di S. Constanza, La Bibliofilia, 70 (1968), 1 – 38.

W. Dorigo, Late Roman Painting, New York 1970.

J. Durm, Handbuch der Architektur, II.2, Die Baukunst der Romer, 2. ed., Stuttgart 1905.

E. Dyggve, Kurzer Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im Palastviertel von Thessaloniki, Frühjahr 1939, Laureae Aguinenses 2 (1941), 63 – 71.

-----, Recherches sur le palais imperial de Thessalonique, Studia orientalia Ioanni Pedersen dicata, Kobenhavn 1953, 59 – 70.

-----, Fouilles et recherches faits en 1939 et en 1952 – 53 á Thessaloniki, Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina II (1957), 78- 88.

-----, La region palatiale de Thessalonique, Acta Congressus Madgvigiani: Proceedings of the Second International Congress of Classical Studies, Kobenhavn 1958, I, 353 – 365.

H. Egger, Romische Veduten. Handzeichnungen aus dem XV. bis XVIII. Jahrhundert zur Topographie der Stadt Rom, 2 sv., Wien 1931 – 32.

R. Eitelberger, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, nona, Sebenico, Trau, Spalato und Ragusa, Wien 1884.

R. Fellman, Das Grab des Munatius Plancus bei Gaeta, Schriften des Instituts für UR – und Frühgeschichte der Schweiz, 11, Basel 1957.

A.K. Frazer, The Iconography of the Emperor Maxentius' Building in Via Appia, ArtB, 47 (1966), 385 – 92.

-----, The Porch of the Tor de'Schiavi at Rome, AJA, 73 (1969), 45 – 48.

G.A. Guattani, Monumenti Antichi Inediti, 1805.

J. Guyon, Culte des martyrs et culte des morts dans la société chrétienne du IVe au VIIe siècle: un cas de continuité culturelle L'exemple de la catacombe romaine inter duas lauros, Centro ricerca e documentazione sull'antichità classica. Atti, 9 (1977 – 78), 201 – 28.

E. Hebrard, Les travaux du Service Archeologique de l'Armée d'Orient à l'Arc de triomphe de Galère et l'église de St. Georges à Salonique, BCH, 44 (1920), 5 – 40.

-----, J. Zeiller, Spalato. Le palais de Diocletien, Paris 1912.

Ch. Huelsen, Il libro di Giuliano da Sangallo. Codice Vaticano Barberiniano latino 4424, Leipzig 1910.

E. Isabelle, Les edifices circulaires et les domes, Paris 1855.

M.J. Johnson, Late imperial Mausolea, University Microfilms International, 1986.

H. Kahler, Domkirche, Mansel'e Armagen. Melanges Mansel, II, Ankara 1974, 809 – 20.

D. Kinney, Capella reginae: S. Aquilino in Milan, Marsyas, 15 (1970 – 71), 13 – 35.

-----, The Evidence for the dating of S. Lorenzo in Milan, JSAH, 31 (1972), 92 – 107.

W.E. Kleinbauer, Towards a dating of San Lorenzo in Milan. Masonry and Building Methods of Milanese Roman and Early Christian Architecture, ArtLomb, 13, No 2 (1968), 1 – 22.

R. Krautheimer, Three Christian Capitals. Topography and Politics, Berkeley 1983.

R. Lanciani, Ruins and Excavations of Ancient Rome, 1897.

-----, Storia degli scavi di Roma e notizie intorno le collezioni romane di antichità I – IV, 1902 – 12.

M. le Glay, HADRIEN ET L'ASKLEPIEION DE PERGAME, BCH 100 (1976), 347 – 372.

S. Lewis, San Lorenzo Revisited: A Theodosian Palace Church at Milan, JSAH, 32 (1973), 197 – 222.

K.deF. Licht, The Rotunda in Rome, Copenhagen 1968.

G. Lugli, I monumenti antichi di Roma e Suburbio I – III, Roma 1930 – 38.
-----, La tecnica edilizia romana, Roma 1957.

W.L. Mac Donald, The Architecture of the Roman Empire, New Haven, Conn. 1965.

J. a T. Marasovič, Diocletian Palace, Zagreb 1970.

T. Marasovič, Diocletians' Palace, Beograd 1982.

G. Matthiae, Mosaici medioevale delle chiese di Roma, Roma 1967.

R. Meiggs, Roman Ostia, Oxford 1960.

M. Mirabella Roberti, Milano romana, Milano 1984.

E. Nash, A Pictorial Dictionary of Ancient Rome, 2. ed., 2 vols, New York 1968.

A. Nibby, Analisi storico topografico antiquaria della carta de'dintorni di Roma, Roma 1848 – 49.

G. Niemann, Der Palast Diokletians in Spalato, Wien 1910.

P.J. Nordhagen, The Mosaics of the Cappella di S. Aquilino in Milan. Evidence of Restoration, ActaIRNorv, 2.ser., 2 (1982), 77 – 94.

T. Pazaras, The Rotunda of the Saint George in Thessaloniki, Institute for Balkan studies, Thessaloniki 1985.

G.B. Piranesi, Le antichità romane, Roma 1756.

S.B. Platner, A Topographical Dictionary of Ancient Rome, ed. T. Ashby, Oxford 1929.

R. Polacco, Il mausoleo di S. Constanza, Padova 1973.

A. Prandi, Osservazioni su santa Constanza, RendPontAcc, 19 (1942 – 43), 281 – 304.

W. Radt, Pergamon, Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole, Köln 1988.

J.J. Rasch, Das Maxentius – Mausoleum an der Via Appia in Rom, Spätantike Zentralbauten in Rom und Latium, 1, Mainz 1984.

O. Richter, Topographie der Stadt Rom. Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft III 3, 2., 1901.

G. T. Rivoira, *Architettura romana*, Milano 1921. Trs. by G. Rushforth : *Roman Architecture*, Oxford 1925.

-----, *Lombardic Architecture, Its Origin, Development and Derivatives*, trs. G. Rushforth, rev. ed. Oxford 1933.

E.B. Smith, *The Dome. The ideology of domes, of both wood and massonry through early christian times*, Princeton 1950.

H. Stern, *Les mosaïques de l'église de Sainte – Constance a Rome*, DOP, 12 (1958), 157 – 218.

M. Stettler, *St. Gereon in Koln und der sogenannte Tempel der Minerva Medica in Rom*, JbZMusMainz, 4 (1957), 123 – 128.

G. Stratimirovič, *O njegdašnjoj Pristupaonici stone crkve Spljetske*, BullDalm, 12 (1889), Supplemento, 2 .

-----, *O Prostasi Dioklecijanova Mausoleja u Spljetu*, BullDalm, 34 (1911), 99 – 107.

-----, *Bemerkungen zu G. Niemans Rekonstruktion des Diokletianspalastes in Spalato*, OjhBeibl, 16 (1913), 169 – 78.

F. Tolotti, *Review of J. Rasch, „Die Maxentius – Mausoleum“*, RACr, 60 (1984), 386 – 95.

G. Tomassetti, *Una villa di Giulio Cesare*, Nuova antologia, 4th ser., 104 (1903), 380 – 86.

H.Torp, *Mosaikkene i St. Georg – Rotunden i Thessaloniki*, Oslo 1963, 1 – 12.

C. Torre, *Il ritratto di Milano*, Milano 1714, rpt. Bologna 1972.

J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971.

G. Velenis, *Some observations on the original form of the rotunda in Thessaloniki*, Balkan Studies, 15 (1974), 298 – 307.

P. Verzone, *L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale*, Milano 1942.

M. Vickers, *The Date of the Mosaics of the Rotunda at Thessaloniki*, Papers of the British School at Rome, 38 (1970), 183 – 187.

J.B. Ward – Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth 1981.

F. Weilbach, *Zur Rekonstruktion des Diokletians- Palastes, Strena Buliciana*, Zagreb 1924, 119 – 25.

J. Wilkes, *Diokletian's Palace, Split : Residence of a Retired Roman Emperor*, University of Sheffield, department of Ancient History and Classical Archaeology, Occasional Monographs, 2, Sheffield 1986.

J. Wilpert, W. Schumacher, Die romischen Mosaiken der kirchlichen Bauten vom IV. – XIII. Jahrhundert, Basel 1976.

H. Windfeld – Hansen, Les couloirs annulaires dans l'architecture funeraire antique, ActaIRNNorv, 2 (1965), 35 – 63.

Summary

To the basic structural components of centrally planed buildings in the Roman imperial architecture belongs the *pronaos* or vestibule, the intermediate block, the mantle and the dome of the cella. Occasionally represented is the external portico. The specific feature of the rotunda - mausoleum type is the crypt located within the podium.

The exact form of the *pronaos* at most of the buildings remains uncertain. Commonly anticipated is a temple facade with a fastigium or pediment carried on columns. The later edifices may have a Syrian fronton (Diocletian's mausoleum) or an arcade front (Tor de'Schiavi). The *vestibul* on the other hand was a closed hall of a square (Sant'Aquilino), but more often rectangular plan. With one exception (Mausoleum of Helena), all of the vestibules have semicircular apses on the short ends. Its primary function consists in integrating the rotunda with another structure.

The conception of a central-plan building with an *external portico* can be related to the small circular peripteral temples, well known from both, the Hellenistic and the late republican Roman architecture ("Tempio di Portunno", Gallienus' mausoleum, Constantina's mausoleum).

The *crypt* is solely associated with the rotunda - mausoleum type and its form is not standardized but varies from an "H" shaped plan (Gallienus' mausoleum) or a combined plan with straight crossing passages inside an external gallery ("Tempio di Portunno") to an annular crypt covered by a barrel vault resting on a central pier (Maxentius' mausoleum, Tor de'Schiavi). The circular plan with peripheral niches stands very close to the arrangement of a cella interior (Diocletian's mausoleum). The essential characteristics of the crypts are the location within the podium, partially below ground level; a vaulted ceiling, structurally necessary to support the cella floor; and narrow slits providing ventilation respectively.

The *intermediate block* served as a connecting member between the rectangular *pronaos* or vestibul and the round cella. Its form reduced into a bulky wall, which can be sited the shafts with stairs in, is prevalent for most of the monuments.

The *external structure of a cella mantle* divides centrally - planned buildings into two basic groups - A/ *with a compact mantle* (Pantheon; „Tempio di Portunno“; Gallienus’ mausoleum; Diocletian’s mausoleum) and B/ *by windows performed mantle*. In both groups the occurrence of an external portico is confirmed („Tempio di Portunno“; Gallienus’ mausoleum; Diocletian’s mausoleum; Constantina’s mausoleum). As a common feature is also considered the tendency towards reducing the tambour masonry by means of chambers (Pantheon) and niches. According to the position of windows in the mantle another *subvariants* can be distinguished. The rotundas equipped with *openings in the middle zone of their tambour* have the mantle divided into three optionally articulated strips; the upper zone can be drafted as a dwarf gallery at the level of the lower part of the dome (rotunda in Thessalonike, mausolea San Vittore and Sant’ Aquilino in Milan). The tambour of edifices with *windows in the upper zone* is externally divided into two horizontal rings and the exceeding of window arches into the masonry of the dome is not excluded (Licinian Pavilion, mausoleum of Constantina). If the upper part of the tambour steps back, the gallery for technical purposes is created on the boundary-line of the rings (mausoleum of Helena, Vatican Rotunda); another variant is the external apsidal wreath (Licinian Pavilion, rotunda in Köln). As a special subtype is considered the structure with *small oculi in the base of its dome* (Tor de’ Schiavi). Most of the monuments had their domes cast from the concrete and externally exposed, covered with metal plates (bronze was favorite). For polygonal structures is more typical a brick dome and a pyramidal roof with terracotta tiles set directly on the shell or on the wooden truss. Due to static purposes radial brick ribbons could be applied in the concrete masonry („Tempio di Portunno“, Licinian Pavilion, Mausoleum of Constantina, Vatican Rotunda). They converged either to the oculus or to the central coping stone.

The most common schema of the interior ground plan, both circular and polygonal, is to have eight niches, including the entry, alternating between rectangular on the main axes and semicircular on the diagonal ones (Pantheon and The Asklepios Soter Temple have a converse location of niches). Uncommon are the arrangements with six (Mausoleum of Gallienus) as well as sixteen niches - where there are only four placed on the floor level (Mausoleum of Constantina).

